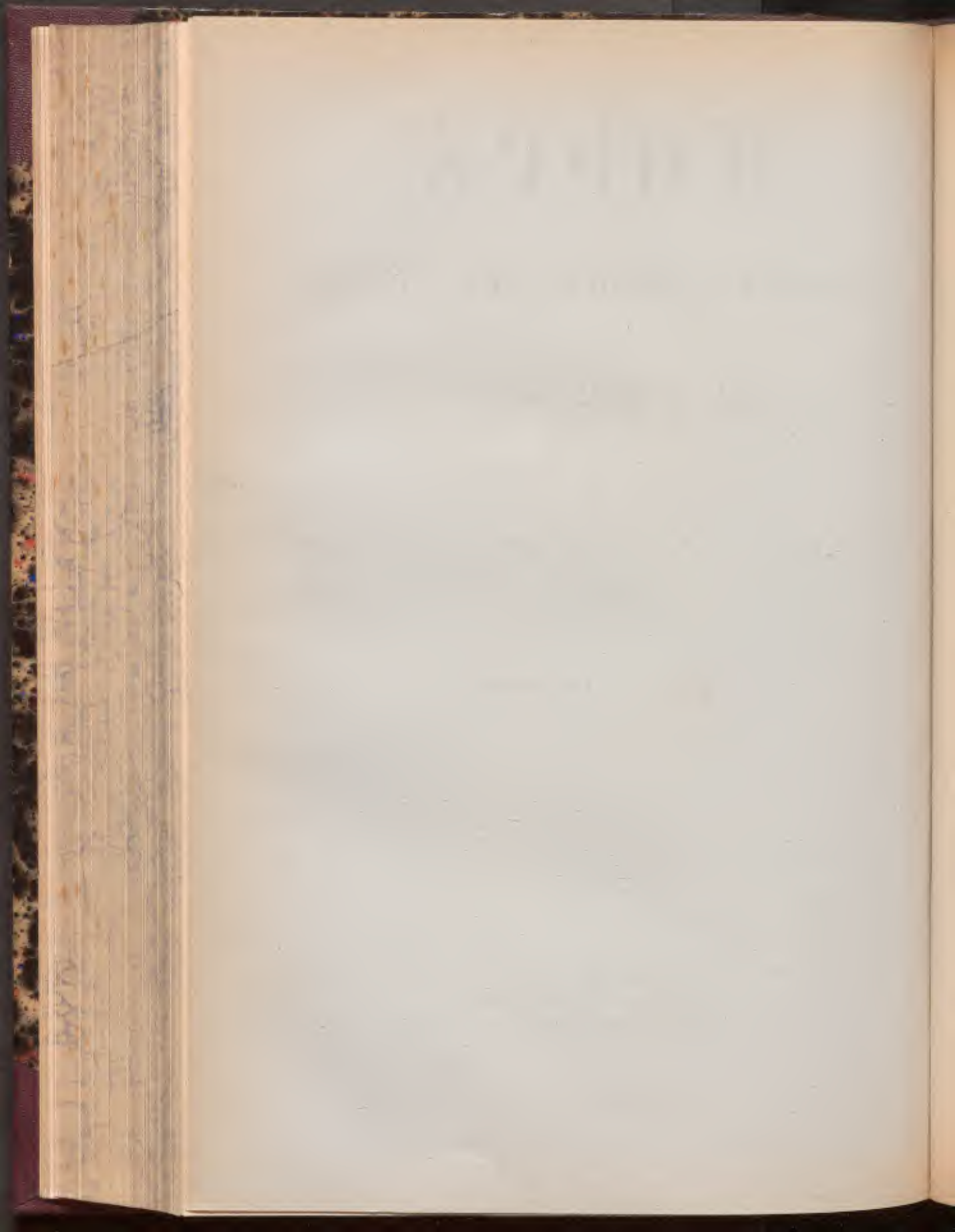

1896

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12 1896

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1896 № 12

ՈՐԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ր Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԱՆՅԻ

Типографія М. Д. Ротшильда, Гол. пр. д. № 41.

1896

К 1403

СВЯТЫЙ СЛАВЯНО-ГРЕЧЕСКО-ЛАТИНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ

ВЫПУСКНОЙ ЭКЗАМЕН
1896

Разрешено цензурою. Тифлисъ, 9 го Декабря 1896 г.

IX ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ ՏԱՐԻ IX

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1897 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը 1897 թվականին կը հրատարակէի նոյն ծրագրով և նոյն պիւբլիկ, որպէս և նախկին ութ տարիներում: «ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալումն էր, նոյնպէս և ապագայում կը բովանդակի՝

- I. Յօդաւանդներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմաճշման ինքնուրոյն և թարգմանական:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ, պօէմաներ՝ ինքնուրոյն և թարգմանական:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Պատմական:
- VI. Գիտական հանրամատչելի յօդաւանդներ:
- VII. Յօդաւանդներ անտեսական և սոցիալական խնդիրների մասին:
- VIII. Գրական քննադատութիւն:
- IX. Գրախօսութիւն նոր լոյս տեսած գրքերի մասին:
- X. Ժամանակակից Տեսութիւն: Յօդաւանդներ հայկական կեանքի ընթացիկ խնդիրների մասին:
- XI. Գաւառական նամակներ:
- XII. Թատրոնական քրոնիկ:

XIII. Արտասահմանեան քրոնիկ:

XIV. Քաղաքական տեսութիւն:

XV. Կարևորագոյն լուրեր ամնայ եղելութիւններից:

XVI. Տեղեկատուներ և յայտարարութիւններ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ կը շարունակի «Մուրճ»-ում նաև 1897 թւականին առանձին ուշադրութեան առնել:

ՄՈՒՐՃ-Ի ՎԻՊԱԿԱՆ բաժինը ներկայումս աւելի քան երբ և իցէ ապահոված է յատուկ աշխատակիցներով:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ կը մնայ նոյնը ինչ միշտ եղել է՝ յառաջդիմական-քննադատական:

«ՄՈՒՐՃ»-Ը ունի աշխատակիցներ ի մի ստւար խումբ, որը կազմւած է ամառդրի ութնամեայ կեանքով և որով ապահովում են ամառդրի կարևորագոյն բաժինները: Աշխատակիցների կազմը լրացւում է նորերով, որոնց նպաստները երբեք չեն պակասել «Մուրճ»-ին: (Տես լուրերի բաժինը):

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ: «Մուրճ»-ի տարեկան բաժանորդագինն է 10 ռուբլի: Կարելի է գրել նաև զործակալաշխատակիցներ մօտ, ստանալով նոցանից անգորրագիր: (Տես Մուրճի ծածքի ետևը):

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաև մաս-մաս՝ 5 ռուբլի սկզբում, մնացածը մինչև յունիսի վերջը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ընդունւում են ամբողջ տարով՝ տողը 1 ռ., կէս տարով՝ տողը 75 կոպէկ:

Դիմել Խմբագրատուն—Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“

Արտասահմանից—Tiflis. Réd. ction „MOURTCH“:

ՏԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԶՈՅԵՐ

Վէպ գիւղական կեանքից

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն) ¹⁾

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Է. ԳՂՈՒԽ

Հարսնացուի ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ Համբարձումը կարեւոր համարեց Նոյգառի խնամակալին և մօրը առանձին-առանձին տեսնել: Դրա համար նա պատուիրեց, որ Վառվառը գնաց Սիմիի մօտ, յայտնէ նրան իրանց ցանկութիւնը և իմանայ հարսնացուի մօր կամքը: Գործին գիւրութիւն տալու համար վճռւած էր Սիմիին տալ մի շալ կապացու, բայց որովհետև գործի յաջող կամ անյաջող ելքը կախւած էր Գրիգորից, ուստի նրա հետ Համբարձումը անձամբ պիտի խօսէր:

Վառվառը չենթարկեց ամուսնու կարգադրութեանը, ասելով.

— Ես մի աղջկաց համար, որին մեր տղան չի ուզում տանել, հարսնախօսութեան չեմ գնալ. ես չեմ ուզում մեղքի տակ ընկնել:

— Տղան առաջ չէր ուզում, բայց հիմա ուզում է. պատասխանեց Համբարձումը գրգռւած.

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 5, 6, 7—8, 9, 10—11.

—Ուզում է, որովհետև նրան զօռ ես անում:

—Այ, քո խնդիրներն է ասի:

—Քեզ համար, ի հարկէ, ոչինչ էղպէս բաները: Քոնը ապրանքն է... Ձեմ գնալու. իզուր մի կրկնիլ մէկ: Ես ինքս էն աղջկան տանելուն դէմ եմ: Ձեմ կարող:

Համբարձումը բարկացաւ. բարկութիւնը կատաղութեան հասաւ և նա այլ ևս չկարողանալով համբերել, նւազած, բայց զի ձայնով գոչեց.

—Այ ջհաննամը գնաս, թէ չես ուզում. հարկաւոր չի: Այ տղայ, ասաց նա իւր մեծ որդուն, գնա հօրաքրոջդ ասա դայ էստեղ, շուտ:

Եւ երեսը շրջելով Վառվառից՝ լռեց: Ներքին յուզմունքից դրդւած, Վառվառը դուրս եկաւ սենեակից: Այնքան ատելի էր նրա համար այդ գործը: Այդ րոպէին որքան ստորացել էր Համբարձումը նրա աչքում. մարդը հիւսնդ, իւր կեանքի վերջին օրում, բայց դու տես թէ ծայրացեղ ազահութիւնը ինչպէս ստիպում էր նրան ամուսնական խնդիրը չարչիական հաշիւների հետ կապել:

Քառորդ ժամից յետոյ եկաւ Համբարձումի քոյրը և, եղբօր պատուէրը ընդունելով, գնաց Սիմիի մօտ: Վառվառի աչքին այդ կինն էլ ատելի դարձաւ—ինչպէս հեշտութեամբ մի այդպիսի պատասխանատու գործի համար պատգամաւորի դեր ընդունեց:

Երեկոյեան դէմ Համբարձումի քոյրը վերադարձաւ և յայտնեց եղբօրը, թէ Սիմին մեծաւ ուրախութեամբ ընդունում է նրա առաջարկութիւնը: Չնայած, որ Սիմին իւր համաձայնութիւնը տալու համար ոչ մի վարձատրութիւն չէր պահանջել, մի բան, որ Համբարձումը չէր ենթադրում, բայց նրա քոյրը այդ հարցի առիթով ասաց հետեւեալը.

—Առաջ, Համբարձում ապեր, տեսայ որ Սիմին չեմ-չեմ է անում. բայց հէնց որ շալ կապացուի անունը տւի, իսկոյն կակղեց, խօսքը փոխեց. ասաց շատ ուրախ եմ, որ եղբայրդ ուզում է աղջկանս տանել. դրանից էլ, ասում է, լաւ տուն ճրտեղից գտնեմ: Բայց, ասում է, ինձ շալ կապացու հարկաւոր չի. ո՞վ է հագնողը. ինձ, ասում է, դրա տեղ հինգ մանէթ փող տւէք: Ես էլ խոս-

տացայ, որ քիչ յետոյ հինգ մանէթը տանեմ իրան տամ: Հիմա Սիմին սպասում կը լինի:

—Շատ լաւ: Դէ ի՞նչ արած, մեզ համար մէկ է, էդ փողի դուրս գալը՝ դուրս է գալու, կապացու եղաւ, թէ փող: Առ էս 5 մանէթը և շուտով Սիմին հասցրու: Կ'ուշացնենք, կնիկ է, կը նեղանայ, միտքը շուտ կը տայ: Շուտ հասցրու:

—Շատ լաւ, ասաց քոյրը:

Խաբեց եղբօրը, առաւ հինգ ուրբիկն, գրպանը դրաւ և դուրս եկաւ սենեակից:

Ո՛ւմ աղջիկն էր. ում քոյրն էր:

Հետեւեալ առաւօտեան Համբարձումը մի քանի մարդ ուղարկեց Գրիգորի յետեւից, որ սա վերջապէս եկաւ: Ամենքն էլ թէյի նստեցին: Համբարձումը կամաց-կամաց խօսք բացարաւ:

—Գրիգոր, ախր քեզ էն բանի համար եմ կանչել, սկսեց նա. պա ի՞նչ ես ասում, ուզում ես մեզ հետ խնամուլթիւն անել, թէ ոչ:

—Ի՞նչու ոչ, Համբարձում ապեր. քեզանից, Վառվառ բաջուց լաւ խնամացու և Գալուստից էլ լաւ փեսացու խօմ չեմ գտնելու. բայց դէ աղջիկը փոքր է, հալա ուզում եմ մեծանայ:

—Է՛հ բանը կտրւած, ինչն է փոքր. եօթը թամամել մտել է ութը. լաւ ժամանակն է էլի: Կը գայ մեր տուն շուտ կը մեծանայ:

—Շատ շնորհակալ եմ, Համբարձում ապեր. գիտեմ որ լաւ կը պահէք, միւսնոյնն է, թէ ձեր որդին, բայց դէ քեռին էլ գրել էր, թէ Նոյզառին հալա մարդու չտաք. թողնէք մեծանայ, ես ինքս եմ նրա համար փեսացու գտնելու:

—Է՛հ, Գրիգոր, դրանք դատարկ բաներ են. իրաւունքը քո ձեռքին է: Շատ էլ քեռին գրել է. ում պիտի տայ. էլի մեր գիւղացուն չի տալու:

—Զգիտեմ, բայց դէ նրա խօսքն էլ չի կարելի վեր գցել, բարեկամ է, կը նեղանայ. և իմ մտքինս էլ էն է, որ հալա պահեմ:

—Գեռու գրածը ես բանի տեղ չեմ դնում. երեխայի ապեկունը դու ես, ամեն ինչ քո և Սիմիի ձեռքին է: Սիմիի մտքումը կայ, որ էս բանը գլուխ գայ. հիմա դու ի՞նչ ես ասում:

—Ձեմ իմանում, Համբարձում ապեր, ի՞նչ ասեմ. խաթրիցդ դուրս գամ, կը նեղանաս. մնացել եմ կանգնած:

—Արի, Գրիգոր, մի լաւութիւն է, արա մեզ:

—Մի քիչ դժւար բան է, պատասխանեց Գրիգորը փոքր ինչ մտածելուց յետոյ, աղջկանը խղճում եմ՝ փոքր է, քեռու խօսքիցն էլ դուրս գամ՝ լաւ չի:

—Նոյզաւին, ինչպէս երախացի, մեր երեխաներից էլ լաւ կը պահենք. իր մօրիցը մենք տասնապատիկ լաւ կը պահենք:

—էդ ես գիտեմ:

—Պա էլ ի՞նչ կայ:

Գրիգորը չէր խօսում: Արմուկները ծնկներին յենած և ձեռքերը ծոցին դրած, նա գլուխը խոնարհել էր զեռին և մտածում էր: Նա իւր դէմքին մի աջնպիսի արտայայտութիւն էր տւել, որ կարծես թէ Համբարձումի խնդրին նա դժւարանում էր զիջել. նա արժէք օրօրւում, տատանւում էր անվճռականութեան առաջ: Բայց դա միայն զիմակն էր, որի տակ ծածկւած զլսում անդադար գալիս ու գնում էին հետեւեւ չարցերը:

—Պա ի՞նչ ես տալիս... Տեսնես ի՞նչ է տալու: Չմտեմ, թէ էսքան վող տուր:

Մինչ նա օրօրւում էր այդ մտքերով, Համբարձումը բարձի տակից հանեց մի հառ քսանհինգանոց և դնելով Գրիգորի առաջ, ասաց.

—Գրիգոր, առ. հս ու մեզ մի լաւութիւն արա, խնդրում եմ:

—Պա դա ի՞նչ բան է, Համբարձում ապեր, ամօթ չի:

—Ի՛նչ ամօթ... Վերցուր, վերցուր էս բանը:

Գրիգորը ամաչում էր վերցնելու փողը, բայց մտքումը ինքն իրեն ասում էր, «պա դործը 25^օ-ով վերջացնեմ. դա քիչ է»:

—Գրիգոր, ինձ թաղես, թէ չվերցնես, կրկնեց Համբարձումը:

Գրիգորը բարձրացրեց իւր գլուխը, նայեց Համբարձումի երեսին, ժպտաց և մուշտարուն շահող վաճառականի նման ասաց.

—Համբարձում ապեր, էդ խօսքը որ ասացիր, գործը տարար. էլ մէջքս կոտրւեց:

—Այ մարդ, պա խեղճ չեմ, որ մէջքդ կոտրւի, ասաց Համբարձումը ուրախութիւնից խնդալով:

—Աչքիս վրան, շարունակեց Գրիգորը, երբ որ ուզէք, նոյն

զառը ձերն է. բայց զէ հիմա որ բանը եկել է հասել փողին, 25 մանէթը քիչ է:

—Քիչ չէ, Գրիգոր, հերիք է:

—Համբարձում ապեր, քիչ է, Ասուած վկայ, քիչ է. աչ մարդ, հալա մին միտք արա, թէ ինչ աղջիկ եմ տալիս քեզ... Քսանեհինգ մանէթ հէնց Նոյզառի մի արտի բերած տարեկան բամբակի զինն է: 2է, մի բան էլ աւելացրու:

—Լաւ, առ էս հինգ մանէթն էլ, դառնայ երեսուն, ասաց Համբարձումը խեղճ-խեղճ, և մի քանի վայրկեան ուղիղ Գրիգորի երեսին նայելուց յետոյ, հիմա հերիք է:

—Մէկ հինգանոց էլ տուր, Համբարձում ապեր, դառնայ երեսունուհինգ:

—2է, Գրիգոր, էլ հերիք է, չունեմ, Ասուած վկայ, չունեմ:

Գրիգորը լուռ էր: Մի քանի վայրկեան անցած նա բարեհաճեց կատարեալ մեծահոգւթեամբ պատասխանել.

—Լաւ, հինգ մանէթը, Համբարձում ապեր, քեզ բաշխեցի. և փողերը զրպանը վնկելով, շարունակեց. Ասուած եկամուտներդ անպակաս անի, շնորհակալ եմ:

Գրանից յետոյ Համբարձումը իր ձեռքը կրկին բարձի տակը տարաւ, հանեց այնտեղից մի ոսկի մատանի և տաւ Գրիգորին:

—Առ, Գրիգոր, առ այժմ էս է մեր նշանը, իսկ շաբաթ երեկոյեան խկական նշանը կը բերենք:

—Շատ լաւ: Շաբաթ իրիկունն էք ուզում նշան բերել. որ էդպէս է, ես էլ պատրաստութիւններ տեսնեմ:

—Հա, ժամանակն է, պատրաստիր: Մէկ էլ, Գրիգոր, էս պիտի իմանաս, որ աղջկանը նշանելուն պէս պսակելու եմ բերեմ տունս: Ասում եմ, որ յետոյ էլ զալմաղալ չլինի դրա համար:

—Լաւ կը լինէր, որ Նոյզառը մի տարի էլ մեզ մօտ մնար, մի քիչ մեծանար: Սխր շան աղջիկը, իսկ է, ոտը դրել է ութումը, բայց որ տեսնես, կ'ասես հինգ-վեց տարեկան երեխայ լինի:

—Վնաս չունի, մեր տանը շուտ կը մեծանայ: Պսակելու եմ բերեմ տուն. ես սովորութիւն չունիմ, որ աղջիկը նշանեմ ու պահեմ. ձեզ համար էլ լաւ չի. փեսայ պահելը դժւար է. բաւականին ծախք է նստում. ամեն օր գնալ, գալ, ուտել, խմել: Ի՞նչ

չու աւելորդ ծախսերի տակ ընկնել: Հարսը կը բերենք մեր տուն, իսկ մենք իր կարգով խնամութիւն կ'անենք: Լմե՛ք չեմ ասուած, հը՞, աւելացրեց Համբարձումը ուրախագին:

—Քո ասածը թող լինի, խնամի Համբարձում, — տես, խնամի եմ ասուած հա՛ն, ծիծաղելով ասաց Գրիգորը, էլ մոքովդ չանցկացնես, թէ քեզ տւած խօսքս մէկ էլ կարող եմ փոխել. ինչ որ ասացի՝ ասացի. միամիտ կաց:

—Շատ շնորհակալ եմ. հէնց լաւ մարդն էլ աշխարհքումս էդ է: Գրիգորը վերկացաւ տեղից և բոլորի ձեռքը սեղմելով, կրկին անգամ շնորհաւորեց նոր հաստատուած խնամութիւնը: Երբ նա մօտեցաւ Քալուստին, ծիծաղելով ասաց.

—Մեր տղայ, ես քես աղջիկ չեմ տալու տանես, հա՛ն, զոչադ ես՝ զողացիր, կամ զոռ արա՛ տար:

Քալուստը ոչինչ չպատասխանեց և միայն ժպտաց: Վառվառը այդ խօսքերից զգւելով, դուրս եկաւ սենեակից, իբր թէ դործով:

—Վառվառ խնամիս էլ տխուր է, հէնց է քէ՛ծը տեղումը չի, ասաց Գրիգորը:

Մի քիչ հիւանդ է, խաբեց Համբարձումը:

Գրիգորը դուրս եկաւ սենեակից: Փողոցով անցնելիս նա շարունակ մտածում էր, թէ Նոյզառի կաշքերից մօտաւորապէս ինչ կարելի է սեպհականացնել:

Քալուստը այժմ թղթէ լապտերի նման նստել էր. նա այլ ևս ոչինչ չէր խօսում. յուզմունքից, բարկութիւնից, յուսահատութիւնից և խղճահարութիւնից չետոյ, կարծես նա արդէն պատրաստ էր մօտալուտ նոր դրութիւնը կատարեալ անտարբերութեամբ ընդունելու: Իրա հետ միասին Սաթենիկի հետ ունեցած անցեալի պատմութեան յիշատակները կամաց-կամաց ցրւում, չքանում էին նրա մոքից: Նա վճռել էր այլ ևս ոողք չգնել Մկրտչի տունը. այսուհետեւ ապարդիւն էր այդ ամենը, մանաւանդ որ կարող էր աւելի ծանր հետեւանքներ առաջ բերել: Երեք շաբաթից աւելի էր, որ մօտ չէր գնացել Սաթենիկին: Այդ աղջկանը կամ նրա ծնողներին հանդիպելուց, Քալուստը խոյս էր տալիս, հեռանում էր: Մկրտչի կինը Քալուստի այցելութիւնների յանկարծակի ընդհատումը սկզբում բացատրում էր նրանով, որ իբր Քալուստը Համբարձումի

ներկայութեան պատճառով ամաչում է իրանց մօտ դալ: Բայց երբ փեսացուի չերևալը երկարեց և զիւղում Ծատիի աղջկան նշանելու մասին լուրեր սկսեցին պտուել, այն ժամանակ Մկրտչի ամբողջ ընտանիքը մոտտանջութեան ենթարկւեց: Մայրը երբեմն ծածուկ տեղ մանելով, ձեռքերը զլսին էր խփում և յուսահատական եղանակով մրմնջում:

—Այն ինձ, էս ինչ արեցի ես... Որ էս ամենը ուղիղ լինի, իմ ծարը ինչ է լինելու: Խեղճ իմ աղջիկ...

Սաթենիկը շարունակ անհանգիստ էր: Նա մոլորած էր և իրան կորցրած: Նրա աչքի առաջ միշտ Գալուստն էր կանգնած. տխրալէմ ու տրտում: Ի՞նչու. ինքն էլ չգիտէր:

—Այսօր էլ չեկաւ, մտածում էր Սաթենիկը, սա ինչ է նշանակում: Նոյզաւին ուզում են նշանեն Գալուստի համար. ինձ կը թողնի, նրան կը տանի: Որ եղբայրը չհամաձայնի, բանս դժուար է լինելու: Օ՛հ, ինչ վատ մարդ է եղել էդ Համբարձումը, ներհակ, չար: Զի էլ մեռնում, որ միամտեկնք ու տաններս հանգիստ նըստեկնք էս ամենը նրա բաներն են: Որ Գալուստին զոռի և Նոյզաւին վաթաթէ նրա վզովը, որ Գալուստը չկարողանայ հակառակել... Հիմա էլ բան չի մնում, խօսում են իմ մասին. պա էն ժամանակ ինչ տեսակ-տեսակ բաներ բաց կը թողնեն: Նրանից յետոյ ես էլ չեմ կարող ապրել. ես կը մեռնեմ. կը գնամ կընկնեմ գետը. քարափից վայր կը դցեմ ինձ, կամ թէ թոկ կը կապեմ վզիցս ու կը խեղդեմ... Ինչան մարդը, Համբարձումը, ինչու ինձ չի ուզում ախր. ինձանում ինչ վատութիւն է տեսել: Նոյզաւոր, երեսնաների մէկը, նրա բօլը, շնորհքը, գեղեցկութիւնը օրն է: Զէ, Գալուստը ինձ չի թողնիլ, խօսքից յետ չի կենալ. պա ես խեղճ չեմ: Ի՞նչու ախր չի երևում. այսօր էլ չեկաւ...

Եւ խեղճ աղջիկը մոտտանջ հոգով դէս-դէն էր ընկնում: Դէս դէն էր ընկնում ինչպէս մի աղաւնեակ, որ իւր վարուժանին չար թակարդի մէջ տեսնելով, շարւած ու սրտայոյզ քայլերով դէսդէն է վազում՝ սիրած էակին մահից ազատելու կամ ինքն էլ նրա գիրկը—թակարդը նետելու:

Սաթենիկի հայրը թէն նոյնպէս մի քանի բաներ էր լսել Գալուստի նշանադրութեան մասին, բայց այդ առիթով նա ոչինչ

չէր խօսում իւր աղջկայ ներկայութեամբ: Նա նկատում էր Սաթե-
նիկի շարունակ տխրութիւնը, հասկանում էր նրա սրտի ցաւը,
բայց բերանից ոչ մի խօսք չէր ուզում հանել, աղջկայ սիրտը չմո-
մոքելու համար: Մկրտիչը չարանում էր մոքումը իւր և գլխաւո-
րապէս կնոջ արած անզգոյշ քայլի համար և կատարւած սխալի
ու զղջման ծանրութեան տակ ճնշւում էր նա: Ամեն ինչ իւր ներ-
սը գցած, Մկրտիչը ուտում էր իւր միսը:

Մի անգամ փողոցում նա դէմ առ դէմ պատահեց Գալուստին:
Կանգ առաւ իսկոյն և դառնալով նրան, մեծախորհուրդ եղանակով
հարցրեց:

— Մեր աղայ, էլ չես երևում. ինչու չես մէկ մէկ մեզ մօտ
գալիս, ոտդ մեր տնից բոլորովին կտրւել է:

Գալուստը կարմրեց: Նրա լեզուն կապեց. ուզեց մի բան
ասել, բայց չկարողացաւ: Կմկմաց և քիչ յետոյ միայն կարողացաւ
մի քանի բառ արտասանել:

— Ժամանակ չկայ, եղբայրս հիւանդ է, գլուխս խառն...

— Գլուխդ խառն է. բայց որ ուզես, մէկ-մէկ ժամանակ կը
դտնես մեզ մօտ գալու, Բնպէս չի:

Գալուստը դարձեալ ոչինչ չպատասխանեց և աչքերը գետին
դրեց:

— Դէ էս իրիկուն մեզ մօտ արի զրոյց անենք: Անպատճառ
եկ, որովհետեւ մի քանի բաների մասին քեզ հետ պիտի խօսամ,
չառ հարկաւոր գործ է:

Կարծես դաշոյնով խոցեցին Գալուստի կողքը: Նրա սիրտը
տրոփեց, ոտն ու ձեռքը զոդ ընկան և մի բոպէշափ թուլացան:
Նա զգաց, թէ ինչ էր Մկրտիչի մոքիչը:

— Չ՞ը, կը գան, հարցրեց Մկրտիչը:

— Ձեմ իմանում, կմկմաց Գալուստը:

— Թէ ժամանակ ունես, հէնց հիմա գնանք:

— Ձէ, հիմա ժամանակ չունեմ:

— Դէ լաւ, որ էդպէս է, կամ հացին, կամ հացից յետոյ եկ:
սպասելու եմ, անպատճառ դաս:

— Լաւ:

Նրանք բաժանւեցին:

—Մի գաջ տեսնեմ սա ի՞նչ բան է ախր, մտածում էր Մկրտիչը տուն գնալիս. քիչ է մնում, որ հոգիս դուրս գաջ. սիրտս հնչ է անում ճաքի. խալիսի առաջ խօսմ չեմ խաչտառակելու:

Մկրտիչի հետ ունեցած խօսակցութիւնը Գալուստի համար մի հարւած էր, որ նորոգեց խեղճի դեռ նոր առողջացող վէրքը: Գալուստի մոքերը շփոթւած էին. մի բան միայն շարունակ և պարզ պտտւում էր նրա գլխում. գնան Մկրտիչ տունը, թէ՛ չէ:

Գալուստը դրա համար խորհուրդ հարցրեց Վառվառից և նա վճռականապէս պատասխանեց.

—Ասա կ'անես, որ գնաս Նրանք էլ խեղճ են ախր. սպասում են, երկմիտ են և մի հաստատ բան չգիտեն: Գնա, ասա իմ աչքն էլ մինչև հիմա Սաթենիկի վրան է, բայց դէ, ասա, եղբայրս չի ընդունում, որ ձեր աշխատն տանեմ: Ասա ես էլ, Վառվառն էլ ինչ անում ենք, եղբայրս չի համոզւում: Ասա եթէ Մկրտիչ ապերը կարող է մի բան անել իմ և Սաթենիկի բախտաւորութեան համար, թող անի:

—Ախր ես սրանից յետոյ էլ ի՞նչ երեսով գնամ էնտեղ, հարս. եղբայրս կաշառք է տւել, մատանի է տւել, գործը վերջացրել. հիմա ես գնամ ի՞նչ ասեմ:

—Գնա, մնաս չունի, սիրտ առ, գնա: Լաւն էլ էդ է, համքեղ համար թեթեւութիւն կը լինի, համ նրանց համար:

Գալուստը քիչ էլ մտածեց և վճռականապէս ասաց.

—Կը գնամ, ինչ կը լինի, թող լինի:

—Ի՞նչ է լինելու:

—Սաթենիկին եմ խղճում:

Այդ խօսքի վրայ երկուսն էլ կանգ առան: Նրանք մի քանի վայրկեան միմեանց երեսի էին նայում և կարծես ուզում էին ասել. պա չկարողանանք մի ելք գտնել:

Ը. ԳԼ.

Գալուստը կամացուկ բաց արաւ Մկրտիչի բակի դուռը և ներս մտաւ: Այդտեղ մութն էր: Միայն սենեակի քառանկիւնաձև պատուհանից դուրս թափանցող լոյսն էր, որ իբրեւ մի փայլուն շերտ, անցնում էր այդ խաւարի միջով: Գալուստը ոտներին ծալրե-

րով և զգուշութեամբ մօտեցաւ սենեակի դռանը: Մի րոպէ կանգնեց դրան առաջ. ամաչում էր ներս մտնելու: Ընկճւած լինելով եղբօր ոչժի առաջ՝ Սաթենիկի հետ կապւելը նա այլ ևս մի անիրագործելի բան էր համարում: Շնորհիւ իւր մտաւոր և բարոյական թուլութեան, նա հեշտութեամբ հաշտւել էր այդ հանգամանքի հետ, և սիրած աղջկայ ուրականը այլ ևս դադար էր առել շրջելու նրա երեւակայութեան մէջ: Իւր բոլոր անուրջներն ու ցնորքները նա ծալել, մի կողմ էր դրել և այժմ Սաթենիկին այցելելը նա համարում էր մի աննպատակ և անպարզիւն գործ: Գալուստը զգում էր, որ այդպիսի վարմունքը տմարդութիւն է, որ դա տղամարդութիւն չէ և մի մեծ յանցանք է: Նա զգում էր այդ ամենը և խղճի յանդիմանութեան ներքոյ կարմրում ամօթից: Իսկ Մկրտիչն իւր ամբողջ ընտանիքով այն ոչմէն էր, որ նրա մէջ առաջացնում էր խղճի խայթոց և ամօթի զգացմունք:

Ուրեմն էլ թնչովէս նա ներս մտնէր:

Գալուստը իւր քունքը թեքեց դռանը և սկսեց ականջ դնել: Աննեակում լռութիւն էր տիրում: Բայց ահա յանկարծ ընդհատեց այդ խորհրդաւոր լռութիւնը և ներսից լսեց Մարգարտի ձայնը որ ասաց.

— Գալուստը չեկաւ:

— Կը դայ, պատասխանեց Մկրտիչը, խօսք է տւել, չի կարող չգալ:

Կրկին տիրեց խորհրդաւոր լռութիւն: Մի ականթարթում բալի մէջ սփռւած լոյսը մարեց և կրկին վառւեց: Դա Սաթենիկի վայելչակազմ հասակն էր, որ անցնելով պատուհանի առջևից, մոլորակի նման պատեց ճրագի լոյսը: Գալուստի սիրտը տրոփեց: Եթէ յանկարծ Սաթենիկը բաց անէր դուռը և իրան տեսնէր այդտեղ, Գուգէ նա այդ րոպէին հէնց պատրաստուում է դուրս դալու: Ո՛րքան կը ծիծաղէր Սաթենիկը, երեխայական այդ վարմունքը տեսնելով: Եւ որքան ինքը կ'ամաչէր, կը կարմրէր ամօթից: Ինչպէս պիտի դուրս գար Սաթենիկի և նրա մօր երեսը:

Այդ մտածմունքներից սարսափելով՝ Գալուստը մէկ կամեցաւ յետ դառնալ տուն, բայց այդտեղ նրա ականջին հասաւ Մկրտիչի ձայնը, որ ասաց.

— Սաթենիկ, որդի, գնա քիչ ջուր բեր խմեմ:

Բոպէն անսպասելի էր և դրութիւնը անեղանելի: Սաթենիկը պիտի բախու՞մ շարաւծ կժերից ջուր տանէր: Գալուստն ինքն էլ չիմացաւ թէ ինչպէս բաղխեց դուռը: Նոյն վայրկեանին դուռը բացեց. շէմքի վրայ Գալուստին դէմ առ դէմ կանգնած էր Սաթենիկը: Մի թեթեւ ժպիտ աղօթ լոյսի պէս փայլեց աղջկայ երեսին և իսկոյն էլ մարեց: Ուրախութեան հետ միաժամանակ և տխրութիւն արտայայտող ժպիտ էր այդ:

Գալուստը մտաւ սենեակ, իսկ Սաթենիկն ա՛ցաւ:

— Բարի իրիկուն, ասաց երրորաւորդը յուզւած ձայնով և ամօթխածութեամբ:

— Աստծոյ բարին, ասացին Մկրտիչն ու իւր կինը, համեցիր, Գալուստ, համեցիր նստիր:

Գալուստը նոր էր նստել, որ ներս եկաւ Սաթենիկը ջրով լիքը փարչը ձեռքին ու մօտեցաւ հօրը: Հայրը ախորժակով խմեց պաղ աղբիւրի ջրից, ուխայ բացականչեց և բերկրանքով ասաց.

— Ապրես, Սաթենիկ, ծաղկեն թաթիկներդ:

— Դու չես ուզում, դարձաւ Սաթենիկը Գալուստին, շուտանցուկ ժպիտը երեսին:

— Ձէ, շնորհակալ եմ, պատասխանեց նա կարմրելով:

Սաթենիկը նստեց մօր կողքին և սկսեց ուշադրութեամբ դիտել Գալուստի այլևո՞ղ դէմքը:

— Եղպէս էլի, Գալուստ, սկսեց Մարգարիտը, ոտդ մեր տանից բոլորովին կտրել ես. մեզ մոռացել ես և էլ չես դալիս:

— Ի՞նչպէս դամ, արդարանալու մտքով, բայց իւր յանցանքը զգացողի եղանակով պատասխանեց Գալուստը, չեմ կարողանում, զլուխս խառն է:

— Շարաթը մի՛ անգամ եկ, տասն օրը մի անգամ եկ: Ձեռք կարող ժամանակ գտնել:

— Ի՞նչու չեմ կարող, ասաց Գալուստը՝ գլուխը գետին խոնարհելով, բայց դէ չի լինում. եղբայրս հիւանդ, ես մենակ:

Մարդ ու կին լսեցին: Աւելորդ էր այլ ևս զոյնանման հարցեր սուսջարկելը. նրանք նախօրօք ամեն բան գիտէին. Գալուստից ուրիշ բացատրութիւն չէր կարելի սպասել:

Սկսեցին Համբարձումի հիւանդութեան մասին խօսել և վերջը կանգ առան Գալուստի նշանադրութեան վրա:

— Լսել եմ եղբայրդ քեզ էլ նշանում է, Գալուստ, զուգի է, հարցրեց Մարգարիտը հետաքրքրութեամբ և արհամարական ժպիտը երեսին:

— Ո՞վ ասեց, էդպէս բան չկայ, — ինքն էլ չիմանալով ինչու, խաբեց Գալուստը:

— Եդպէս բան կայ, ես էլ եմ լսել, մէջ մտաւ Մկրտիչը, ծիծաղելով, էլ ի՞նչու ես թագցնում: Ասում են նշանածդ էլ մի թաւադ բոցով աղջիկ է:

Ամենքը ծիծաղեցին: Գալուստի երեսը կրակի նման այրւում էր: Գետինը չէր պատուում, որ նա մոնէր մէջը:

— Լսւ, զուգի է, որ Մատիի աղջկանն է ուզում եղբայրդ, լրջութեամբ հարցրեց Մկրտիչը:

— Այո, պատասխանեց Գալուստը, դուխը գետնից փոքր ինչ բարձրացնելով: Նա մէկ Մկրտչի երեսին նայեց և յետոյ ամօթից զլուխը կրկին կախեց:

— Պա դու ինչ ես ասում, դու էլ տանում ես, մտքումդ կմջ:

— Շատ էլ մտքումն չկայ, ի՞նչ պիտի անեմ:

— Եղբորդ ասա, թէ ես չեմ ուզում Նոյզառին տանել, ասաց Մարգարիտը բարկացած և այնպէս, որ կարծես Համբարձումի հետ երես առ երես կռւում լինէր. ասա ես ուրիշ աղջկայ եմ սիրել, նրան է սիրտս կպել, նրան եմ հաւանել, նրան էլ պիտի տանեմ:

Սաթենիկը որ նստել էր մօր կողքին և գուլպա էր դործում, հանդարտիկ բարձրացրեց կամարած և ունքերի տակից իւր խոշոր և սևորակ աչքերը, խելացի հայեացքով մի վայրկենաչափ Գալուստի շառագունած դէմքին նայեց ու կրկին կենդանացաւ գուլպայի դործին:

— Պա եղբորս չեմ ասել, պատասխանեց Գալուստը. ես էլ եմ ասել, Վառվառը խօսմ կռիւ է արել դրա համար և ապօրս հետ վայ էն, որ խօսում է, բայց որ չի լինում, ի՞նչ անեմ:

— Ուրեմն դու, մեր աղջկանը թողած, Մատիի աղջկանն ես տանելու, հարցրեց Մկրտիչը:

— Պա ուրիշ ինչ պիտի անեմ, Մկրտիչ ապեր, մինակ իմ կամքիցն է կախւած, որ իմ ուզածը անեմ:

—Ամենքը գիտեն, որ եղբայրդ ապրանքի համար է Մատիի աղջկան նշանել, խօսեց Մարգարիտը. այ հոգս էն ապրանքի գլխին, որ կնկայ վրա պիտի լինի: Տան վրա զնացած մարդը չի վայելելի: Քանիսն ենք տեսել: Տեսնում ես, որ եղբայրդ զօր է անում քեզ, ջոկիր, պսակիր քո սիրած աղջկայ վրա և քեզ համար ապրիր: Էն ի՞նչ աղջիկ է, որ դու տանում ես. մի ութ տարեկան երեխայ, հալա տեսնողը կասի վեց տարեկան է: Սիր ի՞նչու ես խեղճ մնում:

—Մարգարիտ բաժի, պա ես կանոն եմ ջոկել, չեմ իմանում, որ եղբայրս ինձ հողի հետ հաւասար կ'անի և ամեն ինչ կը դնի իր տակին: Եւ բանը հէնց պարզ կերպով ինձ ասաց էլի. ասում է, պա դու ի՞նչ պիտի աշխատես էս տան համար, մինչև հիմա ոչինչ չես արել:

—Զի յաջողւել՝ չես արել. ինչ կայ որ...

—Զէ, ջոկւելը դժւար է, խօսաց Մկրտիչը, լաւ բան չի. համ էլ Համբարձումը սրան շատ կը զրկի, էդ ես լաւ գիտեմ. բայց պիտի աշխատել մի կերպ համոզցնել:

—Զէ, ջոկւել չեմ կարող. եղբայրս հիւանդ, ես նրան ինչպէս թողնեմ ու ջոկւեմ. դժւար է: Համոզիլն էլ՝ համոզում ենք, բայց չի լինում և ես մնում եմ սուս ու խղճացած: Մեր բարեկամներին էլ մէկը չկայ, որ իմ կողմը պահի: Մնացել եմ երկու կրակի մէջ:

—Լաւ, իսկ է, որ նշանել պրծել էք:

—Այո, եղբայրս բերաւ երեսուն մանէթ փող տաւ Գրիգորին, որ նա մեր մատանին ընդունեց:

—Նշանն էլ էք տանելո՞ւ, երբ էք տանելու:

—Էս առաջիկայ շաբաթ օրը նշան ենք տանելու, իսկ կիրակի երեկոյեան պսակելու ենք:

—Տէր Աստած, բացականչեցին ամուսինները վիրաւորւած ինքնասիրութիւնից զրդւած: Թախիծը պատեց նրանց դէմքը և նրանք իրանց աչքերը դետին յառած մնացին լուռ ու շւարած:

Լուռ էր և Սաթենիկը: Կրակի նման նրա դէմքն էլ էր այրւում: Հեացող մարդու սրտի նման արագ, ուժգին էր բաբախում նրա քնքոյշ սիրտը: Նրա ամբողջ ներքին աշխարհը ծովի նման ալեկոծւում էր այդ բուրբն ու լիքը սափորի բերանից թափւող

Ջրի պէս լիկուում էր: Սաթենիկը անհամբեր ու սրտառորով լսում էր տեղի ունեցող խօսակցութիւնը և զողում էր:

Գալուստի վերջին խօսքերից յետոյ, նա իւր աչքերը կրկին սիրած երիտասարդի երեսին դցեց, շրթուները զողացին և արտասուքի հեղեղը հոսաց նրա աչքերից: Մահացու էր այդ հարւածը: Նա խորհն վեր կացաւ տեղից, ամաշելով նստածների ներկայութեամբ լաց լինելու՝ մտաւ իւր նւիրական սենեակը, որտեղ Գալուստի հետ մի ամիս քաղցր ընդհանրեցէի վայելել, և շարունակեց այնտեղ ազատ ու միայնակ լաց լինել իւր սև օրի վրայ:

Մայրը զնաց աղջկայ յետեից: Տեսարանը սրտաշարժ էր, նրստած տղամարդիկ կախել էին իրանց գլուխները և աչքները յատակին յառած, արձանացել էին:

— Վայ ինձ համար, հեծկլտում էր յաճախ Սաթենիկը, սրտի խորքերից բղտող լացի հետ միասին:

— Աղջի, հերիք է, աղջի, հերիք է, ասում էր մայրը անընդհատ, աղջի աչքերդ քուացան: Ախր ինչու ևս լաց լինում. բանը հալա բոլորովին չի վերջացել. դուցէ քեզ են տանելու, ինչու ես լաց լինում: Հրէն հօրդ ուղարկելու եմ Համբարձում ապօր մօտ, որ էդ բանի մասին խօսայ...

Իացց ումն էիր ասում. ապարդիւն էր այդ ամենը: Սարսուռ ազդող լացը, միախառնւած կսկիծ առաջացնող «վայ ինձ համար» խօսքերի հետ, չէր դադարում:

Մայրը ջուր բերաւ, աւաւ աղջկանը, որ խմի: Աղջիկը դժուարութեամբ ընդունեց ցուրտ ջուրը և լացը փոքր առ փոքր սկսեց մեղմանալ: Սաթենիկը — այնուհետև ծալքի վրայ ընկնելով, սկսեց հեկեկալ:

Մայրը թողեց նրան և տխուր ու յուսահատ դէմքով մտաւ տղամարդկանց մօտ:

— Արի դու մէկ Համբարձումի մօտ զնաց, ասաց Մարգարիտը ամուսնուն, ասա մի հսպէս բան կայ ակիր. ողան եկել գնացել է մեր տուն, մեր աղջկանը անուն է: արեւ, սաղ գիւղը էդ գիտէ, խօսք է աւել. խնդրիր, որ հակառակի, էդ լաւութիւնը մեզ անի: Պա էս աղջիկը ինձ չի, պա իր եղբայրը ինձ չի:

— Նի էլի, Մկրտիչ ապեր, կատարեալ անմեղութեամբ և ան-

տարբերութեամբ ձայնակցեց Գալուստը, եկ, դու էլ աստ, խնդրիր. վերջապէս ինչ որ խելքդ կտրու՞մ է, արա, գուցէ եղբայրս քեզ լսի:

— Ե՞րբ գամ:

— Էգուց առաւօտեան, որքան շուտ, էնքան լաւ: Քանի որ նշան չենք տարել, եկ:

— Շատ լաւ, էգուց ես կը գամ. տեսնեմ էդ թարսի տղայ թարսը ինչու է ախր էղպիսի անիրաւութիւն անում և մարդու տուն սուգ-շիւան գցում: Ախր մեզանից նա ի՞նչ վատութիւն է տեսել:

— Ի՞նչ վատութիւն պիտի տեսած լինի, Մկրտիչ ապեր, չէ, Նոյզաւի վրան ապրանք կայ. դրա համար էն աղջկանը պինդ է բռնել:

Մկրտիչը ոչինչ չգտաւ դրան ասելու և մնաց լուռ:

— Էգուց գնա, այ մարդ, գնա տես ի՞նչ է ասում. աղջկանս խօսմ չեն սպանելու, մեզ սաղ զիւղում խօսմ չեն խայտառակելու. մինչև երբ մենք խալիսի բերանի ծամոնը լինենք. դրանից յետոյ մենք էլ ինչպէս մարդու մէջ դուրս գանք:

Մկրտիչը մտածմունքի մէջ ընկաւ, իսկ Գալուստը պատրաստու՞մ էր գնալու:

— Մկրտիչ ապեր, ասաց նա, ինչ որ խելքդ կտրում է, արա մեզ համար: Դէ իմ սրտինը ձեզ արդէն յայտնի է: Դուք էլ իմանում էք, որ ինձ զօրելու են, ես էլ էն աղջկանը տանելու եմ, ձերը թողնեմ: Իսկ զէ, ի հարկէ նրանով ես չեմ վայելելու: Ի՞նչ արած, ճար չկայ. կարո՞ղ եմ եղբօրս հակառակել, երբ որ ամեն ինչի իրաւունքը նրա ձեռքին է: Ասում է տար, պիտի տանեմ էլի:

Գալուստը բարի դիշեր ասաց և դուրս եկաւ սենեակից: Սաթկնիկը, որ դեռ հեկեկանքից նոր ազատւած, մօտեցել էր սենեակի դռանը և արտասալաւուն աչքերով ականջ էր դնում խօսակցութեանը, լսեց Գալուստի վերջին խօսքերն ու ցնցւեց: Վերին աստիճանի մի անսխորժ զգացմունք պատեց նրան և զայրոյթի, զըդունքի ու արհամարանքի կաթիլներ սրսկեց նրա հոգու մէջ:

Սաթկնիկը չեւ-չեւ գնաց, շրջեց երեսը, սրբեց աչքերը նստեց տան անկիւնում դրւած արկղի վրա, ձեռքերը ծոցն առաւ ու սկսեց մտածել:

Մի ընդհանուր նրա երեւակայութեան առաջ պատկերացաւ այն բախտաւոր և երջանիկ ապագան, որ Պալուստի հետ անցկացրած ընդհանրին երազում էր նա: Յիշեց Պալուստի անցելու թիւնները, այդ երջանիկ ժամերը, նրա զեղեցիկ խոստումները և իւր ծնողաց ուրախութիւնը: Յիշեց այն, որ իւր ընկերուհիներին ոմանք նախանձում էին նրա բախտի վրա, իսկ ոմանք ուրախ էին, որ Սաթենիկի համար դուռ է բացւել: Բախտաւոր էին համարում նրան շատերը և Սաթենիկը դո՛ւ էր իր վիճակից: Ուշքն ու միտքը Պալուստն էր, որի համար նա յաճախ անքուն զիշերներ էր անցկացնում: Բայց այդ մարդը ինչպէս յանկարծ իջաւ, նսեմացաւ նրա առաջ: Դէպի Պալուստը տաճած սիրոյ մէջ արդէն տեղ էր գտել ատելութեան ու արհամարանքի սերմը: Խոցւած, վիրաւորւած ինքնասիրութիւնը տանջում էր Սաթենիկին և մզմեղի նման ուտում էր նրա մարմինը:

— Ուրեմն նա ինձ իսկապէս չի սիրում, խօսում էին Սաթենիկի յուզւած միտքն ու զգացմունքը. եթէ սիրում լինէր, էնքան սառնութեամբ չէր ասիլ թէ ճշմարտութեամբ որ ասում է Նոյզառին տար, պիտի տանեմ: Ինքը շատ հէջւան լինելով, չի խօսացել, թոյլ է թողել, եղբայրն էլ խօսք է, ասել Գրիգորից ու մատանի տակ: Պատրաստւում են նշան տանել... Էլի լուռ է Պալուստը և ասում է. «Ի՞նչ արած, պիտի տանեմ»: Ուրեմն նրա համար կամ ես կամ Նոյզառը: Ի՞նչ տղամարդ է նա, որ սիրած աղջկան պահած, գնում է մի երեսացի տանում, ի՞նչ տղայ է նա, որ իմ սիրոյ խաթրու չի կռւում հարազատ եղբօր հետ և իր ուղածը անում: Նղբայքը հիւանդ մարդ, ի՞նչ կարող է անել: Այո, նա տղամարդ չի, նրա գլխին փափախ չկայ: Թուրքերը իրանց սիրած աղջկան կամ գողանում են կամ նրա համար մեռնում են և կամ նրան սպանում: Նա չեմ ուզում, որ Պալուստը դրանցից մէկը անի. նա կամ ոչոք էս բանը գլուխ բերի, կամ եթէ չի յաջողւում, ջուրի կղբօրիցը, մենք ամուսնանանք և երջանիկ ապրենք: Ասա Նոյզառին չեմ տանելու, դրա համար քեզ խօս չեն սպանելու: Հալա եկել, հօրիցս է օգնութիւն խնդրում: Ամօթ, ամօթ նրա համար: Էն մարդիկն էլ, որ նրան խնդրից հանում են, իրանց կեանքում, այժմ Աստուծոյ, ամեն բանի կարօտ մնան և տանջւեն...

Սաթենիկը վեր կացաւ տեղից և ցանկանում էր մօր մօտ դնալ, որ ներս եկաւ Մարգարիտը: Տեսնելով, որ աղջիկը արդէն համարուել է, նա պատմեց, որ վաղը Մկրտիչը դնալու է Համբարձումի մօտ խնդրելու և իր աղջկան Գալուստին տալու համար:

Սաթենիկը ընդհատեց մօր պատմութիւնը, ասելով.

—Մայրիկ, Գալուստը իմ աչքին հիմա վատ տղայ է երևում:

—Ի՞նչու, աղջիկս:

—Կարծես յոցս կամաց-կամաց նրանից կտրուում է. նա տղամարդ էի, նրա գլխին փափախ չկայ:

—Ի՞նչ անի խեղճ տղան, մեծ եղբօր հետ դժուար է բան բռնելը:

—Ձէ, էնպէս որ նա էր խօսում, սիրտս շատ կտրուեց և դըլխիս, ասես, սառը ջուր ածեցին:

—Համբերիր, աղջիկս, էդպէս շուտ մի յուսահատիր. Աստուած ողորմած է. նա չի թողնիլ, որ մենք սառն բամբասանքների տակ ընկնենք:

—Ախ, մայրիկ, Գալուստը պիտի էնպէս չխօսար. եթէ ես էդ իմանայի, դուրս չէի գալ նրա երեսը: Ախր նա էդպէս բան չպիտի անի: Ախ, ես խաբւել եմ:

—Լաւ, լաւ, աղջիկս, հանդարտւիր, համբերիր, տեսնենք վաղը հայրդ ինչ լուր կը բերի: Շատ մի մտածիր դրա մասին. դուցէ հէնց բարին էն է, որ Գալուստը քեզ չի տանում: Գարդ մի արա. քեզ վրայ կռիւ անողներ շատ կը լինեն: Վեր կաց, շորերը զցիր քնենք:

Մօր մխիթարիչ խօսքերը հովացրին աղջկայ խոցած սիրտը: Սաթենիկը մի տեսակ թեթեւութիւն ու հանգստութիւն զգաց, ինչպէս մի նաւակ փոթորիկից յետոյ: Նա սկսեց աւելի սառնութեամբ վերաբերւել դէպի իւր ներկայ վիճակը և յուսալ մի բախտաւոր ապագայի:

Այնուամենայնիւ մօր և աղջկայ քունը երկար ժամանակ չէր տանում, թարմ հարւածի մրմնջոցներից դուրս կատարելապէս չէր ազատւել նոցա հոգին:

Գալուստը տուն վերադառնալուց նոյն հարցոյն էր զբաղւած: Անկարող լինելով դիմադրել իւր հակառակորդներին, նա ենթարկ-

ւել էր նոցա ազդեցութեանը և դարձել նոցա զերին: Դրա հետ միասին, կամքով ու խելքով թոյլ արարածներին յառուկ սովորութեամբ, նա սկսել էր իրան արդարացնել և ամեն բանի մէջ մեղադրել միայն իր համախոհներին:

— Ես ինչ մեղաւոր եմ, մտածում էր նա, որ ձեռքովս ոչինչ չի գալիս. ինչ պիտի անեմ, մի աղջկայ համար խոմ չեմ գնալու եղբօրս հետ կռիւ սարքեմ, տանա ու ազդականներիս մէջ երկպառակութիւն զցեմ: Աղջիկ է էլի, ես չեմ տանիլ, մի ուրիշը կը տանի: Խոմ նշան չէի տարել: Ես միայն գնում էի և գալիս. չի կարող պատահել: Դրանում ես իսկի մեղաւոր չէի. մեծ մասամբ իրանք էին կանչում, որ ինձ տաքացնեն աղջկայ վրայ: Ուրեմն իրանք էլ մեղաւոր են: Եղբօրս բնաւորութիւնը չէին խմանում: Մեծ բան չէ, որ միանգամ Սաթենիկին ասել եմ—որ դաս ինձ, քեզ կը տանեմ: Շատ լաւ. բայց ծնողների հետ խոմ ոչինչ չեմ խօսացել դրա մասին. պա էլ ինչ հարայ հրոց են բարձրացրել: Ասենք իսկի մի խելք էլ չի իսկապէս Նոյզատի ապրանքը. ձեռքից բաց թողնելը: Ձէ, պիտի անպատճառ մի բան էլ ես էս տան համար աշխատեմ, որ սեւերես չմնամ եղբօրս ու նրա որդոց առաջ, թէ չէ վերջումը խօսք կը դայ երեսիս: Բացի այդ, պատահեց ջոկւեցի՝ կնկանս բաժինը հէնց ինձ հերիք է: Ձէ, ես հիմա եմ հալա խելքի դալիս, որ եղբօրս հակառակելը իղուր է եղել:

Հետեւեալ օրը առաւօտեան Մկրտիչը դնաց Համբարձումի մօտ և նրան խնդրեց, որ իր ցաւին մի դարման անէ: Յոջանեց, թէ գործը այնպիսի կերպարանք է ստացել, որ Համբարձումը հզ լաւութիւնը իրան պիտի անի: Վերջը Մկրտիչը խոստացաւ մի արտ դնել աղջկայ վրայ իբրեւ օժիտ, բայց Համբարձումի սիրտը լեռ քար էր կտրել. նա չյարգեց աղջկատիրոջ խնդիրը: Եւ ինչու չարգէր. Համբարձումը այնքան անխելք չէր, որ Մատիի թողած տունը, տնամէջը և կարգին կալածները փոխէր մի արտի հետ: Բացի այդ, նա մինչև անգամ աւելորդ էր համարում մուծել այնպիսի հարցերի վրայ, ինչպէս օրինակ, թէ Գալուստը խօսք է տւել, մեր աղջկանն է անուն արել, սիրում է, սաղ զիւղը զիտէ, ակսր մեզ խալ տառակում է. ք:

Մկրտիչը տուն վերադարձաւ տխուր ու տրտում: Իւր վերջին

յոցան էլ խորտակւած տեսնելով, Մարգարիտը լաց եղաւ: Մկրտիչը փոխանակ կնոջը մխիթարելու, աւելի բարկացաւ նրա վրայ. նախատեսց, որ նա աջնքան անզգոյշ էր վարւել, շուտ էր հաւատացել և, առանց երկար մտածելու, տղային թողել էր իր տունը: Այդ խօսակցութիւնը վիճաբանութեան անցաւ և յետոյ կռիւ. մարդու կնիկ միմեանց վրայ մեղադրանքներ բարդելով, վերջը խռովեցին իրարից: Սաթենիկը մէջ մտաւ և խնդրեց, որ հացրճ ու մայրը իզուր տեղից սիրաները չնեղացնեն ու հաշտեն:

— Ես աւելի ուրախ եմ, ասաց Սաթենիկը, որ էսպէս եղաւ. էն տղան ինձ չէր սիրում. էն տղան իմ աչքին հիմա փալատի է նման: Ես նրան տղամարդ չեմ ասիլ. նրա գլխին փափախ չի զըրւած, էգպիսի մարդու համար կամ ես կամ մի տաւարածի աղջիկ. մէկ է: Եթէ նա ինձ սիրում լինէր, կռիւ կ'անէր, հայոցանք կը լսէր, թուր, մուր կ'ընդունէր, բայց ինձ կը տանէր. էն ժամանակ նա էլ չէր ասիլ, թէ ռդէ ես էն աղջկան տանելը տանելու եմ, որովհետեւ եղբօրս չեմ կարող հակառակել: Ես շատ ուրախ եմ, որ էգպէս մարդու ճանկից ազատւել եմ: Թէ դուք դարդ էք անում նրա համար, որ գիւղացիք մեզ բամբասելու են: Թող բամբասեն, ինչ ուզում են, թող ասեն. նրանց փեշակը չի: Եթէ մենք լաւ մարդիկ ենք, նրանց բամբասանքովը չենք վատանալու:

Մարդ ու կին ոչինչ չսպասարկանեցին: Երեսները միմեանցից մի կողմ դարձրած՝ նրանք դեռ տանջւում էին նոր հարւածի սպառնալով ցաւերի ոտի: Յոյսերի խորտակումն ու կրած սպառնութիւնը մի քանի ժամանակ նրանց կ'ստիպէր տանը մնալ և փողոց դուրս գալուց գլուխները քարշ պահել:

Իսկ այգպիսի դէպքերի կարօտ և մտաւոր սնունդի համար դրա նման նիւթեր որոնող հասարակութիւնը կը խօսար ու կը խօսար...

Թ. Գլ.

Գալուստի նշանադրութեան լուրը արդէն տարածւած էր ամբողջ գիւղում: Զրատեղում ու եկեղեցու բակում կանանց խօսակցութեան առարկան նոյզառն էր և Գալուստը: Համբարձումի և Սիմիի խնամութեան մասին առաջին բերանից դուրս եկած լուրը հարիւրաւոր բերաններ անցնելով բոլորովին աղաւաղւել էր. իւ-

րաքանչիւր լսող իրանից էլ մի բան աւելացնելով այդ լուրի վրայ, յանձնում էր միւսին: Եւ այդ սովորական պատմութիւնը բերանէ բերան անցնելով աճում, բարդւում էր: Ասում էին, թէ իբր Համբարձումը Սիմիոն և Գրիգորին կաշառք է տւել. առաջինին 50 մանէթ, իսկ երկրորդին 25 մանէթ: Գալուստը չի կամեցել Նոյզառին տանել, այդ պատճառով երկու եղբայրն էլ կոււել են. Համբարձումը վեր է կացել, որ եղբօրը խփի, չեն թողել: Յետոյ Գալուստը ասել է, որ էգպէս է՝ ես ջոկւում եմ: Համբարձումն էլ ասել է. շատ լաւ, ջոկւիր, մի բան էլ չես ստանալ, ուր գնում ես, գնա: Գալուստը զրա վրա լաց է եղել և եղբօր առաջ ասել է. «Այ Աստուած, էս դարդ ու բալան չի էլ մեռնում պրծնենք, որ երեսներս սլարդւի, ունքներս բարձրանայ»: Խօսքը Համբարձումի գլխին է եղել: Վառվառն էլ է կոււել մարդու հետ. մարդը նրան անէծք է տւել, Վառվառն էլ խռովել տանից դուրս է եկել: Ասել է. Համբարձում, քանի որ դու կենդանի ես, էս տունը ես չեմ մտնիր: Շատ են խնդրել Վառվառին, որ վերջը եկել է: Իսկ Մկրտիչն ու Մարգարիտը ինչ են արել. տեսնելով, որ իրանց աղջկանը չեն տանում, մարդ ու կնիկ զնացել են Համբարձումի վրայ կուլ: Ինչ խայտառակչութիւն. Մարգարիտը անէծք է թափում Համբարձումի տան վրայ, Մկրտիչը Գալուստին խփում է: Համբարձումը ասում է. դուրս կորէք իմ տանիցը. էդ բանի համար Մկրտիչն ու Համբարձումն իրար էլ բան չի մնում ասում են: Գալուստը իսկի խօսք չի եղել տւած նրանց աղջկանը տանելու. Մարգարիտն է էգպէս բաներ սարքել, որ աղջկանը մի կերպ Գալուստի վզին կապի:

Ահա այսպիսի և ուրիշ այլանդակ բաներ էին յօրինել կանայք հերոսներիս մասին:

Իսկ տղամարդիկ ասում էին.

—Այ ծիծաղ է, ծիծաղ. ութ տարեկան աղջկան տալիս են երեսունին մօտ տղամարդու:

—Ծիծաղելի է լինելու դրանց պսակը. տեսէք թէ ինչքան մարդ է թափւելու եկեղեցին:

—Ծիծաղելի է, թէ ինչ է, բայց Գալուստը շատ զոչաղ շարժւեց: Ի՞նչ վնաս, որ աղջիկը փոքրիկ է. աղջիկ խիղան է. մի երկու տարի անցկենալ, մէկ էլ տեսնես մեծ կնիկ է դառել:

—Ի հարկէ, շատ խելք և զոչաղութիւն է արել Քալուստը. մի լաւ համխաչի հող կայ աղջկայ վրայ: Բայց դէ դա խկապէս Համբարձումի զոչաղութիւնն է. եթէ բանը միայն Քալուստին մնար, ոչինչ գլուխ չէր բերիլ:

—Տեսնում էք էդ շան տղայ Համբարձումը հիւանդ տեղովը էլի ինչեր է անում:

—Ինչ որ է, լաւ են շարժել, շուտ անեն աղջկան պսակեն տանն, թէ չէ կարող է ձեռքներից յանկարծ դուրս գալ:

Այս էր ընդհանուրի կարծիքը 30 տարեկան աղամարդու և ութ տարեկան աղջկայ նշանադրութեան ու պսակի մասին:

Երկու մարդ կար միայն գիւղում, որոնց այդ լուրը ցաւ և յուզմունք էր պատճառել: Գոցանից մէկը Քալուստի ընկեր Պետրոսն էր՝ մի ընդունակ: Խելացի և արգարամիտ երիտասարդ, որը բարի ծնողների զաւակ էր: Շնորհիւ քաղաքի ազդեցութեան և ինքնակրթութեան աշխատանքի, Պետրոսը շատ բարձր էր կանգնած իւր համագիւղացիներից թէ բարոյապէս և թէ մտաւորապէս: Գիւղացոց ցաւերի մասին հոգացողներից մէկն էլ նա էր: Գիւղական հասարակական գործերին կանոնաւոր ընթացք տւողը նա էր. որ մարդկանց մէջ էր մտնում՝ խօսում, բացատրում էր, վիճում, կըռւում էր, վերջապէս համոզում էր և հասարակական շահերին ուղղւած գործը առաջ տանում: Պետրոսն էր, որ թոյլ ու խելճ մարդկանց պաշտպան հանդիւսանալով՝ ուժեղ, հարստահարիչ, խաբեբայ, կաշառակեր և ընդհանրապէս կեղտոտ մարդկանց դժուժ գործերին հետամուտ էր լինում, երեւան էր հանում այդ ամենը և հրապարակապէս խաչատուակում նրանց:

Պետրոսին համակրողների թիւը թէև շատ ծանր էր աճում, բայց և այնպէս գիւղական-հասարակական գործերում նա ազդեցիկ դեր էր խաղում:

Նրա հետ Քալուստը չունէր այլ ևս այն ընկերական սերտ յարաբերութիւնը, ինչ որ պատանեկան հասակում. բայց և այնպէս նա երբեմն կը գար Պետրոսի մօտ, նրանից զանազան խորհուրդներ հարցնելու:

Միւս ցաւողը, որ գիւղի ամենաընդունւած, ամենակարևոր և մի ամբողջ մահալում ժողովրդականացած անձն էր, դա Մովսէս

Մեսրոբեանն էր: Լինելով ի բնէ բաւականին ընդունակ մարդ թէ զիտելում և թէ իւրացնելում և միեւնոյն ժամանակ հարուստ լինելով հասարակական ինստիտուտներով, Մովսէսը իւր հայրենի և շրջակայ զիւղերի համար գարձել էր մի ամենաօգտակար և պաշտելի անձ: Մովսէսը ուսուցիչ էր թէ զիւղացիների և թէ նրանց զաւակների համար. Մովսէսը բժշկութեան, փաստաբանութեան և ընդհանրապէս դատարանական գործերին տեղեակ մարդ էր: Նրա կեանքը պատկերացնում էր մի անընդհատ գործունէութիւն, որ ուղղւած էր զիւղացիների օգտին ու ցաւերին. զիւղի ուսումնարանը իւր գոյութեամբ զլիաւորապէս նրան էր պարտական: Նրա խաներին ծաղիկ պատուատողը և զիւղում բժշկական անհրաժեշտ օյնութիւններ հասցնողը նա էր: Խնդիրներ, անցուղիների վրայականներ դրելը և պոստային կոչնագրերի վաւերացնելը նրա գործն էր: Մովսէսն էր, որ դատաստանական գործերի համար անհրաժեշտ խորհուրդներ էր տալիս զիւղացիներին: Նա էր, որ յաճախ այգւիսի գործեր ինքը կը վերցնէր և ոտով դաւառական քաղաքը գնալով, կը պաշտպանէր գործը հաշտարար դատաւորի մօտ: Սեպհական ընտանիքը մոռացած, նա հոգում էր ուրիշների համար:

Այդ բոլոր օգնութիւնները Մովսէսը սկզբներում համարեա թէ ձրի էր կատարում, բայց յետոյ, երբ նրա մոռացութեան յանձնւած ընտանիքը նիւթականապէս սկսեց քայքայւել, այն ժամանակ Մովսէսը ստիպւած եղաւ իւր աշխատանքի համար վարձ խնդրել:

Գիւղացիք վարձատրում էին նրան և ապերախտի ու ձրիակերի նման բամբասում, թէ իբր Մովսէսը կաշառք է ուտում: Այնուամենայնիւ ամենի-դուռը բաց էր Մովսէսի առաջ. ամեն տեղ կը մտնէր նա, ամենի գրութիւնից նա տեղեկութիւն կը հարցնէր և ամենքն էլ իրանց ցաւերը բաց կ'անէին նրա առաջ: Մովսէսը կը սփոփէր, կը մխիթարէր այգւիսի հիւանդներին և կարեոր խորհուրդներ կը տար նրանց:

Մովսէսը ամենի համար մի մտերիմ ու անկեղծ բարեկամ էր, որ պատրաստ էր կարեոր րոպէին իւր օգնութիւնը հասցնել: Ամենի համար նա մի խորհրդատու հայր էր, որի գոյութիւնը պահանջ էր բոլորի համար:

Մովսէսը իւր այդ բոլոր արժանաւորութիւններով հանդերձ

բաւականին սրախօս էր, զւարճախօս և վերին աստիճանի ընդունակ զանազան մարդկանց գործերն ու խօսածները պատմելում: Քիւղացիների կեանքից նրա պատմածները վերին աստիճանի ծիծաղաշարժ էին և բարոյական կողմեր էին պարունակում հրենց մէջ:

Այդ պատմութիւնները լսողի առաջ գլխաւորապէս ներկայանում էին զիւղացոց զանազան թերութիւնները:

Պոցանումն էր կայանում այն մեծ գաղտնիքը, որ կառավարչական պաշտօնեաներից սկսած մինչև լեռներում ապրող կոշտ ու կոպիտ հովիւները ճանաչում էին Մովսէսին: Մանաւանդ հովիւները, որոնք նրան հանդիպելուց տխրածութեամբ մօտենում էին նրան, անվախ չարքնում և կամ յայտնում էին իրանց մի որ և է ցաւը:

Պետրոսն ու Մովսէսը, որոնց պատկերները միայն ընդհանուր գծերով նկարագրեցի, հազաւգիւտ ծաղիկներ են զիւղերում և գաւառներում: Պոքա ի բնէ օժտւած լինելով ընդունակութիւններով, պատահական, բաց նպատաւոր պայմանների շնորհիւ, ոտք են դնում ուղիղ ճանապարհի վրայ: Այնուհետև ինքնակրթութեան միջոցով նրանք կարողանում են բարոյական և մտաւոր զարգացում ձեռք բերել և հասարակական շահերի համար ջերմ պաշտպաններ հանդիսանալ:

Աւելորդ համարելով նկարագրել Պետրոսի և Մովսէսի դէմքերի գծագրութիւնները, ես միայն կ'ասեմ, որ առաջինի երեսուն տարին նոր էր լրացել, իսկ միւսը արդէն մօտեցել էր քառասունին:

Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, թէ ինչու Պետրոսն ու Մովսէսը յուզեցին Քալուստի նշանւելու առիթով: Այդ օրը Մովսէսը շուտով Պետրոսի մօտ գնաց, յայտնեց նրան իւր լսածը և ասաց.

— Պետրոս, դու Քալուստին քեզ մօտ կանչիր, հասկացրու նրան ամեն բան և ասա, որ թողնէ այն աղջկանը: Եթէ այդ անկարելի է, գոնէ թող պսակը մինչև աղջկայ հասունանալը յետաձգէ: Իսկ ես կը գնամ մեր քահանաների մօտ և կը պատւիրեմ, որ պսակ չանեն:

— Ես էլ մտածել էի դրա մասին Քալուստի հետ խօսալ, ասաց Պետրոսը. բաց դու աշխատիր, որ քահանան պսակը չկատարէ. դու գիտես, որ մեր շատ գործերում խոչնդոտ են հանդիսանում այդ սևագլուխները:

— Միամիտ կաց. տէր-Սահակն ու տէր-Գրիգորը չեն համար-

ձուկելի աչդ քայլն անելու, երբ ես նրանց սաստեմ: Նրանք մինչև անգամ կը վախենան աչակել: Գլխաւոր գործը Գալուստին խելքի և կամքի բերելն է: Քեզանից յետոյ ես եւս նրա հետ կը խօսամ:

— Իմ կարծիքով, ընդհակառակը, քահանաներին զգուշացնելը և նրանց կողմից միամտելն է. մենք Գալուստին անկարող կը լինենք համոզել. բայց աչդ դէպքում եթէ քահանաները չկատարեն նրա կամքը, մենք դարձեալ գործը տարած կը լինենք:

— Այո, աչդպիսով մեր նպատակին հասնելը երաշխաւորւած կը լինի: Ինչեւիցէ, երկուքս էլ գործի կենանք:

Այնուհետ նրանք փոքր ինչ խօսացին աչդ ցաւալի դէպքի առիթով, ցոյց տւին, որ աչդպիսի և դոցա նման ֆլաստար երեւոյթներ շատ կան զիւղական կեանքում և սկսեցին զանգատել ու ամբաստանել, որ անձնէր գործիչները շատ պակասութիւն կայ զիւղերում:

Նրանք միասին դուրս եկան տնից և փողոցում բաժանեցին:

Պետրոսը գնաց զիւղի հրապարակը և բախտի բերմամբ պատահեց այնտեղ Գալուստին: Մօտ կանչեց նրան ու ասաց.

— Գնանք դէպի մեր աչդին, Գալուստ, մի քանի խօսք ունիմքեզ ասելու:

Գալուստը առանց մի հարցմունքի հետեց նրան:

— Լսել եմ, Գալուստ, սկսեց Պետրոսը լուրջ եղանակով, երբ նրանք փոքր ինչ հեռացել էին զիւղի հրապարակից, որ մի երկու օրից յետոյ քեզ նշանելու և պատկելու են Մատիի աղջկայ վրայ: Ես աչդ լուրին հաւատում եմ և ամուսնանալի շնորհաւորելու փոխարէն նախազգուշացնում եմ, որ աչդ բանը չանես: Դու, փառք Աստծոյ, ոչ շատ ջանել ես, որ երկար շնորհաւոր և ոչ շատ ծեր, որ չկարողանաս մոռնել. խելքը գլխիդ տղամարդ ես. մի՞թէ չես հասկանում, որ աչդ քայլը քո կողմից կը լինի մի մեծ չիմարութիւն: Ի՞նչն է ստիպում քեզ ութ տարեկան աղջկան տանելու. արդեօք սէրը. բայց ծիծաղելի է աչդպիսի մի հարց տալը, որովհետեւ ութ տարեկան աղջկան չի կարելի ամուսնական սիրով սիրել: Ի՞նչ մի արժանաւոր կամ գնահատելի կողմեր ունի քո հարսնացուն. բայց աչդ եւս ծիծաղելի է հարցնել, որովհետեւ ութ տարեկան Նոյզառի մասին աչդպիսի հարցեր առաջարկելը տարօրինակ

բաներ են: Ես քեզ խնդրում եմ, որ քո մտադրութիւնը բոլորովին մի կողմ թողնես, քանի որ մարդու առողջ խելքն այդ է պահանջում: Ուզում ես աճուսնանալ, հա՛ շատ հասած աղջկերք լաւ տնից, իրանք էլ գեղեցիկ: Խնչ ես ասում:

Գալուստի դէմքը շառագունեց: Նա սկզբում մնաց շւարւած, բայց յետոյ սիրտ առաւ ու պատասխանեց.

—Ես ինչ անեմ, Պետրոս, եղբայրս պահանջում է, ես էլ պիտի տանեմ:

—Բան ասացիր, ընդհատեց նրա խօսքը Պետրոսը, զայրացած. «եղբայրս ասում է». գուցէ եղբայրդ ասի—զնոն ընկիր ծովը, դու էլ պիտի չիմարես ու զննես Քեզ հիմիկանից Ծառիի աղջկայ վրա պսակելը մի այցպիսի բան է պառնում նրա կողմից: Նղբայրս, եղբայրս... Խօ՛մ ամեն բանի մէջ եղբօրը չպիտի լսել. խօ՛մ նրան հլու հպատակ չպիտի լինել: Մեծ ցաւ դառաւ, որ քեզանից տալիքով մեծ է: Բայց ասիւր դու էլ ունիս խելք, դատողութիւն, պապդ որ օրւայ համար ես պահում, մեռնելուց յետոյ ես գործածելու: Նթէ քո խելքով այն աղջկան տանելը աւելորդ է և մինչև անգամ բարոյական ջանքանք, մի տանիր, կուիր եղբօրդ հետ, հակառակէր և մի տանիր: Խնչ որ եղբօրդ հասկացողութեամբ օգտակար է քեզ համար, կեանքի մէջ կարող է ամենասարսափելի թոյնը լինել: Խելքդ գլուխդ հաւաքիր և հեռու կաց այդ գործից:

—Պետրոս, չի լինում, խօսաց Գալուստը փոքր մտածմունքից յետոյ. իսկապէս ես առաջ ուզում էի Սաթենիկին տանել, իմ հաւանած աղջիկն էն էր, բայց դէ չեղաւ. եղբայրս ինձ հետ չհամաձայնեց, ինձ վրայ նեղացաւ ու նախատինք տաւ: Մեր ազգականներն էլ նրա հետ միասին միեւնոյն բանն են պահանջում: Խնչ կօիւ, ինչ սրտնեղութիւն... Բայց վերջը եղբայրս կանչեց Գրիգորին ու մատանի տաւ: Հիմա էլ պատրաստութիւններ են տեսնում. էս կիրակի ինձ պիտի պսակեն: Տեսնում եմ, որ էլ իզուր է հակառակելը. մէկ էլ որ բանը կդադարէ եղել, էն աղջկանը տանելու եմ: Խնչ լինելու է, թող լինի, բայց ես նրան տանելու եմ: Մի քանի հաշիւներ էլ կան, որոնց մասին մարդ ասիւր պիտի մտածի:

—Հասկանում եմ քեզ, ասաց Պետրոսը թեթեւ և արհամարական ժպիտը երեսին, խօսքը ապրանքի մասին է. բայց իմացիր, որ

այդ հարցից աւելի կարեւոր և լուրջ հարցեր ունի ամուսնական խնդիրը: Ես մի կողմ եմ գնում այն ամենը, թէ ընդհանրապէս ինչպիսի զոյգերի մէջ պէտք է ամուսնութիւնը կայանայ, այսինքն թէ ամեն մի մարդ իր համար կին ընտրելու ժամանակ ինչպիսի հաշիւներ պիտի աչքի առաջ ունենայ: Այդ ամենը թողնում եմ և քեզ մի հասարակ, մի հասկանալի հարց եմ տալիս. եթա տարեկան երախայի մասին ի՞նչ կարող ենք ասել. համարեա թէ ոչինչ, որովհետեւ նա դեռ շատ պիտի փոխուի: Երեւկայի Գալուստ, որ դու այդ աղջկանը, Նոյզնա է, ի՞նչ է, տանում ես և նա վերջ ի վերջոյ դառնում է քեզ համար մի ամենաանպիտան, ամենազղբ-ւելի կին թէ իւր ընդունակութիւններով և. թէ բնաւորութեամբ: Ի՞նչ ես կարծում, քո ամբողջ կեանքը այն ժամանակ թունաւոր-ւած կը լինի, թէ ոչ:

— Թունաւորւած կը լինի:

— Մի ուրախ օր կ'ոճեննաս:

— Ոչ. խեղճ չի մարդ էգլիսին հանդիպի:

— Շատ լաւ. էն ապրանքը, որի վրայ դուն աչք ունես, ինչ ես կարծում, քեզ համար զահրումար կը լինի, թէ ոչ:

— Իհարկէ, զահրումար կը դառնայ ինձ համար:

— Պրծաւ գնաց. փառք Աստծոյ, որ հասկանում ես, զիտես, որ մարդիկ ամուսնանում են իրանց կեանքը աւելի երջանիկ դարձնելու նպատակով. եթէ քո ութ տարեկան հարմացուդ, վաղը միւս օրն էլ կ'ինդ, քեզ համար դառնայ ոչ թէ երջանկութեան, այլ շարունակ դառնութիւնների և դժբախտութիւնների աղբիւր, այն ժամանակ մեղաւորը ով կը լինի:

— Պատճառ դարձողը:

— Գուեւ, որովհետեւ նա քո կ'ինն է և մարդիկ քեզ են ճանաչելու:

— Գուցէ Նոյզնաւը լաւ կ'ին եղաւ:

— Գուցէ չեղաւ, ո՞վ զիտէ:

Երկեւն էլ լսեցին: Պետրոսը իւր սուր աչքերը մի քանի վայրկեան Գալուստի աչքերին զցած, հարցական արտայայտութեամբ նայում էր: Ի՞նչ չետոյ նա ընդհատեց լուրթիւնը և շարունակեց.

— Դրա համար եմ ասում թող այդ քայլդ. դա յիմարութիւն

է. դու դրանով կարող ես քեզ անդունդ նետել. հանաք մասխարա չէ կնիկ տանելը, օրինակներ փառք Աստծոյ, շատ են եղել:

—Պետրոս, էլ վերջացել է:

—Ձի վերջացել. ոչ օրինաւոր նշան էք տարել և ոչ պսակ-ւել ես:

—Դժւար է:

—Դժւար չէ. ամեն ինչ կախաւած է քեզանից: Ասենք դժւար էլ է, բայց այդ չի նշանակում թէ դժւարութիւնների առաջ պիտի չոքել. դժւարութիւնների առաջ չպիտի վաչր ընկնել, այլ նրանց դէմ պիտի կռւել, չաղթութիւն տանելու նպատակով: Ամեն մի դժւար բանի առաջ որ կանգնենք ու վիզներս ծռենք, այդ ուր կերթայ. այն ժամանակ աշխարհս կը քանդուի:

—Ձէ, Պետրոս, ես, իհարկէ շատ շնորհակալ եմ, որ էդ խորհուրդներ, ինձ տալիս ես, բայց դէ ես էլ չեմ կարող էն աղջկանը թողնել, եղբօրս հակառակել չեմ կարող. պիտի տանեմ:

Պետրոսը մնաց լուռ: Նա տխրեց և շատ ցաւեց, որ չկարողացաւ այդ մարդուն համոզել ու բերել ճշմարիտ ճանապարհի վրայ կանգնեցնել: Նա բարկանում էր Պալուստի վրայ և միևնոյն ժամանակ խղճում: Լուռ էր նա: Մտախոհ դէմքը դէպ այգիների կանաչազարդ տարածութիւնը ուղղած, նա շարունակում էր իւր քայլաւորը:

—Լաւ, Պալուստ, ասաց Պետրոսը քիչ յետոյ. որ այդպէս է, միայն նշանիր աղջկանը, իսկ պսակը յետաձգիր մի քանի տարով, որպէս զի տեսնեմք աղջիկը մի բանի նման է դառնում, թէ չէ:

—Եւ էլ չեմ կարող, Պետրոս ջան. ուղում եմ ամեն ինչ եղբօրս կամքովը լինի:

Ելի լուեց Պետրոսը և քիչ յետոյ մի թեթեւ հառաչանք արձակելով՝ ասաց.

—Ել սրանից յետոյ դո՛ւ դիտես, Պալուստ, ես իմ ասելիքը վերջացրի: Վճիռը քեզանից է կախաւած: Ելի մտածիր, էլի չափիր և յետոյ կտրիր:

Սյուլպէս խօսելով նրանք անցան այգիների ճանապարհներով բաւականին տարածութիւն և կրկին վերադարձան հրապարակ:

Նոյն երեկոցեան Մովսէսը զիւղի քահանաներին՝ գործակալ տէր

Սահակին և տէր Գրիգորին իւր մօտ կանչեց, պատուիրեց, որ Քալուստի պսակը չկատարեն և սպառնաց, թէ հակառակ դէպքում դրա մասին հոգեւոր կառավարութեանը խնդիր կը գրէ:

— Իսկ որ կանչեն նշանը օրհնելու, հարցրեց գործակալը, էլի չգնանք:

— Այո, նշանն օրհնելու էլ մի գնաք. ես դա մոռացայ ձեզ ասելու: Այ տէր-տէր, ասիւր ի՞նչու գնաս օրհնելու, ամոռանութիւնն էլ խօմ օյինբազութիւն չի. դա էլ խօմ երախտայի խաչ չի: Զէ որ դու անտեղ աղջկանը հարցնելու ես, թէ աղջիկ, սիրում ես էս տղային, քո կամքովն ես գնում նրան. ութ տարեկան երախտն կը հասկանայ այդ հարցը: Բացի այդ, գուցէ մի քանի տարուց յետոյ աղջիկը ասելու է. «ես էդ տղին չեմ սիրում, նրան չեմ գնում, այլ ուզում եմ գնալ այս ինչ տղային», ինչ կանէք այն ժամանակ: Պա այն ժամանակ ձեզ չե՞ն հայհոյիլ. չե՞ն ասիլ, թէ սրանց նշանը օրհնող, սրանց պսակող քահանան էսպէս լինի, էնպէս լինի:

— Դէ մեզ գալիս են ասում պսակէք, մենք էլ պսակում ենք. խօսաց տէր-Գրիգորը:

— Նրանք շատ յիմար բաներ կ'ասեն, բայց դուք չպիտի անէք խօմ. ընդհակառակը դուք ժողովրդի հոգեւոր հայրն էք. նրա յիմարութիւնը իրան պիտի հասկացնէք և նրան ճշմարիտ ճանապարհը ցոյց տաք: Զէք լսել Մինասի աղջկայ դէպքը. տասը տարեկանում աղջիկ են նշանել. տղան նշանածին թողել, գնացել է օտարութիւն: Ութ տարուց յետոյ վերադարձել է աղջկանը տանելու, բայց աղջիկը նրա երեսին էլ չի ուզում նայել, այլ սիրում է մի ուրիշ տղայի, որ նոյնպէս օտարութիւնից է վերադարձել: Աղջիկը այս տղի մօտ մարդ է ուղարկում, իր սէրը չափանում նրան և խնդրում, որ նա իրան կին առնի: Բարեկամների մէջ ինչ կռիւ, ինչ խաչտառակչութիւն, ինչեր ասես չի ծագում դրանից... Վերջը երբ ծնողները սկսում են աղջկանը զօռել, որ նա գնաց իւր ութ տարուց նշանածին, աղջիկը գնում է և իրան դցում գետը: Ասիւր պա այսքան օրինակներից դուք իսկի չէք խրատուել, որ հիմա ասում էք. «գալիս են խնդրում, մենք էլ պըսակում ենք»:

—Այ Մովսէս, խօսաց տէր Գրիգորը հանաքի ձեռով, որ մի խորամանկ մարդ էր, այն տղայ, թող նշանն էլ կատարենք, պսակն էլ ինչ կայ որ. գիտեմ դրա համար շատ փող են տալու մեզ: Մենք եթէ չանենք, գնալու են ուրիշին բերեն և անել տան. էն ժամանակ փողը ձեռքներիցս դուրս կը գայ և մենք կը մնանք ախ ու վախ անելիս:

—Ուրիշը կը պսակի, ուրիշին կը պստոժեն:

Փահանքները մնացին լուռ: Ծանր էր նրանց համար այդ գեր պատասխան հրաժարելը, բայց և այնպէս Մովսէսի ոյժի առաջ նրանք ընկճուած էին: Գործակալը խօսուացաւ չկատարել Գալուստի նշանօրհնէքն ու պսակը:

Այնուհետեւ Մովսէսը նրանց մի-մի ընկալաւ օղի խմացրեց և ծանապարհեց իւր տանից:

—Ի՛նչ արած. պիտի լսենք էլի, ասում էին միմեանց քահանաները, փողոցով անցնելիս, եթէ պսակենք, ո՞վ գիտէ Մովսէսը մեր զլուխը ինչ օջիւն բերի. մեզ ուղարկել կը տայ մինչև Սևան: Բայց նշանը, ո՞չինչ. էդ կարող ենք օրհնել. վախ չկայ:

Փահանքների հետ տեսնելուց և նրանց կողմից միամտեւորուց յետոյ, Մովսէսը Գալուստի հետ ևս տեսնեց, բայց ապարդիւն. Գալուստը նրան կրկնում էր շարունակ նոյնը, ինչ որ Պետրոսին էր ասել: Մովսէսի ոչ մի խրատը չկարողացաւ նրա մէջ կամքի ոյժի գէթ մի նշոյլ առաջացնել:

—Այ տղայ, աւելացրեց Մովսէսը, մինչև անգամ ջահելները քեզ մասխարա են անում, որ դու Ծատիկի աղջկանը տանում ես. ախր Ծատիկն ինչ մարդ էր...

—Թող մասխարա անեն, պատասխանեց Գալուստը, բայց ես էն աղջկան տանելու եմ, չի կարելի, տանելու եմ:

Տղէտ ու կարճամիտ երիտասարդի համար ցաւող—հոգացող մարդը վերադարձաւ նրա մօտից բոլորովին ախուր և յուսահատ դրութեան մէջ:

Ժ. ԴԼ.

Շաբաթ երեկոյեան Գալուստի նշանդրէքն էր: Սինոդ Առկասի տան սրահում շարւած քոշերի, կոշիկների բաղմութիւնը և սենեա-

կից լսող աղմկալի և ուրախաձայն խօսակցութիւնը նշան էր, որ այդ երեկոցեան Համբարձումի տանը մի արտասովոր դէպք կայ:

Այն սենեակը, ուր զեռ պառկած էր օր օրի վրայ հալոող մաշող Համբարձումը, այս անգամ ևս սովորականից աւելի լուսաւոր էր, մաքուր և զարդարւած: Պատերի տակերով փռւած դռնակների վրա շարւած էին հիւրերը և զբաղւած էին զրոյցով: Սենեակի մէջ տեղը, յատակի աղաւթ տարածութեան վրայ խաղում էին մի քանի մանուկներ և երեխաներ, որոնք հազած ունէին իրանց նոր զգեստները: Նրանք յաճախ նստում, վեր էին կենում, վազվազում էին դէս ու դէն և սենեակում տիրող աղմուկը աւելի աստակացնում: Նրախացող աղմուկն ու չարութիւնը երբեմն միայն ընդհատւում էր, այն էլ հիւրերից, որ և է մէկի նախաաօինքի շնորհիւ, որը հաջոյանքը բերին սաստում էր նրանց հանդիստ մնալ:

Սենեակի ծակաւորին պատի երկայնութեամբ փռւած էր Համբարձումի անբաժան անկողինը, որը զեռ պահում էր իւր ծոցում ամսից աւելի հիւանդին: Նրա ծոց, անտարբեր և մեղամաղձոտ հայեացքը երբեմն այս այն կողմն էր դառնում ու կրկին կենտրոնանում վերմակի շուրջը: Համբարձումը արդէն հասել էր իւր փափազին, գլուխ բերելով մի արդիւնաւէտ գործ և այժմ կատարեալ տառնութեամբ ու մեծահոգութեամբ էր նայում այդ երեկոցի վրայ: Նրա հիւանդոտ, մաւշ և հպարտ դէմքի արտայայտութիւնը կարծես ասում լինէր. «գլխաւորը գործի գլուխ բերելն էր, սրանք երկրորդական և աւելորդ, իզուր ծախքի տակ զցող բաներ են»:

Պալուստը իր նոր հագուստը հագած՝ երբեմն յայտնւում էր այդտեղ և էլի շտապ քայլերով աներևութանում: Մի քանի կանանց հետ միասին, նա կառավարում էր հիւրերին: Պալուստը սրտով ուրախ էր, հոգով յուզւած և դէմքով լուրջ: Նշանաւոր էր նրա համար այդ օրը. ամեն անգամ, երբ նրա միտքը կանգ էր առնում այդ խորհրդաւոր երեկոցի վրա, Պալուստի սիրտը սկսում էր արագ բաբախել, նրա երևակայութեան մէջ նկարում էին պէս-պէս պատկերներ, մէկը միւսից զեղեցիկ, մէկը միւսից հրապուրիչ: Եւ նա անհանդիստ հոգով սպասում էր այդ արարողութեան վերջանալուն:

Միայն Վառվառն էր ախար: Տխուր էր, որովհետեւ ուրախութեան այդ ժամին երկարատեւ հիւանդութեան ճանկերում տանջ-

ուում էր նրա ամուսինը, արագ քալերով դէպ մահւան գուռը վազող ամուսինը: Վառվառ յիշեց իւր կեանքի նւիրական երեկոն. քանի, քանի տարիներ էին անցել այն օրւանից... «Ի՛նչ կը լինէր, որ ես մարդու չգնայիս, մտածում էր նա երբեքն և մի խոր հառաչանք արձակում:

Ամենից ուրախ միայն հրաւիրւած կանայքն էին, որոնք մի առանձին սենեակում նստած՝ տակն ու վրայ էին անում բամբասանքի համար պաշարով առատ իրանց ամբարները:

Կանանց սենեակի երկու պատուհանում կանգնած էին երկու հեշտաեռ, որոնց ծածկոցների շրթունքների սակից փշշալով զուրս էր ցայտում եռացող ջրի գոլորշին: Երկու լացն մատուցարան իրենց բաժակներով դրած էր յատակի վրայ՝ սամաւարի առաջ: Դրա մօտ կանգնած էին երկու մատաղահաս աղջիկներ և հրամանի էին սպասում, որ նստեն ու թէյ պատրաստեն:

— Վառվառ բաջի, պա չայը չածենք, հարցրին նրանք:

— Գալուստին ասացէք, որ Սամսոն ապօրից հարցնի, տեսնէ ժամանակն է:

Գալուստը կանանց մօտից մտաւ տղամարդկանց սենեակը և ընկնելով Սամսոնի ականջին, ասաց.

— Սամսոն ապեր, չայը բերենք:

— Ղոնաղները բոլորն էլ եկել Թն:

— Համարեա թէ. մնում են տէրտէրները, Մովսէսը և Պետրոսը:

— Թող զրանք էլ գան, յետոյ չայը կը բերէք:

— Սխր էդպէս ուշանում է. խնամոնց տանից մարդ էր եկել ինչորում, որ որքան կարող ենք շուտ դնանք, որ ուշանանք՝ մարդկանց պատրաստութիւնը կարող է փչանալ:

— Լաւ, պա տէրտէրները մինչև հիմա ինչու չեն եկել. ասել էք:

— Ինչպէս չէ. եզնա Առաքելն էր գնացել ասել:

— Դէ որ չեն եկել մինչև հիմա, մէկ էլ մարդ ուղարկեցէք յետևներից: Մովսէսն ու Պետրոսը որ գան լմա, իսկ եթէ չեկան, փնաս չունի:

— Դրանց յետևիցն էլ մարդ կուղարկեմ:

— Ուղարկիր, ինչպէս ուզում ես:

Գալուստը դուրս եկաւ սենեակից, իւր փեսային նորից ուղար-

կեց տէրտէրներն յձօտ, իսկ մի աղջկայ էլ՝ Մովսէսի ու Պետրոսի յետեւից։

Առաքելը նախ գնաց տէր-Գրիգորի մօտ։

— Տէրտէր, պա ի՞նչու չէք գալիս, ասաց նա, ակսր հիւրերը ձեզ են սպասում։

— Առաքել, գա՛մ, թէ չգամ, հարցրեց տէր-Գրիգորը ժպտալով և փոքր ինչ մտածելով։

— Էդ ի՞նչ խօսք է, տէրտէր. առաւօտեան ասացիր, լաւ, կը գամ, հիմա միտքդ ուղղում ես փոխել։

— Ուղիղ է, Առաքել, ասացի կը գամ, բայց հիմա տեսնում եմ, որ դժւար է. ութ տարեկան աղջկան նշանելը դժւար գործ է և վտանգաւոր. հոգեւոր կառավարութիւնը մեզ կարող է պատիժ տալ. իրաւունք չունինք։

— Է՞հ, տէրտէր, տունդ չէն կենաց, դարտակ բաներ են դրանք, առաջին անգամը չեն էդպիսի նշաններ անում. էլ չենք տեսել կամ լսել։ Վեր կաց գնանք։

— Առաջներումը էնքան վախ չկար, ինչքան հիմա։

— Այ, վեր կաց գնանք է։

Տէրտէրը ոչինչ չէր պատասխանում և լուռ հայեացքով Առաքելին էր նայում։

— Վեր կաց գնանք։

— Առաքել, դժւար է։

— Դժւար չէ։

— Լաւ, Առաքել, որ էդպէս է, առաջ գնա իմացիր և տես թէ տէր-Սահակը դալիս է. եթէ նա գայ, ես էլ կը գամ։

— Շատ բարի, բայց դէ նա խօսք է տւել, կը գայ էլի։

— Հարցնելը հարկաւոր է, առաջ նրա մօտ գնացիր, լաւ կը լինէր. ակսր նա գործակալ է։

— Որ էդպէս է, տէրտէր, վերկաց միասին գնանք տէր Սահակի մօտ։

— Ես ի՞նչու դամ։

— Գնանք էլի. եթէ նա էլ գալու չլինի, երկուսով կը համոզենք։

Տէր-Գրիգորը վեր կացաւ տեղից, հագաւ նոր փարաջան և Առաքելի հետ միասին գնաց տէր-Սահակի մօտ։

Տէր Սահակը քայլում էր իւր սենեակում և կարծես մի մարդու էր սպասում, որ ներս մտան Առաքելն ու տէր-Գրիգորը:

— Օրհնեա տէր, տէրտէր, ասաց Առաքելը, դու էստեղ ի՞նչ ես անում: Ես մոքումն ասում էի. հիմա տէր-Սահակը զնացած կը լինի նշանդրէք: Ախր զոնաղները սպասում են. պա ի՞նչի մինչև հիմա չես զնացել:

— Ո՛ւր զնանք, հեր օրհնած, էնպէս դործ է, որ զնանք...

— Ի՞նչ կայ որ...

— Ութ տարեկան աղջկան նշանելը դժւար բան է:

— Եէ՛, դուք էլ թարաւելու ժամանակ էք գտնի. ձեր ձեռքին չի. երկու տէրտէր էք. խօսք-խօսքի տէք, արեցէք:

— Իսկ է, Առաքել, մեր ձեռքին է, բայց որ մեր իշխանութիւնը էդ բանը իմանայ և մեզ դատի կանչի, տեսեմ դու զօրու ես մեզ օգնես:

— Այ, էդպէս բաներ մի խօսար է. չլուած բաներ եմ լսում: Մարդիկը սպասում են ամօթ է, զնանք:

Երեքն էլ լուռ էին և միմեանց երեսի էին նայում:

— Տէր-Գրիգոր, դու առաջ ընկիր, տէր-Սահակն էլ կը գայ, ասաց Առաքելը:

— Ի՞նչու. որովհետեւ դործակալը տէր-Սահակն է, մինչև նա առաջ չընկնի, ես չեմ զնալ:

Էլի լուռ կացան և ժպիտը երեսներին միմեանց էին նայում:

— Ա՛ զնանք է, ասաց Առաքելը, մեզ խայտառակ մի տէք. — Ետոյ նեղացած եղանակով, — էդպէս է էլի, հենց որ դործը մեզ հասաւ, ամեն ինչ դժւարացաւ: Ի՞նչու էք էդպէս անում, ախր մենք էլ մարդ ենք. զնանք:

Առաքելը բռնեց տէր-Սահակի թևից և սկսեց քաշել:

— Առաքել, ասաց տէր-Սահակը, որ էդպէս է, լսիր թէ ինչ եմ ասում, դու էլ գիտես, որ ձեր էդ նշանդրէքը դժւար գլուխ գալու բան է. ութ տարեկան աղջկան ոչ կը նշանեն և ոչ կը պսակեն...

— Պա մենք ուզում ենք էգուց էլ պսակել տանք, ընդհատեց Առաքելը բացականչելով:

— Հմա՛, լաւ, բայց աւում եմ, որ շատ վտանգաւոր բան է. մեր փիլոնը դրա համար, որ իմանան, կարող են վեր առնել:

—Այ հերիք է, հնպէս խամ-խամ բաներ ես ասում որ...

—Կարգս վկայ, սուտ չեմ ասում... հնա, դէ որ մի հիպոթիզ Գործ է, էն ժամանակ մի բան մեզ պիտի հասնի ախր, որ մենք էլ էդ դժարութիւնը կարողանանք տանել:

—Դէ դու խոմ ձրի չէք նշանը օրհնելու, պա ձեզ փող չեն տալու:

—Տալը տալու են, բայց թէ որքան են տալու, էտ յայտնի չէ:

—Եդ ինձ էլ չի յայտնի, տէրտէր, պատասխանեց Առաքելը փոքր ինչ կարմրելով և վիրաւորական եղանակով:

—Բայց որ յայտնի լինէր, շատ լաւ կը լինէր. տարաձայնութիւն, կռիւ չէր ընկնիլ. սուս ու փուս ամեն բան կը վերջացնենք:

—Մտքինդ զբաւ է, տէրտէր:

—Տասը մանէթ կը տաք երկուսիս, նշանը կ'օրհնենք, պսակի համար էլ էգուց առանձին կը խօսանք:

—Եդքանը շատ չի:

—Ձէ, էսքանը ոչ շատ է և ոչ քիչ:

—Որ հիպէս է, ես գնամ Համբարձումից կամ Սամսոնից էդ բանի մասին հարցնեմ:

—Գնա և մեզ շատ շուտ տեղեկութիւն բեր, որովհետեւ ես էս գիշեր ուզում եմ գնալ դէպի գիւղերը:

—Գնա տէրտէր, գնա, լաւ պանրի և իւղի ժամանակն է, բայց դէ մեր նշանը պիտի օրհնես, չետոյ գնաս:

Տէր-Սահակը, որ գործակալ էր, Տ. վիճակի վանքի համար գիւղերից իւրաքանչիւր տարի պանիր և իւղ էր ժողովում: Այդ գործից նա բաւականին օգուտ էր ստանում. նա իր թեմի գիւղացիներին ստիպում կամ ամաչացնում էր, որ իւր բաժին իւղն ու պանիրն էլ տան, իսկ երբեմն ժողոված (թացանը ¹⁾), իւր ցանկացած գնով գնելով, միայն փողն էր ուղարկում վանքը: Այդպիսով նա միաժամանակ հարստահարում էր և վանքը և գիւղացիներին: Ձնալած, որ տէր-Սահակը այդ ժողովարարութիւնը վաղուց էր վերջացրել, բայց և այնպէս նա Առաքելի մօտ խաբեց, որպէս զի դրանով իւր նպատակին հասնելուն նպաստէ, տղատիրոջ նեղ դրութեան մէջ դնելով:

¹⁾ Կաթնեղէնը:

—Կօրհնենք, միայն զու լուր բեր մեզ, թէ որքան կը տան:

Առաքելը զուրս եկաւ տէրտէրների մօտից բաւականին վրդով-
ւած և զայրացած:

—Ձեր հերն անիծած, հայհոյում էր նա իւր մտքում, կարգ-
ներից զլիններից խռով կենաց, անիծւածների, եթէ օրհնել չի կարելի,
մի անգամից ասացէք չի կարելի և մի օրհնէք, պա տասանոցն էլ
ի՛նչ բան է. տասանոցը որ լինի, էն ժամանակ կը լինի, հմա... Էս
սաղ ժողովրդից ծծում են, ծծում, էլի չեն կշտանում էդ անիծ-
ւածները:

Առաքելը տուն հասաւ և յայտնեց Սամսոնին տէրտէրի պայ-
մանն ու ցանկութիւնը: Սամսոնը նոյնպէս վրդովեց ու ասաց.

—Էդ անկուշտները, ագահները, հերիք չէ 10 մանէթ ուզում
են, հալա պսակի փողի մասին էլ առանձին են խօսալծ:

—Այո:

—Տասը մանէթով հմա՝ նշանն օրհնեն, հմա էլ պսակը կատարեն:

—Դէ նա էսպէս էր ասում, պատասխանեց Առաքելը, էս գի-
շեր էլ, ասում է. գնալու եմ զիւղերը, ինչ անելու էք, ասում է,
շուտ արէք:

Սամսոնը մօտեցաւ Համբարձումին և յայտնեց նրան այդ: Համ-
բարձումը համաձայնեց միայն ութ ուրբլի տալու:

—Ես ասում եմ, Համբարձում, հիմա խօսենք և պսակի փողի
հետ միասին մի բան տանք, դորժը վերջացնենք:

—Ձէ, Սամսոն ապեր, ճի գիտէ նրանք պսակի համար ինչ ու-
զեն. խօսակցութիւնը կերկարանաց, կուշանան, առանց էն էլ ուշա-
ցել էք, խնամիներս կը նեղանան: Թող իրիկունս նշանը օրհնեն,
խիկ էզուց աւաւօտեան երկու քահանային էլ չաչի կը կանչենք
և պսակադրամի մասին կը խօսանք: Իրանք էլ էդ չեն ուզում,
Առաքել:

—Էդ են ասում:

—Դէ լաւ է, էլի. հետո 10 մանէթ վերցուր. Առաքել, որ
տեսար շատ են երկարացնում, տասը մանէթը թակիր աչքները,
վերցուր ևի:

—Աշխատիր ութով վերջացնել, աւելացրեց Սամսոնը, շուտ
եկ, ամօթ է, խնամիները սպասում են:

Առաքելը առաւ փողը և շտապով դուրս գնաց:

— Հը՛, ի՞նչ եղաւ, փողը բերիր, հարցրեց տէր-Սահակը, երբ Առաքելը ներս մտաւ:

— Բերել եմ, բայց քիչ եմ բերել. ութ մանէթ են տւել:

— Դէ ութ է, ութ է, հենց տասը բերէիր էլի, ասաց տէր-Գրիգորը:

— Ութը հերիք է:

— Հերիք չէ, Առաքել, պատասխանեց տէր-Սահակը, ես լաւ եմ ասել. 10 մանէթը ոչ շատ է և ոչ քիչ: Տնաշէն, հենց երկու մանէթի էք դէմ ընկել. երկու մանէթը ի՞նչ է, որ: Ուզում էք հենց ձրի օրհնեմ:

— Ժլատութիւն անելու ժամանակ չի, ասաց տէր-Գրիգորը, մի աղջիկ էք նշանում, որ վրան, ով գիտէ, հազարից աւելի կարողութիւն լինի. հիմա երկու մանէթը խնայում էք:

Բարկացաւ Առաքելը և զայրագին ձայնով դուրս ե��.

— Ձեմ կարողանում հայհոյել, քահանայ էք, կարգներիցդ ամաչում եմ: Ինչու էդքան ագահ էք. ինչ զօրութիւն կայ էդ 10 մանէթի մէջ. եթէ չի կարելի մեր նշանը օրհնել, որովհետեւ աղջիկը ասում էք, փոքր է և ձեզ դրա համար կը պատժեն, ուրեմն 10 մանէթին են նայելո՞ւ...

— Իհարկէ, պատասխանեց տէր-Սահակը, երբ մեր բանը բուրդ եղաւ, էն ժամանակն էլ մեր ջերիցն է փող դուրս գալու: Պա էտ ճի՛նչ: Մէկ էլ քեզ եմ հարցնում, Առաքել, պա աստուած կընդունի, որ սովորական նշանդրեքին էլ վերցնեմ մէկ մանէթ, վեց ասլասի, էս նշանդրեքին էլ:

— Այ առէք է, առէք, ասաց Առաքելը կոշտ ու զայրագին, տասը մանէթը տէր-Սահակին դէմ անելով, վերցրէք և շուտ արէք գնանք: Ել մի երկարացնէք, ուշացանք. խնամիներս սպասում են, ամօթ չի:

Տէր-Գրիգորը այդ բոպէին մի հնգանոց հանելով տէր-Սահակին փուռ և տասանոցը ինքը վերցրեց: Նրանք փողը խկոյն կիսեցին, որովհետեւ միմիանց չէին հաւատում: Դա հետևանք էր այն հանգամանքի, որ այդ քահանաները միմիանցից շատ էին գողանում:

—Շնորհակալ ենք, ասացին այդ բոլորից յետոյ նրանք. դէ, զնանք, ուշացանք:

—Հրէս, տէր-տէրները եկան ասաց Սամսոնը, բոլորի հետ ոտքի ելնելով. չաջը բերէք, էլ հարկաւոր չի սպասել, Մովսէսն ու Պետրոսն էլ չեկան:

Քահանաների նստելուց յետոյ միայն հիւրերը կրկին նստեցին իրանց տեղերում: Աղմկալի խօսակցութիւնը տէրտէրների շնորհիւ փոքր առ փոքր մեղմացաւ: Գալուստն ու Առաքելը թէյ ու շաքար բերեցին և բաժանեցին հիւրերին:

—Առաքել, կանչեց Սամսոնը. կանանց ասա, որ իրանք էլ չայ խմեն, վերջացնեն և շուտ անեն խոնջան պատրաստեն:

Պատուէրը տեղ հասաւ և Համբարձումի աղգական կանանցից մի քանիսը Վառվառի հետ միասին խոնջայի պատրաստութեան կացան:

Թէչից յետոյ Համբարձումի քոչըրը, բոլոր հիւր կանանց հետ, եկաւ ողամարդկանց սենեակը: Նա իւր ձեռքերում բռնած էր խոնջան, որ ուղղակի տարաւ ու դրեց քահանաների առջև:

Խոնջան մի մեծ մատուցարան էր, որի մէջ չամիչ, քիշմիշ և այլ չոր մրգեղէններ էր ածւած: Դիզւած մրգեղէնի վրա մատուցարանի մէջ տեղում դրւած էր մի մեծ նուռ, որի ծաղկային բաժակում սնկւած էր մի հաստ մոմ. այդ նռան շուրջը մատուցարանի իւրաքանչիւր անկիւնում դրւած էր մի-մի նուռ որոնց բաժակներում նոյնպէս մոմեր էին տնկւած: Անկիւնների նռները իրանց մէջ գտնւող տարածութեամբ կազմում էին մի քառանկիւնի, որի կենդրոնում կանգնած էր մեծ նուռը: Կենդրոնական նռան կողքին գտնւում էր բոժոժի սերմի մի արկղիկ, որի վրա կանգնած էր մի մեծ ու կարմիր խնձոր: Խնձորի մէջ անկանոն կերպով խրւած էին աբասիներ, որոնք այդ զնդին ատամնաւոր անւի տեսք էին տալիս: Նռների արանքներում ցրւած էր կանֆէտ և այլ քաղցրաւենիքներ: Մատուցարանի մի ծայրում թղթի մէջ մի ինչ որ բան էր փաթտած, իսկ նրա հանդէպ, հակառակ ծայրում, նոյնպէս թղթի մէջ ծալւած էր մի մետաքսէ թաշկինակ, որի ծայրերը փնջերի հետ միասին երևում էին:

Դա էր խոնչան և միւսնոցն ժամանակ նշանը, որ տղատէրը աղջկատիրոջ տուն պիտի տանէր և այնտեղ օրհնել պիտի տար: Ամբողջ խոնչան հարսնացուի համար են պատրաստում: Հարսնացուն իրան պատկանող բոլոր ընծաները վերցնում է, իսկ միւրքն ու քաղցրաւենիքները բաժանում հիւր կանանց և երախաներին:

Ամենքը լուռ և ուշադրութեամբ նշանին նայեցին: Յետոյ տէր-Սահակը բարձրացրեց իւր ձայնը և ասաց.

—Ո՞վ է խոնչացի տէրը, թող յօտ գայ:

Այն ժամանակ Վառվառի խնդրանօք առաջ անցաւ Համբարձումի քոյրը՝ Անուշկան, որը ներկայ գտնուող հիւրերի հետ խօսալու իրաւունք ունէր, մօտեցաւ խոնչացին և չոքեց նրա առաջ: Վերցնելով թղթի մեծ փաթեթը նա բաց արաւ այդ և ասաց.

—Սա հարսնացուի սապոկներն են իրանց չուլիներով. էս էլ— նա բաց արաւ թղթի միւս փաթեթը—էս էլ արբեշումի աղլունն է:

Բոլորին ցոյց տալուց յետոյ՝ Անուշկան իրերը խնամքով կրկին փաթաթեց ու իրանց տեղը դրեց: Այնուհետեւ նա իւր ձեռքը զգուշութեամբ մեկնեց սերմի արկղիկին. նախ վերցրեց ապասխներով ծածկւած խնձորը, ցոյց տւեց բոլորին և յայտնեց այն անձանց անունները, որոնք մի-մի ապասի նւիրել էին հարսնացուին: Նւիրողները միայն կանայք էին: Այնուհետեւ Անուշկան բաց արաւ սերմի արկղիկը, նրա միջից հանեց արծաթէ ապարանջան, մի ոսկէ մատանի և երկու հաս անգլիական ոսկի հին դրամներ:

—Էս ոսկին ու ապարանջանը, ասաց Անուշկան. տղատէրն է տանում, իսկ էս ոսկին էլ Սամսոն ապերն է տւել:

Այդ իրերն էլ խնամքով մատուցարանի մէջ տեղաւորելով, Անուշկան վեր կացաւ տեղից:

—Աստուած շնորհաւոր անի, զոչեցին ամենքը. բարեկամաց աչքը լոյս լինի, բախտաւոր լինեն մեր թագաւորն ու թագուհին, երջանիկ ապրեն և մի բարձի ծերանան:

—Ամէն, ամէն, լսեց ամեն կողմից:

Տիրեց լուռթիւն: Մի քանի վայրկեան անցած՝ խոնչացին մօտեցաւ Գալուստի քաւորը և սերմի արկղիկի մէջ դրեց մի լուբլ արծաթադրամ:

—Շէն կենայ քաւորը, կանչեց Անուշկան, որ դեռ կանգնած էր խոնչացի կողքին. տւեց մի բիւլիւր մանէթ:

—Շէն կենայ, շէն կենայ, կրկնեցին ամենքը:

Քաւորը հեռացաւ և այս անգամ մօտ եկաւ սանամէրը: Նա հարսնացուի համար խոնչացում դրեց մի զոյգ Նուխայ քօշեր:

—Շէն կենայ սանամէրը, կանչեց Անուշկան. տւեց մի ջուխտ Նուխայ քօշեր:

—Շէն կենայ, շէն կենայ:

—Աղջի, Անուշկա, էդ խնձորը վերցուր բեր հստեղ, լսեցին մի քանի տղամարդկանց ձայներ:

Անուշկան վերցրեց մատուցարանի խնձորը և մօտ տարաւ պահանջողներին: Գալուստի մի քանի ազգականներն ու ընկերները նոյնպէս աբասիներ խրեցին խնձորի մէջ:

—Պա փեսան ճիւղ է, ասաց տէր-Գրիգորը:

—Էստեղ է, լսեց սենեակի հեռու անկիւնից, որտեղ խմբել էին մի քանի երիտասարդներ:

Մի քանի րոպէ լուռթեան մէջ անցաւ և յանկարծ խմբւած տղայոց միջից դուրս եկաւ մեր զարդարւած փեսան: Ամօթխածութիւնը նրան թոյլ չէր տալիս ոչ ոքի երեսին նայել: Խեղճետնի նման կարմրել էր Գալուստը: Նա մօտեցաւ քահանաներին և կանգնեց նրանց առաջ:

—Եղբօրդ մնաս բարեւ ասա, զնանք. ժամանակն է, թելադրեց տէր-Սահակը:

Գալուստը մօտեցաւ Համբարձումին, սեղմեց նրա ոսկրացած ձեռքը և համբուրեց նրա հետ:

—Ապրես, եղբայրս, ասաց հիւանդը. գնան, բարի ճանապարհ քեզ, Աստուած բարի վայելիւմ տայ քեզ:

Եւ արտասուեց:

Դրանից յետոյ ամենքն էլ՝ թէ կին, թէ տղամարդ և թէ երեխայ՝ փեսային հետներն առնելով՝ ճանապարհ ընկան դէպի աղջկատուն: Փեսայի կողքին կանգնած էր քաւորը, որ իւր կռնատակին բռնած ունէր խոնչան: Քաւորը պիտի տանէր խոնչան: Տանը մնաց միայն Վառվառը՝ ամուսնուն խնամելու համար:

Քիչ անցած՝ փողոցում լսուում էր հարսանեաց երգերի ձայ-

ներ: Այդ Գալուստի մականներն էին, որ փեսային տաղերով և ուսաներով էին ուղեկցում զէպի աղջկատուն:

ԺԱ. ԴԼ.

Աղջկատէրը և իւր հիւրերը երկար ժամանակ սպասում էին խնամիներին: Հիւրերից ոմանք այդքան սպասելուց և տաղովալի զրութիւնից յոգնած՝ մեկնել էին զողակների վրայ: Ոմանք էլ մէջքները պատին տւած՝ մեկնել էին իրանց ոտները: Մի քանիսը քաղցր քնի մէջ էին արդէն. երբեմնակի տիրող լռութիւնը ամեն անգամ ընդհատում էր քնածների խռմիւոցներով ու փստոցներով:

—Պա խնամիները ինչ եղան խնայ, չեն դալիս. հարցնում էին յաճախ հիւրերը բարկացած ու՞նհամբեր ձայնով:

—Խնամիները գալիս են, աւետեց վերջապէս կանանցից մեկը: Քնածներին արթնացրին և բոլոր հիւրերը կարգով նստեցին իրանց համար նշանակւած տեղերում: Գրիգորը, Սիմին, մի քանի կանայք և աղջիկներ դուրս եկան բակը, խնամիներին զիմաւորելու:

Նոյզառը մականների երգերի ձայները լսելով՝ իւր հասակակից աղջիկների և տղաների հետ վազել էր փողոց՝ եկողներին նայելու: Հարսնացուն ուրախ էր. կանգնած տեղը նա յաճախ թռչկոտում, ծափ էր տալիս և բերկրալի ժպիտը երեսին շուտ-շուտ ընկերուհիներին էր նայում ու ասում.

—Երանի ինձ, հման. ինձ համար լաւ-լաւ ընծաներ և քաղցր բաներ են բերելու:

Եւ ուրախութիւնից նա շարունակում էր թռչկոտել ու ծափահարել:

Երբ եկողները արդէն մօտեցել էին Ծատիի բակի դռանը, Սիմին դարձաւ իւր մօտ կանգնած Հերիքնաղին, որ մի չափահաս աղջիկ էր և ասաց.

—Հերիքնաղ, Նոյզառին վերցուր տար փոքրիկ սենեակը. չթողնես դուրս գայ. ամօթ է, խնամիները գալիս են:

Հերիքնաղը խկոյն դէս ու դէն ընկաւ, բայց հարսնացունին չգտաւ:

—Սիմի բաջի, ասաց նա, Նոյզառը չի երևում. բոլոր երկուսներն էլ չկան:

—Աղջի, ախր քիչ առաջ էստեղ խաղում էին:

—Զկան:

—Քո տեղը դատարկ մնաց, այ իմ Նոյզառ աղջիկ, գոչեց Սիմին սարսափահար. աղջի, Հերիքնազ, քեզ մատաղ, վազիր փողոցը մի տես թէ էնտեղ են. հաւատա գնացել են խնամիներին հանդիպելու: Վազիր, ծամերիցը քարշ տալով բեր զցիր սենեակը:

Հերիքնազը վազեց դէպի փողոց: Այդտեղ, եկող խնամիներից մի քանի քայլ առաջ, պատի տակով շարած էին Նոյզառն ու իւր ընկերուհիները և անհամբերութեամբ սպասում էին խնամիների մօտ գալուն: Նրանց ու շաղրութիւնը ամբողջ սպէս գրաւել էր եկողների ձեռքերում՝ բռնած վառուղ մոմերի բազմութիւնը, որ գիւղի խաւար փողոցի համար մի առանձին շքեղութիւն էր կազմում:

Յափշտակած այդ լուսաւորութեամբ, Նոյզառը բաց սկանչեց.

—Վի՛ի, մոմերին նայեցէք է՛է, վի՛ի...

Եւ առաջ վազեց... Մօտեցաւ մահարներից առաջին հանդիպողին ու ասաց.

—Ա՛յ, մի մոմ էլ տուր ինձ:

Տղատան հիւրը մնաց շարած, տեսնելով հարսնացուն այդտեղ. հարսնացունին փողոցում, բորիկ ու գլխաբաց...

—Աղջի, դու էստեղ ի՞նչ բան ունիս, գոչեց երիտասարդը շարունակից սթափւած. կորիր տուն:

Նոյզառը ականջ չարաւ նրան, այլ նրա մօտից անցաւ երկրորդի, երրորդի մօտ, շարունակելով մօմ խնդրել:

Բայց այդտեղ հասաւ նրան Հերիքնազը, յանկարծակի բռնեց նրա կռնից այնպէս, որ աղջիկը վախից ցնցւեցաւ, և քաշեց դէպի տուն:

—Մեռնես դու, ասում էր Հերիքնազը անընդհատ. էստեղ դու ի՞նչ բան ունիս. մեզ խաչտառակելու ես: Տուն հասնենք, տես մայրդ քեզ ի՞նչ է անելու. կաշիդ մաշկելու է, կաշիդ:

Աղջիկը, որ ընդիմանում էր Հերիքնազի քարշ տալուն, սկսեց բարձր ձայնով լաց լինել ու գոռալ.

—Շան քած, չեմ գալիս, հը՛ր, չեմ գալիս... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, հւհւհւհւ...

—Աղջի, ձայնդ կտրիր, կտրիր ձայնդ. հերիք է, որքան մեզ

խայտառակեցիր... Տես, վիզդ կը կտրեմ էս սհաթին. գնանք... տես, քեզ կը գցեմ էս գոմը և փակը կը դնեմ: ստտանաները քեզ կը վերցնեն կը փախցնեն...

Բայց հարսնացուն ականջ չէր դնում Հերիքնազի սպառնալիքներին. նա անընդհատ գոռում էր և անասելի հայհոյանքներ թափում բերանից: Ումնից էր սովորել ութ տարեկան աղջիկը այդ հայհոյանքները...

Հերիքնազը այլ ևս չկարողացաւ համբերել աղջկայ գոռոցին ու ընդիմանալուն. նա արագութեամբ իւր գիրկն առաւ Նոյզառին և վազեց դէպի տուն: Հարսնացուն շարունակում էր գոռալ ու հայհոյել: Նա իւր ոտները թափահարում էր և ճիզ էր անում ազատելու իւր բռնակալի ճանկերից, բայց Հերիքնազի ուժեղ կռները ամուր էին պատում նրան:

Աղջիկը շնաստպառ տուն հասաւ և վայր դրեց իւր բեռը Սիմիի առաջ: Մայրը մի քանի անգամ բռունցքի հարւածներ տւեց աղջկայ մէջքին, ուսերին և մազերիցը քաշելով, տարաւ սենեակ:

— Էստեղից դուրս չես գալ, հասկացար, ասաց մայրը. կաշիդ կը մաշկեմ, լիրբ անամօթ. կը սպանեմ քեզ, որ դուրս դաս:

Նոյզառը գոռում և գոռում էր:

Հերիքնազը եկաւ նրա մօտ և սկսեց հանդարտացնել հարսնացունին: Այդ նրան չաջողւեց այն ժամանակ միայն, երբ Նոյզառին մի քանի քաղցրաւենիքներ տալուց յետոյ, վախեցրեց, թէ նա եթէ շարունակէ լաց լինել, խնամիների բերած ընծաներից ոչինչ չի ստանալ, այլ բոլորը նրա ընկերուհիներին կը բաժանեն:

Նոյզառը թողեց իւր հեկեկանքը և խնդրեց, որ Հերիքնազը բաց թողնէ իրեն սենեակից:

— Մի գնալ, հարկաւոր չի:

— Ա՜հ, ընկերներս կարին խաղում են իսկ ես մնամ Էստեղ:

— Վնաս չունի. նրանք թող Էստեղ խաղան. նրանց ինչ. նրանք ոչ խնամի ունեն և ոչ ընծաներ են ստանալու. իսկ դու էստեղ մնալ, որ արբեշումի աղլուխ, սապուկ, փող ու կանխէտներ ստանաս... հն, մի ոսկի մատանի էլ են տալու: Եթէ դու էլ գնաս կտուրը և միւս երեսանների նման խնամիների առաջ խաղաս, էն

ժամանակ քեզ ոչինչ չեն տալ և կասեն. էս ինչ վատ աղջիկ է: Անխելք չես, որ գնաս:

Նոյզառը, որ ապուշ կտրած լսում էր Հերիքնազի խօսքերը, յանկարծ ժպտաց ու թռչկոտելով բացականչեց.

—Ձեմ գնում, չեմ գնում, երանի ինձ, հման, Հերիքնազ բաջի:

—Պա ինչ, որ ասում եմ:

—Դէ հիմա գնա աբրեշումի աղլուխը բեր էլի:

—Հիմա չի կարելի, տէրտէրն է տալու քեզ:

—Վհւշ, տէրտէրից կը վախենամ, չեմ գնալ նրա մօտ:

—Ձեա վախենալ. ես էլ եմ քեզ մօտ լինելու, մայրիկն էլ. դէ հիմա դու էստեղ կաց, ես գնամ տեսնեմ զոնաղները ի՞նչ եղան:

Հերիքնազը բացաւ դուռը, նոյզառի ընկերուհիներին ևս ներս թողեց, որ հարսնացուի հետ խաղան և չդուռը կողպելով, գնաց կանանց սենեակը:

—Ինձ համար սապօղներ, աբրեշումի աղլուխ, ոսկի մատանի, կանֆետ են բերելու եէ, ասաց Նոյզառը իւր ընկերուհիներին ուրախ-ուրախ, հը՛ր, դուք չունէք, իսկ ես ունեմ...

—Ո՞վ է բերելու, հարցրին աղջիկները հետաքրքրութեամբ և նախանձով:

—Մեր քեռիի ընկերը, Գալուստ ապերը. ախր նա մեզ բարեկամ է, կանֆետ է բերելու:

—Մեզ էլ ես կանֆետ տալու, հման, Նոյզառ. ասացին ընկերուհիները չորոքորթութեամբ. ախր դու լաւ աղջիկ ես, դու զոչաղ ես, հման...

—Կը տամ:

—Ինձ ամենից շատ կը տաս, հման, Նոյզառ. ասաց Սառան, փարելով նրա վզովը, ախր ես ու դու ընկեր եմք:

—Քեզ շատ եմ տալու:

—Գալուստ ապերը լաւ է, հման, ասացին երեսաները միաբերան:

—Պա լաւ չի, որ ինձ համար լաւ-լաւ բաներ է բերելու, ասաց Նոյզառը զարմանքով:

—Հը՛, սլա ինչու են եկել ձեր տուն, Նոյզառ. հարցրեց Սոնան, որ աղջիկներից ամենամեծն էր:

—Ախր մեզ բարեկամ են, զոնաղ ենք արել, եկել են:

—Պօ հօ... ծաղրեց նրան Սոնան:

—Լաւ, պա ինչու են եկել, հարցրեց Նոյզաւը բարկացկոտ հետաքրքրութեամբ:

Սոնան ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել, թէեւ մի ինչ որ մութ բան զգում էր նրա երեսնացական հոգին:

Ամենքը լռեցին: Նոյզաւը երջանիկ էր: Երեսնաները նախանձով նրան էին նայում և մնում լուռ: Քիչ անցած նրանք կրկին խաղով անցան:

Խնամիներին ներս հրաւիրեցին և նրանք մէկ-մէկ մտան սենեակ: Տղամարդիկ ու կանայք առանձին սենեակներում նստեցին: Տէր-Սահակն ու տէր-Քրիզորը կանխօրէն բռնել էին իրանց տեղերը սեղանի ճակատին: Խնամիները աղջկատիրոջ խնդրանք, բռնել էին պատուաւոր տեղերը: Փեսան ու քաւորը միասին կանգնած էին յատկապէս իրանց համար պատրաստած տեղում: Նրբ ալ ևս բացա կայ մարդ չկար հիւրերից, սեղանը փռեցին և շուտով սկսեց կերուխումը: Փեսայի համար առանձին կերակուր էին պատրաստել. մի մատուցարանի մէջ նրա համար բերին ձաձեղ, մեղր, կարմիր ձու, գաթաց, իւղ և զանազան քաղցրաւենիքներ:

Երբ աղջկատէրը հրաման տւեց փեսային նստելու, այն ժամանակ Գալուստն ու իւր քաւորը նոյնպէս նստեցին: Քէֆը սկսեց:

Խնձոյքը քանի գնում, գինու աղղեցութեան սակ կենդանութիւն էր ստանում: Վայելում էին սովորական կենացներ՝ փեսայի ու հարսնացուի, երկու կողմի խնամիների, դրանց բարեկամների և օտարականների կենացները: Այնուհետև գալիս էին ընդհանուր բնաւորութիւն կրող կենացները. հայ ազգի, կաթողիկոսի, թագաւորի և հայոց ու ռուսաց մեծամեծների կենացները: Իւրաքանչիւր կենացի վրայ երգ էին երգում: Երգերը գլխաւորապէս պարսկերէն էին և մէկ-մէկ հայերէն: Թամազայի հրամանով մականրերից ոմանք պարում էին երբեմն:

Այնուհետև էլի կենացներ, էլի երգեր, պար, զրոյց, վիճաբանութիւն և աղմուկ...

—Լուրթիւն, լուրում է երբեմն թամազայի ձայնը, որ աշխատում է կարգ պահպանել:

— Գինին փոխել տուր, պարոն թամադա, գոչում են ամենքը գինին...

— Գինին փոխեցէք, Գրիգոր. ասում է թամադան. թէ լաւ գինի ունիս, բեր, սա ինչ է. քացախ ես մեզ խմացնում...

Գրիգորը, որ կանգնած սպասաւորում էր հիւրերին, ժպտալով պատասխանեց.

— Ուրիշ գինի չունեմ. ինչ որ կայ, դա է, քէֆներդ է խմեցէք, քէֆեքդ է մի խմէք:

— Գինի բեր, գինի, թէ չէ մենք էստեղից յետ կը դառնանք, էն ժամանակ դու գիտես ու փեսադ...

— Հա, հա, հա, քրքշային ամեն կողմից:

— Գինին փոխեցէք...

— Գինին էդ է, ուրիշը չունիմ, կրկնեց Գրիգորը կորական ձայնով:

— Այ հանդիսականներ, ասաց թամադան. եթէ որ գինին չփոխեն, էստեղ մնալու կամ քէֆ անելու էք:

— Ձէ, չէ, չէ, գոչեցին մականները:

— Եդ ինչ ես ասում, պարոն թամադա, խօսեց Գրիգորը. ումն ես վախացնո՞ւմ: Պա ես խնամի կը թողնեմ, որ էստեղից հեռանայ. էն էլ ինչի, լաւ գինու համար: Տղերք, դարձաւ նա գինի մատակարարողներին, որոնք մի-մի կուլա գինի և պղնձէ պնակի մէջ մի քանի բաժակներ բռնած անցնում էին սփռոցների միջով ու գինի բաժանում. կարմիր գինին բերէք:

Յետոյ դառնալով հանդիսականներին, շարունակեց.

— Մի էնպէս գինի տամ ձեզ, որ առաջին բաժակից յետոյ էլ չկարողանաք տեղնեցիդ շարժուել...

— Դու բեր, ֆնաս չունի, թող էստեղ մնանք, ասաց թամադան. ուրիշի տանը չենք խօս. մինչև առաւօտ քէֆ պիտի անենք:

— Ի հարկէ, գոչեցին մականները, որոնք ուշադրութեամբ յետևում էին այդ խօսակցութեանը. խնամի Գրիգոր, տանդ էլ բան չենք թողնելու, քանդելու ենք...

— Քէֆը ձերն է, պատասխանեց Գրիգորը ծիծաղերես. ինչ ուզում էք արէք. ով է ձեր կռները բռնելու:

Վերջապէս կարմիր գինին սեղան եկաւ: Ամենից առաջ թամազան փորձեց նոր գինին:

— Էս է հա, բացականչեց նա մի առանձին բաւականութեամբ և խմելուց յետոյ շրթունքները չափացնելով. հրաշալի գինի է, շատ շնորհակալ եմք, խնամի Գրիգոր: Դէ տղերք, բաժակները լցրէք: Եւ խնճոյքը նոյն ձևով շարունակում էր ընթանալ:

Աղմկալի էր և կանանց սեղանը, բայց այնտեղ թամազա չկար: Գրա հետ միասին չկար ոչ երգ և ոչ պար: Խօսում ծիծաղում էին: Խօսակցութիւնը բամբասանք էր:

Կէս գիշերին մօտ էր: Երկարատեւ ուրախութիւնը արդէն շատերին ձանձրացրել էր: Ամենքը սպասում էին, որ թամազան մերջ տայ սեղանին: Բայց թամազան լուռ էր: Նրա լուռութիւնը նոյն ցանկութիւն էր արտայայտում, բայց նա սպասում էր, որ իւր կենացն էլ վայելին: Ահա վերջապէս հանդիսականներից մէկը սիրտ առաւ և խմեց թամազայի կենացը: Կարծես ամենքն էլ մի տեսակ ծանր ու ճնշող դրութիւնից ազատւեցին: Ամեն ոք իրան թեթեւ և ազատ զգաց: Հանդիսականները շնորհակալութեամբ վայելեցին թամազայի կենացը, որ շնորհքով կառավարեց սեղանը: Կառավարիչները շուտով ժողովեցին սփռոցները, որից յետոյ ոտներ մեկնելու համար ազատ տարածութիւն բացւեց:

— Նշանը բերէք, լսեց տէր-Սահակի ձայնը. ժամանակն է, բաւականին գիշեր է անցկացել:

Պատէրը բերանէ բերան անցնելով, կանանց ականջին հասաւ: Մի քանի րոպէից յետոյ նրանք ևս եկան տղամարդկանց սենեակը: Անուշկան առաջ անցաւ և ձեռքերին բռնած խոնջան զրեց տէր-տէրների առաջ: Քահանաները ոտքի կանգնեցին, նրանց հետ միասին և բոլոր հանդիսականները:

— Փեսային ու հարսնայուին էստեղ բերէք, ասաց տէր-Սահակը:

— Գալուստ, ասացին այստեղից այնտեղից. զնա տէրտէրի առաջ կանգնիր:

Գալուստը հանդարտիկ մօտեցաւ քահանաներին և երկու քաջ հեռաւորութեան վրայ կանգնեց նրանց առաջ: Սպասում էին հարսնացուին, որ նշանի օրհնութիւնը սկսեն: Հարսնացուն զեռ չէր յաջտնւում:

—Պա ինչ եղաւ աղջիկը, գոչեց տէր-Գրիգորը, համբերութիւնը հատած. ինչու էք ուշացնում:

—Կը գայ տէրտէր, պատասխանեց Գրիգորը, էս սհաթին կը գայ, մի քիչ էլ համբերեցէք:

Այն ինչ այդ րոպէին Նոյզառը զարդարւած ու պատրաստ, յամառում էր տղամարդկանց սենեակը մտնել և, որ գլխաւորն է, քահանաների առաջ կանգնել: Մայրը մի քանի անգամ քաշեց նրա մազերից և աղջիկը սկսեց լաց լինել: Մօրը բարկացնելու համար նա հանեց իւր գուլպաները և ասաց.

—Որ Լիպէս է, ես էլ բոբիկ կը գնամ հնտեղ:

Յիմին սաստեց նրան որ յիմարութիւն չանի, նորից գուլպաները հագցնել տաւ և մեծ դժարութեամբ՝ աղաչանքով, պաղատանքով ու գրաւիչ խոստումներով Նոյզառին տարաւ տղամարդկանց սենեակը:

Դռնով մտնելուն պէս, Նոյզառը մնաց ապշած. ինչ շատ մարդ կար այդտեղ. ամենքն էլ կանգնած ու պատերի տակ շարւած...

Մի րոպէ նա մնաց դռան շէմքի մօտ կանգնած և ապուշ ու վախկոտ հայեացքով սկսեց բոլորին դիտել: Հանդիսականների երևաներով անցաւ մի թեթեւ ժպիտ, երբ տեսան ութամեայ հարսնացուին:

—Բոլորովին ծաղր բան է, փսփսացին ոմանք:

—Առաջ արի, Նոյզառ, ասաց տէր-Սահակը. եկ նշանածիդ կողքին կանգնիր:

Աղջիկը ապուշի նման ժպտաց: Նրա համար այդ խօսքերը այնքան էին հասկանալի, որքան և այդ երեկոյեան խնձոյքի նպատակը:

Մայրը առաջ հրեց աղջկան և սա մի քանի քայլ անելուց յետոյ, կրկին կանգնեց ու սկսեց տատանւել:

Նա ցուցամատը բերանը տարաւ և նայելով շուրջը սկսեց շրթունքների հետ խաղալ:

—Աղջի, էլ ռէր ես կանգնել ակր, ասաց տէր-Սահակը համբերութիւնը հատած. արի՛ էստեղ կանգնիր էլի: Եւ շտապ քայլերով առաջ գալով, բռնեց աղջկայ թեւից, քաշեց, տարաւ աղայի նախ աջ, յետոյ ձախ կողքին կանգնեցրեց, իսկ ինքը յետ յետ գնալով կրկին կանգնեց իւր տեղը:

Տէրտէրի վարմունքը և մանկահասակ հարսնացուի ներկայութիւնը երեսնամեայ երիտասարդի կողքին նորից քրքիջ առաջացրեց հանդիսականների մէջ, իսկ տէր-Սահակը սկսեց իր օրհնութիւնը:

Վախեցաւ Նոյզառը և նապաստակի պէս կուչ եկաւ իր տեղում: Նրա ամբողջ մարմնով մի սարսուռ անցաւ: Յետ նայեց ու տեսաւ, որ մայրն ու Հերիքնաղը իր մօտ են կանգնած: Փոքր ինչ սրտապնդեց հարսնացուն, բայց իսկոյն էլի մի դող ընկաւ նրա մարմինը: Նրա շուրջը կատարւող այդ տարօրինակ գործողութիւնը, որ մութն էր, ինչպէս կէս զիշերային խաւարը և ահռելի, որպէս քարափի ծայրից բացւող անյատակ անդունդը, սարսափեցրեց Նոյզառին: Նա զգաց իր տարօրինակ դրութիւնը. զգաց, որ դա իր տեղը չէ. չիշեց հարեան սենեակում գտնւող ընկերուհիներին և յանկարծ իւր ձեռքը ազատելով Գալուստից, վազեց դէպի դուրս:

Մայրը բռնեց նրան և խրախուսեց. նա մատնացոյց արաւ մատուցարում՝ դտնւող փայլուն զարդերի և քաղցրեղէնների վրայ, ասաց, որ այդ ամենը Նոյզառին են տալու և այդպէս նրան զրաւելով, կրկին բերաւ ու կանգնեցրեց փեսայի կողքին: Քահանան նորից բռնեց նրա ձեռքը, տւաւ Գալուստին ու ասաց.

— Գալուստ, պինդ բռնիր, որ չփախչի:

Ամենքը խնդացին: Նոյզառն էլ ծիծաղեց և այս անգամ հաշտեց իւր դրութեան հետ:

Որոշ աղօթքներ կարդալուց յետոյ տէր-Սահակը դարձաւ տղային ու հարցրեց.

— Դու էս աղջկանը քո յօժար կամքովն ես տանում:

— Այո, պատասխանեց Գալուստը, աշխատեց և թուքը կուլ տալով:

— Իսկ դու, Նոյզառ, քո յօժար կամքովն ես գնում էս տղին:

Նոյզառը ոչինչ չհասկացաւ այդ հարցից և ապուշի նման իւր շուրջը նայելով, սկսեց ծիծաղել: Քահանան կրկնեց իւր հարցը քափկացած ձայնով, բայց աղջիկը այս անգամ ևս անպատասխան թողեց քահանայի հարցը, չիմանալով ինչ պատասխանել:

—Ասա այժմ, իմ յօժար կամքովն եմ զնում, թեկադրեց մայրը լսելի ձայնով:

—Ասա, ասա այժմ, կրկնեցին հանդիսականներից ոմանք:

—Ձեմ ասում, պատասխանեց Նոյզառը, պատրաստելով խուփել կամ լաց լինել:

—Աղջի, ասա այժմ, պահանջեց նորից մայրը:

—Վի՛թ, չեմ ասում, հը՛ր...

Եւ Նոյզառը ուզեց աղատել իւր ձեռքը Գալուստից, նա սկսեց արտասուել:

—Լաւ, լաւ, հարկաւոր չի, դարձաւ տէր-Սահակը Նոյզառին. հանդարտւիր, թող լացը, թէ չէ քեզ էս բոսիկին կը տաննամ սաղ-սաղ կը թաղեմ, մեռելների կողքին կը դնեմ ու ինքս կը դամ. սո՛ւա: Նոյզառը սարսափից կպաւ Գալուստին և խնդրեց մօրը, որ սա իրան մօտիկ կանգնէ:

—Էնպէս էլ, Նոյզառ, որ այժմ չասես, մի մեռելի ասելու եմ, որ էս գիշեր դայ մանի ձեր տուն ու քեզ վերցնի տանի: Դէ ասա այժմ, որ մեռելին չուղարկեմ:

—Այո, կրկնեց Նոյզառը մեքենայաբար և վախուժիւնից աչքերը տէրտէրի աչքերին դցած:

Երեք անգամ հարց ու պատասխանից յետոյ, տէր-Սահակը վերցըրեց մատանին ու ապարանջանը, տւաւ Գալուստին և ասաց, որ նա ինքը մատանին դնէ իւր նշանածի մատումը, իսկ ապարանջանը հագցնէ նրա բազկին:

Փեսան այդ ևս կատարեց: Քահանաները վերջացրին օրհնութիւնը: Տէր-Սահակը փակեց մաշտոցը և կրճքին ղնելով, ասաց.

—Դէ, Աստուծ սիրողը դայ աւետարանը համբուրէ և փող գցի:

Այդ խօսքի վրայ Սամսոնն ու Առաքելը իրար ասացին.

--Տեսնում ես էս ազահներին. տասը մանէթ փող են առել մեզանից, հալա էստեղ էլ են փող ուզում. էդպէս անկուշտ քահանաներ կը լինեն:

—Դէ շուտ արէք, զուեց տէր-Գրիգորը. ինչու էք մեզ սպասել տալիս, զիտեմ մօտների փող կայ, դէ եկէք էլի:

Ամենքն էլ տատանւում էին փող դրել: Վերջապէս մաշտոցին

մօտ գնացին ու համբուրեցին Գրիգորը, Սիմին, դրանց մի քանի աղգական կանայք ու տղամարդիկ և ապա քաւորը:

Նոյզառը այդ միջոցին դառնալով իւր մօրը, լացի ձայնով առաց.

— Ան, մայրիկ, մի փող տուր ինձ, ես էլ աւետարանը պաշեմ:

— Առ, պաշիր:

Մայրը նրան մի աբասի տւեց:

Փեսային էլ համբուրել տւեց յէր-Սահակը և այնուհետև միայն մաշտոցը ծալեց դրեց կոնատակին: Մօտ երկու մանէթ էլ այդտեղ ստանալով, քահանաները վերցրին իրանց շուրջառներէ, և տանտիրոջ առանց շնորհակալութիւն յայտնելու, ուրախ սրտով հեռացան աղջկատնից:

Այնուհետև Սիմիի տանը մնացին միայն նրա ամենամօտ աղգականներն ու բարեկամները, որոնք սկսեցին շարունակել քէֆը:

Չուռնաչի Մարկոսի տղան թառ էր ածում և մնացած հիւրերը պտրում, երգում ու հանաքներ էին անում: Վերջը պիտի պարէին փեսան ու հարսնացուն, որ հանդէսը վերջանար: Հարսնացուն այս անգամ ևս համառեց և չպարեց Գալուստի հետ: Դրա պատճառով զոքանչը սփուլած եղաւ իւր աղջկայ տեղ ինքը պարել փեսայի հետ:

Այդ բոլորից յետոյ հիւրերը ցիր ու ցան եղան:

Կէս գիշերից անց էր, որ ամենքը հեռացան: Աղջկատանը մնաց միայն Գալուստը: Նշանւելու առաջին գիշերւանից սկսած, փեսան երբեմն պիտի աներոջ տանը մնար, իւր նշանածի ծոցում պառկելու նպատակով: Գալուստը մնաց ոչ թէ ութ տարեկան աղջկայ հետ միասին ննջելու, այլ լոկ ձեւի համար:

Սիմին երեք անկողին պատրաստեց փեսայի, աղջկայ և իր համար:

— Գալուստ, ասաց նա, քեզ մատաղ, աղջիկս փոքր է, մենակ չեմ կարող բաց թողնել՝ կը վախենայ. ես էլ աղջկանս կողքովը պիտի պառկեմ:

— Պառկիր էլի, մայրիկ, աւելի լաւ. գիշերը Նոյզառին կը պահպանես, որ չմրսի:

Փեսայ ու զոքանչ ծիծաղեցին: Ծիծաղելի էր և այն, որ երե-

սունին մօտիկ Գալուստը մայրիկ էր ասում համարեա. իրան հասակակից կնոջ:

Պատրաստեցին անկողին մտնելու. Նոյզառը պառկեց մէջտեղ, նրա մի կողքին Գալուստը, իսկ միւսին՝ մայրը:

—Մայրիկ, Գալուստ ապերը ինձ է կպչում. ես չեմ ուզում, նա գէշ է, երեսը մազմզոտ է:

—Հա, հա, հա, քրքջաց Գալուստը:

—Աղջի, ամօթ է, էդպէս բան չեն խօսի, նկատեց մայրը:

—Ես քո ծոցը կը մանեմ, մայրիկ:

—Աղջի, պա նշանածիդ ծոցը թողնում ես, իմ ծոցը մտնում. ես լինէի քեզ տեղ... Լաւ, մոիբ:

Աղջիկը ոչինչ չպատասխանեց մօր հանելուկներին և աւելի ամուր սեղմեց նրա կրծքին:

Լռութիւն տիրեց: Շուտով մարեց ճրագը: Աղմկալի հանդիսից յոգնած և շատ խաբուց գինովացած զոքանչն ու փեսան թէև նոյնպէս անկողին էին մտել, բայց քունները չէր տանում: Սիւմին մի տեսակ տենդային անհանգստութեան մէջ էր գտնուում և սենեակում տիրող մթութեան մէջ համբուրելու շրթունքներ էր որոնում...

Կարճ ժամանակից յետոյ, երբ Նոյզառի քունը տարաւ, մայրը զգուշութեամբ նրան վերցրեց և դրեց իւր անկողնում. իսկ ինքը կամացուկ, օձի նման սողալով, մտաւ փեսայի վերմակի տակ ու գժւածի պէս նետուեց նրա գիրկը...

ԺԲ. ԴԼ.

—Օրհնեա տէր, բարի լոյս, տէրտէր, ասաց հետեւեալ առաւօտեան Մովսէսը, մտնելով տէր-Սահակի մօտ: Հայեացքը գետին ուղղած և ձեռքերը միմեանց շփելով, Մովսէսը մի քանի անգամ դէս ու դէն անցաւ, յետոյ կանգնեց, աչքերը ուղղակի տէր-Սահակի աչքերին զցեց և լի արհամարհանքով ասաց.

—Նշանը ծրհնել ես, տէրտէր:

—Ի՞նչ նշան, ումն է:

—Ի՛նչ նշան... Դա ի՞նչ տալո՞րդ հարց է, շատ լաւ գիտես, թէ ում մասին է խօսքս. ասա, ծրհնել ես, թէ չէ:

Լուրջ էր խօսում Մովսէսը: Նրա խոթողած զէմքից այդ բուսիկին առատ առելութիւն և արհամարանք էր թափւում: Յանցաւորին իւր առաջ տեսնելով, նա յուզւած, բորբոքւած էր: Առաջմ նա համբերում էր իւր սրտի մաղձը թափելու և դեռ պատասխանի էր սպասում:

Տէր-Սահակը հասկացաւ նրան և վախեցաւ: Իւր կատարած յանցանքի պատասխանատուութիւնից խոյս տալու համար, նա հարցին հանաքի ձև տւեց և—

—Հա, հա, հա, ծիծաղեց նա. գնացինք օրհնեցինք էլի, ինչ կայ որ... Եկել էին գլուխներս տանում. եկէք հա եկէք...

—Օրհնեցինք էլի... Շատ հեշտ ես արտասանում այդ խօսքերը, տէրտէր, ասաց Մովսէսը՝ զլուրջ շարժելով և շարունակ տէրտէրի երեսին նայելով. հը՛մ, շարունակեց նա. միթէ ես սխալ էի կարծում, թէ մեր հասարակական կեանքի խոչնդոտներից մէկն էլ ամեն տեղ դուք՝ այդ փսրաջաւորներն էք. միթէ սուտ են ասում, որ դուք ոտով-գլխով մի ապօրինութիւն էք. ստանձնում էք քահանայութեան պաշտօն, դադափարի մի նշոյլ անդամ՝ չունենալով քահանայի կոչման մասին և ձեռք բերելով յայտնի արտոնութիւններ՝ դառնում էք մեզ համար մի մեծ չարիք: Մուխ էք ստանում և փոխանակ նրան զէպի բարին առաջնորդելու, ինքներդ նրան մղում էք զէպի անդունդ. բռնի պատկներ էք կա տարում, ութ տարեկան աղջկան նշանում և պսակում էք երեսուն տարեկան տղամարդու վրայ. դադտնի կերպով բոլորովին չհաս պսակներ էք անում, բայց զրա հետ միասին դուք չհասութեան ամենամանջան պատճառների համար յամառում էք պսակելու երկու սիրահարների, որոնց առաջ երկու ճանապարհ կայ միայն. կամ ամուսնական անթառամ պսակ և կամ մահ: Եւ այդ ամենը դուք անում էք միայն մի նպատակով. ձեռք ընկած որսերից բուբլիներ կորզելու համար: Շահամոլութիւնը ձեզ հրէշներ է դարձրել. զուրկ լինելով մի որ և է դրական արժանաւորութիւնից, դուք յանուն շահամոլութեան գործում էք ամեն տեսակ սրբապղծութիւններ, որ դէմ է թէ ձեր կոչմանը և թէ ընդհանրապէս մարդուն. դուք ժողովրդի մէջն էք մանում, սրա նրա դէմ հողային զանազան վէճեր էք բարձրացնում, ձեր անձնական շահերի համար հասարա-

կութեան մէջ խռովութիւններ ու թայֆայութիւններ էք առաջացնում և այդպէս ձեր գոյութեամբ միայն փնաս բերում մեզ: Քանիցս անգամ գանդաւորներ եմ լսել, որ ձեր կատարած արարողութիւններ՝ վարձը զիւղացու վրայ ապառիկ թողնելով, սկսել էք այնուհետև նրան նեղել, հարստահարել և վաշխառուի նման մէկի տեղ տասը առնել: Քանի-քանի անգամ ինձ գանդատել են, որ դուք յաճախ ձեր վարձը ապառիկ չէք թողնում գիւղացու վրայ և խեղճի բողաղին չղքելով՝ եսասուրի նման դռում էք. առնու էս բոպէին, տուր: Դու, տէր-Սահակ, որ ուսման պատասից մի քիչ կորել ես, գիւղացու համար դարձել ես աւելի անտանելի, քան բոլորովին տղէտ տէր-Գրիգորը...

—Այ աղայ, էդ ինչեր ես խօսում, ընդհատեց տէր-Սահակը. քնու ես իզուր տեղից էդքան տաքացել:

—Սպասիր, խօսքս մի կորիր, ես պիտի ասեմ, որ փոքր ինչ հանգստանամ. կրկնում եմ, դու, տէր-Սահակ, որ ուսումից քիչ շատից տեղեկութիւն ունիս, աւելի փնասակար ես դարձել մեր գիւղի հասարակութեան համար. առաջինը՝ դու շատ ուստու ես զանազան ինտրիգներ լարելում և այդ բոլորի մէջ քո ձեռքը թագցնելում, երկրորդ՝ որ քեզանից փոքր իշատէ քաշում են, դու գիւղացոց այդ յարգանքը ի չարն ես դործ դնում. վայ է այնպէս է պատահել, որ մէկը ձեզանից մի ինչ որ բանի համար կախում ունի. էլ Աստուած հետու տանի. դուք այդ խեղճին խանի նման ուղղակի թամբում ու նստում էք և վաշխառուի նման շարունակ ծծում...

—Մովսէս, ասա եկել եմ կռիւ անելու էլի, նկատեց տէրտէրը բարկացած. ինչ ես ուզում ինձանից. ամօթ չէ քեզ համար. եկել ես իմ տունը... Իսկի ասածներդ վրայ մի մտածում ես... Ինչ ես ուզում ինձանից...

Տէր Սահակը մի կողմ շրջեց իւր երեսը, մօտեցաւ պատուհանին և սկսեց նայել դէպի դուրս: Նա սաստիկ յուզւած էր Մովսէսի վիրաւորանքներից. լինէր մի ուրիշը, նա չէր համբերել՝ կը խփէր նրան ու դուրս կանէր իւր տնից, բայց այդ մարդուց նա քաշւում էր. կար մի ներքին ոյժ, որը տէրտէրին միշտ ճնշւած էր պահում ժողովրդի բարեկամի առաջ. դա վերջինիս բարոյական

բարձրութիւնն էր և այն վախը, որ ազդում էր նրան Մովսէսի նշանաւոր և ազդեցիկ դիրքը:

—Իզուր էք նեղանում, տէրտէր, շարունակեց Մովսէսը. ես ասում եմ այն, ինչ որ իմ խիղճն ու խելքն են թելադրում: Ես ասում եմ, եթէ դուք անընդունակ էք քահանայութեան իսկական կոչմանը արժանապէս ծառայելու, այն ժամանակ գոնէ բարեխղճութեամբ կատարեցէք ձեր պաշտօնի արտաքին մասը և ժողովրդի վզին: Ծանրութիւն մի լինէք: Ես ձեզ երկուսիդ էլ հասկանալի կերպով բացատրեցի այն, թէ որքան ապօրինի ու անբարոյական գործ է ութ տարեկան աղջկան նշանելը, ցոյց տւի, թէ ինչ ցաւալի և մինչև անգամ կորստաբեր հետևանքներ կարող է ունենալ այդ գործը և խնդրեցի երկուսիդ էլ, որ այդ քայլը չա՛նէք—չօրհնէք նշանը: Բայց հիմա ասա, տէրտէր, ի՞նչու էք օրհնել, հը՞, ի՞նչու:

—Այ դէ օրհնել ենք, օրհնել ենք, ասաց տէր-Սահակը վիրաւորաժ եղանակով. մեծ բան է ասես... Յաւ է շինել իր համար և եկել էստեղ կռիւ անում. մի շան տղի համար բորբոքել է...

—Զբորբոքւիմ, ի՞նչ անեմ, երբ դուք, տէրտէր, խաբէլն էլ դիտէք. չէ որ դուք երկուսդ էլ ինձ ազնիւ խօսք տւեք չօրհնելու այն տղայի նշանը. ի՞նչու ապա հակառակն էք գործել. նշանակում է ազնւութիւնը ձեզ համար մի հնացած խաղալիք է, որ հանգիստ հոգով կարող էք շարտել մի որևէ անկիւն կամ ցեխի մէջ:

—Լաւ, ես ինչպէս չգնայի նշանը օրհնելու, երբ տղատէրը երեք չորս անգամ մարդ ուղարկեց յետևիցս:

—Այդ ի՞նչու դու կարող ես չորս անգամ մարդ բերել տալ յետևիցդ, բայց չես կարող չգնալ օրհնելու: Եթէ համոզւած ես, տէրտէր, որ բարոյական պարտքդ էր Համբարձումի հրաւերն անգամ չյարգել, այն ժամանակ դու իսկի նրա տունը չպիտի զնայիր, ուր մնաց, որ նրա եղբօր նշանը օրհնէիր:

—Եթէ, Մովսէս, վատ բան է, ի՞նչու են գալիս ինձ կանչում: Վատ է՝ իրանց համար է: Ինձ կանչում են, ես քահանայ եմ, պիտի գնամ. երբ որ ամենքը գնում են, ես էլ պիտի գնամ:

—Սխալ ես, տէրտէր. ամենքը գնում են, ասելով. շատ հարկաւոր է, թէ ինչպիսի նշանդրեք է կամ թէ ի՞նչ է լինելու. մերն

այն է գնանք, ուտենք, խմենք, քէֆ անենք: Եթէ նրանք իրանց աչքի առաջ մի վատ գործ էլ տեսնում են, լռում են և իրանք իրանց ասում: Վշտ հարկաւոր է. հալա գնալու եմ դրա մասին էլ մտածեմ: Իրանք գիտեն իրանց գլուխը: Բայց դու քահանայ ես, ժողովրդի հոգեւոր հայրն ես, դու ուրիշների նման անտարբեր չպիտի լինես դէպի ժողովրդի ցաւերն ու միասակար գործերը: Դու չպիտի ասես, թէ «շտ հարկաւորս է. ինչ ուզում են անեն, թէ կուզ ոչխարի նման գնան ծովը թափւին ու խեղդւին»: Եթէ դու էլ այդպէս մտածես, էլ քո ժողովրդից ինչով բարձր կը լինես. ոչ մի բանով: Բայց դու քո հօտի ցաւերն ու զալիք՝ միասնեը քո սրտին մօտիկ պիտի դարձնես և աշխատես դրանց առաջն առնել: Դա մեր բոլորի պարտքն է, իսկ գիւղական ժողովրդի մէջ գլխաւորապէս քոնը: Եթէ դու չհասկանալով սխալ գործէիր՝ այդ դեռ ներէլի է, բայց ես ասիւր ձեզ ամեն ինչ քացատրել եմ Գալուստի ամուսնութեան առիթով:

Տէր-Սահակը որ երեսը պատուհանից դարձրած, կրկին Մովսէսին էր նայում, հարցը կտուրը ձգելու նպատակով ասաց.

—Ասա, Մովսէս, դու և Պետրոսը նրա համար չէիք եկել նշանդրեք, որ ձեր ասածը առաջ տանէք էլի:

Եւ նա ժպտաց:

—Այո, որ մեր ասածին ու համոզմունքին հաւատարիմ մնանք և այն տղային, որ իր օգուտը չի ուզում հասկանալ, դրանով պատժենք:

—Շատ նեղացան, Մովսէս, որ չեկաք, ասաց տէր-Սահակը լրջութեամբ: Համբարձումի խնամին լաւ պատրաստութիւն էր տեսել, էլ բողբաջ, էլ դոլմա, էլ փլաւ, էլ խորոված... Լաւ զինի ունէր...

—Տէրտէր, ես քեզ ասում եմ. ժողովրդին պիտի մղէք դէպի բարին, իսկ դու ինձ կերակուրների անուններ ես չիշում... Սուտ չէ, այո, որ դուք ձեր ստամոքսի համար անգամ շատ բաների դէմ մեղանչում էք: Ձեզ հետ այսուհետեւ աւելի խիստ պիտի լինել. դուք ինձ մի ստորագրութիւն պիտի տաք այն մասին, որ մի ապօրինի նշան էք օրհնել:

—Ինչի՞դ է պէտք:

— Ինձ պէտք է այդ:

— Ձէ, Մովսէս, չենք տալ, ծիծաղելով ասաց տէր Սահակը. ինձ չես կարող խարել. ուզում ես մեղ թալակի մէջ գցել: Գուցէ տէր-Գրիգորը տայ, ինքը գիտէ. բայց ես չեմ տալ:

— Ասենք իսկի հարկաւոր էլ չէ. առանց դրան էլ ես իմ գործը կարող եմ կատարել: Հիմա դու ա՛յն ասա, տէրտէր, Գալուստի պսակը խօմ չէ՞ք կատարելու:

— Հէր օրհնւած, բա՛ն շունես, չենք անիլ. պսակելը դժւար է և որովհետեւ քեզանից, իսկն ասած, վախենում եմ, չենք անիլ:

— Թող այդպէս լինի, աւելի լաւ. բայց եթէ այս անգամ էլ, տէրտէր, դժբեցիր խոսողումդ, իմացիր, որ իմ խնդիրը ուղղակի կաթողիկոսին է գնալու: Ազնիւ խօսք եմ ասում:

Եւ վերցնելով զխարկը, դուրս գնաց: Մովսիսի հեռանալուց փոքր ինչ յետոյ, տէր-Սահակի մօտ եկաւ Համբարձումի բարեկամ Սամսոնը, յայտնեց, որ այդ երեկոյ Գալուստին պիտի պսակեն և խնդրեց, որ տէրտէրը կանխօրէն վերջացնի պսակի դրամական հաշիւը:

— Պսակի հրաման է, պսակի վարձ է, ասաց Սամսոնը. ճիշտն փող է բռնում, ասա, վերջացնենք, որ իրիկունը մենք էլ միամիտ լինենք, դու էլ:

— Սամսոն, էդ պսակի համար ես ոչ հրաման կարող եմ տալ և ոչ ինքս կարող եմ պսակել. անկարելի է, որովհետեւ աղջիկը անչափահաս է. իմ պատիւը, իմ անունը ես մի քանի մանէթի համար փորձանքի մէջ չեմ գցիլ:

— Ի՞նչու ես մի քանի մանէթ ասում. ինչքան հարկաւորն է առ, միայն պսակը կատարիր:

— Ձէ, Սամսոն, չեմ կարող. նշանն էլ ձեր խաթրի օրհնեցի: Վտանգաւոր է. դու խօմ գիտես, թէ Մովսէսը ի՞նչ պտուղ է...

— Գիտեմ, գիտեմ, անցած օրին էլ ինձ էր պատահել. կպել է ինձ ու ասում, թէ դուք ինչո՞ւ էն ութ տարեկան երեխային, ասում է, նշանել էք. նշանել էք, ասում է, հերիք չէ, ուզում էք, ասում է, պսակել էլ: Ես էլ ասեմ, ա՛յ մարդ, ինձ ի՞նչու ես մեղադրում. աղի եղբայրը ինչ էր ուզում է, մենք էլ էն ենք անում. մեզ ի՞նչ. իրանք գիտեն. չեմ գնալու նրանց մէջ խո-

վուծիւն գցեմ: Մեր պարտքն է, որ էսպէս ժամանակ նրանց ձեռք հասցնենք: Տէրտէր, յանկարծ իւր պատմութիւնը ընդհատելով, ասաց Սամսոնը. արի 25 մանէթ ստացիր ու պսակիր: Համբար-ձումն էլ խեղճ է, հիւանդ մարդ է:

—Պա ես խեղճ չեմ, ասաց տէրտէրը, խորասու գւելով մտած-մունքի մէջ. յետոյ աչքը մի կէտի վրա յառելով, «մեծ փող է 25 մանէթը, ասաց ինքն իրան. թէ կը պսակեմ... Ի՞նչ կը լինի, որ պսակեմ. ասենք էս տեսակը ձեռքովս չի անցել, բայց ուրիշ սրա նման պսակներ խօմ արել եմ. դրա համար խօմ փիլոնս չեն վերցրել»:

Եւ քիչ էր մնացել, որ տէր-Սահակը 25 մանէթի համար համաձայնի ապօրինի պսակը կատարել, որ յանկարծ յիշեց Մովսիսին, սրա մեղադրական ճառն ու նրան տւած իւր խոստումը:

—Որտեղից է աշխարհ ընկել էդ անիծւած Մովսէսը, մտածում էր տէր-Սահակը. որ շատ անգամ մեզ արգելք է դառնում: Կը գրի, էս անգամ անպատճառ կը գրի և ինձ գործի մէջ կը գցի: Նրա գրչի ոյժը ում չէ յայտնի... Զէ, ինձանից հեռացնեմ էս բանը:

—Հը՛, ի՞նչ ես ասում, տէրտէր, ընդհատեց նրա լուծիւնը Սամսոնը:

—Սպասիր մի փոքր էլ մտածեմ:

Եւ 25 րուբլով չափշտակւած, տէր-Սահակը մտածում էր: Յանկարծ նրա գլխում մի այսպիսի միտք յղացաւ. «փողը ես կը ստանամ, յետոյ տէր-Գրիգորին կը կանչեմ ու կ'ասեմ, որ պսակը ինքը անի: Եթէ հրաման ուղեց, կ'ասեմ էգուց եկ տար. նրա համար միւսնոցն է. երբ գործակալը ասում է պսակիր, պիտի պսակի: Իսկ ես յետոյ նրան հրաման չեմ տալ և եթէ վտանգ պատահեց, նա ինքը գործի մէջ կ'ընկնի. կ'ասեմ ծածուկ է պսակել»:

—Սամսոն, խօսեց վերջապէս տէր-Սահակը բազմախորհուրդ լուծիւնից յետոյ. գնա տէր-Գրիգորի մօտ և ասա, որ նա ձեռք պսակն անի. իմ կողմից էլ յայտնիր, որ արգելք չկայ. ես հրամանը վաղը կը գրեմ և իրան կը տամ ֆողերը, Սամսոն, ինձ կը տաք, իսկ Կու հիմա շուտով գնա տէր-Գրիգորի մօտ և խմացիր, թէ ինչ է ասում:

Սամսոնը շտապով դուրս գնաց:

—Լաւ եմ մտածել, եթէ միայն յաջողւի, ասաց տէր-Սահակը լսելի ձայնով և ձեռքերը միմեանց շփելով:

Կարճ միջոցից յետոյ եկաւ Սամսոնը և յայտնեց, որ տէր-Պրիգորն էլ չի ուզում պսակը կատարել:

—Տէրտէր, շարունակեց Սամսոնը. ասում է «մինչև գործակը հրաման չտայ, չեմ պսակել. ես, ասում է, էնքան էլ յիմար չեմ, որ ինքս իմ ձեռքով թալակ ընկնեմ: Ձեմ իմանում, թէ ձեզ, այ քահանաներ, ինչ է պատահել: Քսան հինգ րուբլին ախր ո՞ր քահանան բաց կը թողնի...

—Ձի ուզում, հմն, Սամսոն, լաւ... Կուզի... պա ինչու չի ուզում... չէ, դժւար է, էլ չեղաւ. կարելի էր, բայց... չէ, դժւար է. ես էլ չեմ կարող...

—Ձես ուզում պսակել էլի, տէրտէր:

—Ձեմ կարող, չեմ կարող, գնացէք ինչ ուզում էք, արեք:

—Տէրտէր, յետոյ կը փոշմանես հմն, ասաց Սամսոնը խորհրդաւոր ձայնով և դուրս եկաւ տէր-Սահակի մօտից:

Երբ Սամսոնը հեռացաւ, տէրտէրն սկսեց ինքն իւր վրայ բարկանալ, որ ձեռքից բաց թողեց մի այգւլիսի չաղ պատառ: Չարացաւ, շատ շարացաւ. տէրտէրը իւր վրայ և սկսեց արագ քալելով դէս ու դէն գնալ: Ինքնատելութեան զգացմունքը ամբողջովին պատեց նրան: Երբեմն նա իւր աջ ձեռքը զլիւի մազերին էր գցում և յաճախ մօրուքը սեղմում ձախ ափի մէջ: Սա ինչ յիմարութիւն էր, որ ես արեցի, մտածում էր տէր-Սահակը. ափսոս: Յանկարծ նրա երեւակայութեան առաջ պատկերացաւ Մովսէսը. «նզովից ծնունդ», բացականչեց տէրտէրը: Ի՞նչ անէր. այլ ևս ուշ էր:

Համբարձումի բարեկամները, տեղական քահանաների բացասական պատասխանները ստանալուց յետոյ, իրանց մէջ վճռեցին, որ Առաքելը գնաց հարևան գիւղերից մէկի քահանային բերէ և Դալուստին գաղտնի կերպով պսակել տան: Բայց այդ խորհուրդից բխեց յետոյ լուր հասաւ գիւղը, որ N վիճակի յաջորդը գտնուում է մօտիկ Խաւարաբերդ գիւղում: Այդ լուրը առնելուն պէս, Համբարձումի բարեկամները փոխեցին իրանց նախկին ծրագիրը և յարմար գտան Առաքելին ուղղակի յաջորդի մօտ ուղարկել:

Առաքելը մի հատ տասանոց վերցնելով իւր հետ, ճանապարհ

ընկաւ դէպ Խաւարաբերդ: Տասը մանէթը, Սամսոնի խորհուրդով, նա պիտի աջահամբոյց տար, իսկ պսակադրամը կը վճարէին հայր սուրբի հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ:

Նոյն օրը, բայց աւելի ուշ, Մովսէսն ևս մի մարդ ուզարկեց յաջորդի մօտ: Գնացողը Պետրոսն էր, որ իր հետ տանում էր մի թուղթ: Այդ թղթի մէջ Մովսէսի սուր զրիչը մի առ մի երևան էր հանել սիրահարւածների (?) ամբողջ պատմութիւնը և մատնացոյց էր արել ամուսնական այն խարխուլ հիմքը, որի վրայ ցանկանում էին կառուցանել Գալուստի ու Նոյզառի ամուսնական կեանքը: Մովսէսը զրա հետ միասին բացատրել էր և այն, թէ որպիսի փնտաւար և ապօրինի գործ է այդ և թէ ինչպէս այդ ամենը դէպ անդունդ կարող է տանել երիտասարդ զոյգին... «Այդպիսի ամուսնութիւնների ակնյայտնի հետեւանքը, եղբաւորակել էր Մովսէսը իւր զրուցիւնը, միշտ միևնոյնն է լինում: Կամ աններդաշնակ և դժոխային մթնոլորտով համակւած ընտանեկան կեանք, և կամ զոհեր... Յետագայ զրութեան մէջ աւելացրել էր, թէ ինչպէս տեղական քահանաները իրանք ապօրինի գործի առաջնորդողներ էին հանդիսացել, տասը ռուբլու համար օրհնելով ութ տարեկան աղջկայ նշանը: Այդ բոլորից յետոյ Մովսէսը խնդրում էր յաջորդին, որ նա միջամտէ այդ գործին, աշխատէ յետաձգել Գալուստի պսակը գէթ մի քանի տարով և սանձահարէ իւր վիճակում գտնւող տէր-Սահակին ու տէր-Գրիգորին:

Մովսէսի նամակը անպատասխան մնաց, թէև յաջորդը նրան լաւ էր ճանաչում: Իսկ Առաքելը ուրախ սրտով տուն վերադարձաւ և յայտնեց յաջորդի համաձայնութիւնը:

Երեկոյեան մութն ընկած էր արդէն, որ հայր սուրբը եկաւ և տէրութենքի ներկայութեամբ կատարեց Գալուստի պսակը: Նա քսանուհինգ ռուբլի պսակադրամ ստացաւ, որից հինգ ռուբլի աթոռահարկ վերցրեց, մի մի ռուբլի քահանաներին տւաւ, իսկ մնացածը զրեց իւր զրպանը:

Տէր-Սահակն ու տէր-Գրիգորը շատ ավստացին, որ չաղ պատուը իրանց յիմարութեան պատճառով ձեռքից զուրա եկաւ: Թէև նրանք յաճախ ախ ու վախ էին անում, բայց էլ ուշ էր. բանը

բանից անցել էր: Այդ դէպքը երկար ժամանակ դուրս էր գալիս տէր-Սահակի գլխից:

Գալուստի պսակի հետեւեալ օրը Մովսէսը յաջորդին այցելութեան գնաց և ի միջի այլոց բացատրութիւն պահանջեց նրա արածի մասին:

— Հայր սուրբ, ասաց Մովսէսը. ես բոլորովին ապշել եմ, որ դուք ինքներդ, թող ներքի ինձ ասել, վատ օրինակ եղաք մեր քահանաներին: Դուք իբրև մեծ պաշտօնեայ, պիտի խրատէիք նրանց, որ երբէք չյանդգնեն ապօրինի պսակներ անել և բացատրէիք այն, թէ ինչպէս նախօրօք պիտի առնել ամուսնական այդպիսի խեղկատակութիւնների առաջը: Իմացէք, որ մեր քահանաները պատրաստ էին մեծաւ ուրախութեամբ պսակը կատարել, բայց իմ խնդիրքն ու խորհուրդները յետ կանգնեցրին նրանց այդ դործից: Դուք եկաք, քանդեցիք իմ արածը և ձեր այդ օրինակով խրախուսեցիք մեր քահանաներին շարունակել կատարելու այն, ինչ որ ապօրինի է, ինչ որ անբարոյական է և լոկ չարիքների աղբիւր: Իմ կարծիքով դա ձեր կողմից մի աններելի չանցանք է:

— Ե՛, որդեակ, իզուր են այդ խօսքերը, պատասխանեց հայր սուրբը կատարեալ սառնութեամբ ու մեծամտութեամբ. ինչ մեղք, ինչ անբարոյականութիւն. պսակը, որ մի սուրբ խորհուրդ է, ամուսիններին սուրբ հոգով կը ներշնչէ և երբ տասարդ զոյգերը իրանց ամբողջ կեանքում միայն երջանկութեան պտուղներ կը վայելեն: Ի՞նչ կայ որ, տղան տանում է, աղջիկն էլ գնում է:

Այս պատասխանեց հայր սուրբը և վերկացաւ տէր-Սահակի մօտ գնալու: Գործակալը այդ օրը ճաշի էր հրաւիրել յաջորդին:

Մովսէսն էլ ոչինչ չպատասխանեց. նա ևս վերկացաւ տեղից և առանց մի խօսք ասելու, լցւած ատելութեան ու զգանքի զգացմունքներով, հայր սուրբից առաջ դուրս եկաւ փողոց: Նա տուն գնաց, նստեց սեղանի առաջ, համառօտ, բայց խիստ լեզուով, գրեց այդ եղելութիւնը և ուղարկեց Թիֆլիս, լրագրում տպելու:

Նոյզառին բռնի կերպով տարան փեսայի տուն: Խեղճ աղ-

ջրիլը ոչ մի անգամ դեռ ոտք չէր դրել այդտեղ. բացի այդ, նա ոչ մի ցանկութիւն չուներ ոչ մօրից հեռանալու, ոչ հայրենական տունը թողնելու և ոչ օտարի տունը գնալու: Նա լաց էր լինում և յամառում էր իւր քաջները դէպի փեսայի տունն ուղղել: Միայն մօր նախատինքն ու սպառնալիքները, ծեծը և, որ զլիսաւորն է, սուտ խոստումը, թէ իբր ինքն էլ միշտ Գալուստինց տանն է մնալու, համոզեցին հարսնացուին հետևելու փեսային:

Վերջ Բ. մասի:

ՆԵՏ ԵՒ ԵՐԳ ¹⁾

ՀՈՆԳՐԵՆԴՈ-ից՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ես աղեղից նետ ձըգեցի,
Բայց չիմացայ, ո՛ւր թըռաւ.
Աչքով իզուր հետեցի,
Նետըս շողաց ու կորաւ...

Շրջըս տըւի ազատ քամուն,
Քամին նորան հետն առաւ.
Երգիս ձայնը մարեց հեռուն,
Բայց չիմացայ, ո՛ւր կորաւ...

Անցան տարիք... Նետըս գտայ
Մարդագետնի եղենում.
Գտայ նոյնպէս կորած երգըս
Իմ մտերմի ջերմ սըրտում...

3 սեպտեմբերի 1896 թ. Գուրզուֆ (Խրիմում)•

¹⁾ Այս նոյն ոտանաւորը տպւած է Մուրճ 1889, № 4, թարգմանութեամբ պ. Լևոն Մանուէլեանի:

ՈՒՐԻԱԿԱՆՆԵՐ

ՀՈՆԴՓԵԼԼՕ-ից՝ — ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Այն լուռ ժամին, երբ օրն անցած՝
Վրայ է հասնում մութ գիշեր,
Եւ զարթեցնում սրտումս նիրհած
Շատ զգացմունք, շատ մտքեր.

Երբ խաւարում ճրագն է շողում—
Բիւր մտքերիս այդ վրկան,
Պատի վերայ սուերը դողում,
Այլա դառնում ուրւական, —

Այդ լուռ ժամին հանդարտ, ջուշիկ
Ներս են մտնում իմ սենեակ
Սրտիս սիրած, անգլին ոգիք,
Հանգիստ գըտած հողի տակ...

Ահա այն քաջ, մատաղ ոգին,
Որ տենչալով կեանքի մարտ,
Ընկաւ ուրախ ժըպիտ դէմքին,
Ընկաւ անվախ ու հըպարտ:

Ահա և հեզ, սուրբ էակներ—
Աղը երկրի և կեանքի,

Որ մինչև վերջ տարան համբեր
Ծանրը խաչը տանջանքի:

Ահա նոքա—և այն սիրուն,
Քնքոյշ սրտեր, որ այնպէս
Սիրում էին կեանքիս գարուն,
Եւ ինձ ժպտում ծաղկանց պէս:

Լուս, համրաքայլ ներս են գալիս
Նոքա միմեանց յետևից.
Եւ ամենքն էլ նստում կողքիս
Ու ձեռք պարզում դէպի ինձ:

Ահա և նա—մօտըս նստում,
Ինձ նայում է դալկադէմ.
Խոր հայեացքում սէր եմ կարդում,
Զոյգ աչերում—վառ եղեմ:

Եւ աղօթք է սրբամիմունջ
Լսում սիրտըս նոր-նորից.
Լսում օրհնանք և մեղմ արտունջ
Նորա քնքոյշ շուրթերից...

Կեանքի դժժար խաչի տակը
Վիշտ, սե' օրեր տեսնելիս,
Նոցա քաղցրը ճիշատակը
Նոր աշխոյժ է ինձ տալիս...

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

(Յիշողութիւններ)

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆԻ

—Տըլը՛նգ, տըլը՛նգ, տըլը՛նգ...

Զարթնում եմ: Զիւնի սպիտակութիւնն ու աղօթարանի լոյսը լուսնկայի պէս մի հում լոյսով ողողել են սենեակս: Մօտ եմ գնում լուսամուտին և փողոց նայում: Ատղերից շատերը դեռ պսպղում են երկնակամարի վրայ. խոր լռութիւն է տիրում. ձիւնի սպիտակութիւնը լուսաւորել է Վան քաղաքի Խաչ-փողանի այդ մեծ ծառուղին. ծառերը ծանրաբեռնաժ ձիւնով՝ իրենց ճիւղերը խոնարհել են դէպի գետին և փողոցի ձախ կողմի կաճանով քայլող միակ անձը այդ միջոցին՝ Յաջնկոյսներ եկեղեցւոյ ժամկոչ Սախակն է: Քայլելով սերտ ձիւնի վրայ, թեւից քաշ արած տանձենու տախտակին ուժգին հարւածներ է հասցնում նա փայտեայ մօլորճով, յետոյ գլուխը ցցում ու զիլ ձայնով երգում.

—Ո՛վ բարեպաշտ ժողովուրդ, ժամ հրամմեցէք...

Ու... տըլը՛նգ, տըլը՛նգ, տըլը՛նգ...

Որքան քաղցր ձայն ունի անպիտանը և որքան ոգևորութեամբ է երգում: Երբ վերջացնում է, կանգ է առնում իւրաքանչիւր դռան առաջ, բարձրացնում նրա կռանը և երեք ուժգին հարւածներով բաղխում:

Այդ նոյն պահուն լսում եմ հեռաւոր թաղերից խուլ, այլ և այլ շեշտերով հրաւերներ, կոչնակի ձայներ և դռների քաղխում:

—Տըլը՛նգ, տըլը՛նգ, տըլը՛նգ...

Հագնւում եմ. նայելով որ ցուրտ է, իջնում եմ փողոց և

առւի վրայ կռացած՝ սկսում եմ լւացել: Ամայի, մշուշային լոյսով փողոցի մէջ մէկ-մէկ երևում են մարդիկ, ճանչում են դռներ, նրանցից դուրս գալիս մանուկներ, որոնք խշրտացնում են ձիւնը, քայլում ձիւնից սրժարժացող ծառերի տակից և իջնում դէպի ձորակի եկեղեցին: Փամկոչը վերջացնում է և կամ յոգնել է դռներ ծեծելուց և իր ծանր կօշիկները քարշ տալով՝ անցնում է մեր դռան առջևից:

—Բարի լոյս, Սահակ ախպեր, ձայնում եմ նրան՝ կկգած առւակի եզրին:

—Աստուծո՛ւ բարին... արդէն զարթնել էք:

—Կռնակիդ ձայնը թողնում է քնել, ժպտում եմ ես. բայց ես շատ եմ սիրում դրա ձայնը. այնպէս քնողցը է գալիս քնոյ մէջ:

—Աղէն զարթնել է, հարցնում է նա՝ կամենալով անցնել: Յետոյ, առանց պատասխանի սպասելու՝ վերսկսում է.

—Ք՛վ բարեպաշտ ժողովուրդ...

Որքան գեղգեղ գիտէ՝ հնչեցնում է:

—Ձայնդ խռզոտել է հո՛ւ...

—Ի հարկէ կը խռզոտւի, ցուրտը չե՛ս զգում:

—Մտի՛ր մէկ տաքացիր, թոնիրը վառւած է կարծեմ:

Եւ ժամկոչը, ցրտից զլւած ձայնը իր վերին աստիճանին հասցնելուց յետոյ, կանգ է առնում:

—Աղէն զարթնել է, աւելացնում եմ ես—վերից լսում էի թէ ինչպէս նարեկ էր քաղում:

—Աստուած օրհնի աղին, շատ ջերմեւանդ է. սաղ նարեկը անգիր գիտի:

Ու մտնում է ինձ հետ: Մի քանի դուռ էր մնացել քիչ դէպի վեր ծուռող փողոցի վրայ. շատ էլ կարևորներիցը չէր:

Տանտունի դռան առաջ ոտները թափ է տալիս և հետևում ինձ: Թոնիրը ներսում վառւում էր և մի մեծ բոց գալարում դէպի երթիկը: Կողքին, մի դէօշակի վրայ նստել, բարձին թիկն է տւել իմ հիւրընկալ Մկրտիչ աղան, ու մեծահնչիւն ձայնով սուրճ է խմում կում՝ առ կում: Ամեն կումից յետոյ, երկար մրհափողով պապիրոսը բերնին է դնում, մեծ քանակութեամբ ծուխ ներս քաշում, գլուխը բարձրացնում, վիզը երկարցնում և քթածակերից

ու բերնից դուրս է վիժում ծխաչին մի ամպ: Ծանր, պաշտօնական և խիստ մտախոհ կերպարանք ունի Մկրտիչ աղան. խորշոմուտ ճակատ, արևակէզ ոսկւուտ աչտեր և փաթոթաւոր մեծ ֆէս, երկար ֆարաջա ու ծալապատիկ նստած դիրք: Նրանից քիչ հեռու մի աղջիկ աւելում է յասակի կարպետն ու աշխատում, որչափ կարելի է, քիչ ձայն հանել: Տանտիկինը հեռու անկիւնում, մի քանի մանր-մունր մանուկների է հագցնում. մանուկներ, որոնք տկլոր նստած կամ կանգնած, կիսամթան միջին շողացնում են աչքերը: Սենեակի մի կողմից լոյս է տալիս ձէթի կանթեղը, որ դրւած կայ պատին խփած փոքրիկ պատանգանի վրայ—բարձրում: Եթէ թոնիրի բոցը չլինի, այդ լոյսը միայն մի փոքրիկ շրջան հազիւ կարող էր լուսաւորել: Սենեակը մեծ է և բարձր: Վերից մի երթիկ միայն կայ, այն էլ ծածկւած դմբէթաձև վանդակով և ապակու փոխարէն՝ պատած իւղոտ թղթերով. բազի վրայ նայող պատը շատ բարձրից ունի երկու ծակ—երկու միջնադարեան, իւղոտ թղթով պատած լուսամուտներ: Եւ դրանք են տանտունի լոյս տուողները: Դրա համար էլ հեռաւոր անկիւնները մնացել են կատարեալ խաւարի մէջ: Ինչեւ ասես որ այդ անկիւններում դարսւած չլինեն. կործած կաթսաներ, բարձր դիզած անկողիններ, յետոյ կարասներ, կուժեր...

Թոնիրի շուրջն է միայն, որ քիչ կանոնաւոր է: Բարձր սաքիյ՝ կարպետներով պատած, մի քանի ներքնակ, մի քանի բարձ և մի աթոռակ, որի վրայ են դրել աղայի ֆինջանի ափսէն և պապիրոսի մոխրամանը: Խարոցիկ լոյսը կիսովին լուսաւորում է այդ բոլորը, սուր լոյսի և սուր ստւերի կոնտրաստներ զծում աղայի դէմքի վրայ, կրակը ֆշֆշում է, լսում է աւելի չոր-րիթմային հարւածները, աղայի սուրճ խմելու երկար շառաչիւնը...

Դրսում կատարեալ լուռութիւն է, իրբեմն միայն մի աքաղաղ կանչում է հաւաքունի խորքից, նրան հեռւից արձագանք է տալիս մի ուրիշը ժանգոտ ձայնով, ապա հեռաւոր ալլընգոցներ և այդ քոլորից յետոյ, ներսից, մթան մէջ ստւերի պէս երեցող տանտիկինը՝ փոս հազը...

Սախակը դռան կողքին է թողնում կոշնակը, կօշիկները հանում և ինձ հետ թոնիրին մօտենում:

—Բարի լոյս, Մկրտիչ աղա:

—Այ Աստուծո՛ւ բարին... աչդ հիւ է հետինդ:

—Ժամկոչն է:

—Հա՛... դէ լաւ. այս կողմ հրամմէ՛, որդիս, եկո՛ւ կողքիս նստէ: Դու էլ, Սախակ, եկո՛ւ քիչ մը տաքցիր, մրսած կ'ըլնես ջուրտ է, հա:

—Հա՛, հրամանք ես, լաւ ցուրտ է: Արաբք զնացող Սիկայեցիք մէկ-մէկ հոխա սառցի քուլաներ ունէին իրենց բէխ ու մօրուսի վրայ:

—Դաշտում ի հարկէ աւելի ցուրտ կը լինի, ասում եմ ես:

Աւելածութիւնը դադարում է, սիլուէտների պէս կիսամթան մէջ շարժում են մանուկները:

—Մանաւանդ Սիկայի կողմը, դիտել է տալիս ժամկոչը, յետոյ ձեռքերը պարզում կրակին և—ծ'՛, ի՛նչ լաւ կրակ է...

—Կնիկ, դառնում է աղան տանտիկնոջ—Ժամկոչ ախպօր մէկ օղի. թող ներսի կրակն էլ վառւի:

Ծիծաղում ենք: Տանտիկին—Խաթունը մօտ է գնում պատի միջի պատուհանին, հանում օղու շիշը, մի փոքրիկ պնակով էլ չամիչ, լցնում է բաժակը օղիով և պարզում ժամկոչին: Սա առնում է, բարեմաղթում, խմում, չամիչից երկու հատ վերցնում, սըրբում է բխերն ու ասում:

—Ուխայ... Ասուած շէն պահի, լաւ տաքացայ:

—Մէկ էլ տուր, կնիկ, հրամայում է աղան:

Ժամկոչը աչդ երկրորդը առանց բարեմաղթելու կոնծում է, թւովը սրբում բերանն ու որպէս թէ սկզբում մի բան էր ասել և կիսատ թողել՝ շարունակում է.

—Հա՛, էն էի ասում... էտ տնաւեր Սիկայեցիք... Այնքան տեղից, էս ցուրտ-ղիամաթին, ծանր-ծանր, իրենց էշերի քայլքով քաղաք են գալիս թէ ի՛նչ—մէկ իշու բեռ փ/ծ/իը ¹⁾ կամ երկու ջլալ պտտուր ²⁾ պիտի ծախեն... տնաւերներ, 5—6 զուրուշի համար աչքքան տանջւել կը լինի: Հալա մէկ երկու ժամ էլ այս ցըրտին, ոտները վեր-վեր անելով, Արարուց հրապարակի վրայ պիտի սպասեն, մինչև որ ժամերներն ելնեն և պտտուրն առնեն...

¹⁾ Կովի աղպ, որից աղիւսածն շինում են վառելու համար:

²⁾ Ոչխարի աղպ, որ վառում են չորացնելուց չետոյ:

—Թէ որ ծախել էն էլ, մէջ եմ մտնում ես—չեմ տեսել որ շատերը չեն կարողանում ծախել հրապարակի վրայ և էշն առաջ արած, մինչև երեկոյ փողոցներն են չափում և զոռում...

—Խն, խն քե մեռնեմ... շան կեանք է. սաղ օր ու զիշեր տանջէն, ցուրտ ուտեն, հիւանդանան. մի երկու շուրուշ վաստկեն, էն էլ տանեն կամ պարտատիրոջ տան, կամ նիւթիւս առնողի բողաղը լցնեն:

—Թէ որ մենակ նիւթիւսը լինի... ասում է աղան մնայլ դէմքով—ասպա ուրիշ հարկերը, ասպա կաշաքներ...

Բոլորս լուում ենք: Կրակը ճարձաթում է, բոցը իջնում և արիւնագոյն լոյսի մի շրջանով ներկում մեր դէմքերն ու թոնիրի եզերքները:

—Ձայն հառաչանաց, հեծութեան սրտի... քեզ վերնըծայեմ... ստեղծողդ ամենի... —լսում է այդ լուութեան միջից աղայի մեղամաղձոտ, սրտի խորքերից դուրս եկող վշտալից խուլ ձայնը: Յետոյ, երբ մի րոպէ ամենքս լուռ մնացած՝ ա'նապիշ՝ կրակն ենք դիտում, նա դառնում է ժամկոչին և հարցնում:

—Պատարագիւն ո՞վ է այսօր, Սախակ:

—Տէր-նղիշէն:

—Անբիծք էլ ունիք:

—Հրամանք ես, երկու հատ:

Նորից լուութին. կաջձեր են դուրս սլանում թոնրի խորքից, միմեանց ետեից պնդում կարծես և սենեակի վերին մութ տարածութեան մէջ ձաթոռում—անհետանում: Աղջիկը դեռ աւելում է, բայց շատ հեռու. հազիւ երբեմն լսում է աւելի ձայնը:

—Տէր-Յովսէփին կասես, խօսում է աղան—որ ժամից յետոյ գալ մեզ մօտ ճաշի, թող ամբիծքը ուրիշների թողնի:

—Հաղըր որ էսօր ամբիծքն ուտի և էգուց էլ ձեր ճաշը... ասում է ժամկոչը—մնչու իզուր կորցնի ամբիծքները:

Բոլորս ժպտում ենք: Նա նկատում է այդ:

—Խնչը ասա... շարունակում է նա—դուք չէք իմանում թէ որքան ծանր է տէրտէրների համար՝ կորցնել մի ամբիծքն իսկ, թէկուզ թագաւորի ճաշին անգամ հրաւիրւած լինին: Կը տեսնէք մէջ... երբ տէրտէրին ասեմ, նա էլ քիթ-մոռութը պիտի ծռի:

—Ձէ, ժամկէ՛, պնդում է աղան—տէր-Յովսէփը կը դայ: Ի՞նչ կայ, իր բաժին ամբիժքը թող տուն ուղարկի: Ասա որ մի լաւ քեալագէտօշ ենք եփել չորթանով:

—Քեալագէտօշ...

Եւ ժամկոչի բերնի ջրերը ծորում են:

—Հ'ըմ... մեմռում է նա—ինչ լաւ բան որ լինի, իսկոյն տէրտէրին են կանչում... ժամկոչը չոռ ու ցաւ ուտի...

—Լաւ, լաւ, ժպտում է աղան—քո բաժինդ էլ կը տայ խաթունը:

—Ասուած շէն պահի... Դէհ, տաքացայ, դնամ. ժամ օրհնելու ժամանակ է. հիմա տէրտէրները եկած կը լինին. մանաւանդ ծուռ տէր-Ստեփանը, որ հոգիս մինչև այստեղս է հասցրել:

Կոկորդն է ցոյց տալիս և սկսում կոշիկները հագնել:

—Խան գէօ... շարունակում է նա—մինչև այստեղս է հասցրել: Ամէնից շուտ է գալիս, դուռը շրկոցով բաց անում, կոշիկները հանելով՝ թևի տակ դնում, գժի պէս վ'ըզզ... վազում դասը: Վայն եկել է ինձ, եթէ ժամ օրհնելու զանգը իսկոյն չլսփեցի:

—Ձէ որ նրան դադարեցրել են քահանայազործութիւնից:

—Ը'մ... ճիշտ կարող է նրա վրայ: Ամէն օր կուում է տէր-Յովսէփի, տէր-Յղիշէյի հետ... տէր-Վարդանի հետ խճ... Ասուած ազատի. շուն ու կատու են: Ժամի կէս տեղում մէկ էլ տեսար սա—նրան, նա—սրան. էլ բան չի մնալ որ չասեն: Է՛հ, է՛հ, ձրն ասեմ... դէհ, մնաք բարին, սաղ լինիք...

Եւ բաց է անում դուռը:

—Չմոռանաս Սախակ, կանչում է աղան:

—Ձեմ մոռանալ. մնաք բարին:

—Բարի եկար:

Ժամկոչը բաց արած դռնից երկնքին է նայում:

—Հօ, հօ, ասում է նա—լոյսը բոլորովին կը բացւի հիմա. տէր-Ստեփանը կրակ դրել—եկեղեցին վառում է ով գիտէ. թէ որ տէր-Վարդանն էլ եկել է, էլ Ասուած ազատի...

Եւ ծանր քայլերով հեռանում:

Դուրս եմ գնում ևս էլ: Փողոցում սկսում են երևալ դէպի եկեղեցին իջնող կանանց, տղամարդկանց և մանուկների խմբեր:

որոնք միմեանց ետեւից շարքով՝ անցնում են նեղ կածանով, կըծկւած ու քչփչալով: Մանուկներն իրարու ձիւն են նետում, սահում են, վազվզում, գոռգոռում... ու նրանց սոււերները կարճ կերպով գծւում է զաւիւլայրի շողշողուն ձիւնի վրայ:

Եւ ժամկոչ Սախակի կոչնակի ձայնը իր վերջին տըլընգ--տըլընգն արձակելով՝ իջնում է դէպի Յայնկոյսների ձորակը, ուր և զնում են ձորագլխի վրայ միմեանց միացող ժամուրները:

Ձորի խորքից խուլ կերպով լսւում է աչժամ եկեղեցու տանիքի վրայ դրւած երկրորդ մեծ կոչնակի ձայնը, որ իր կողմից արձագանք է սփռում ձորակի մէջ և դրդեցնում Զըմի-զըմի մաղարայի լեռը...

Այդ բոլորը յիշում եմ մի առ մի, ամենափոքր մանրամասնութեամբ:

Յիշում եմ ապա փոքրիկ կամօրջը, որ ձգւած է ձորակի գետի վրայ, յետոյ՝ եկեղեցու բարդինները, պուրակը, կից պարտէզները, Զըմի-զըմի մաղարայի ժայռոտ լեռը՝ ճիշտ շէնքի ետեւում ցցւած, եկեղեցու և դպրոցի պարսպապատ շէնքը, վերի առուն՝ իր ուռիների շարքերով...

Յիշում եմ եկեղեցու քարէ դռնից սրթսրթալով ներս մտնող ժամուրները, որոնք շրթունքները շարժելով աղօթք են մրմնջում և մոնելուց առաջ քարէ շրջանակը համբուրում: Յիշում եմ դուռն առջևի առեւից լացւողներին, որոնք կարմիր թաշկինակներով երեսներն են սրբում, խաչակնքում, ապա ձեռքերի մէջ փչում...

Այդ բոլորը այնպիսի քաղցր յիշատակներ են ..

Ահա և եկեղեցին:

Մի մեծ շէնք է, ցած ու մութ: Լուսամուտները փոքր, ջահերը վառւած չեն, սեղանի վրայ և տեղ-տեղ՝ պատկերների առաջ վառւող բարակ մոմերի լոյսերը շատ նեղ շրջաններ են լուսաւորում: Դռնից նայողին ներկայանում է դէմ առ դէմ—հեռւում, մի մեծ բաց դռան ներսի կողմը, մատուռի լուսաւորած ոսկեղոծ սեղանը. կարծես chapelle ardente լինի: Նրա դրսի կող-

քերում երկու փոքրիկ սեղաններ, նսյնպէս սակաւ լուսաւորած: Երկու մեծ սիւններ կազմում են դասը, որոնք և փայտեայ վանդակորմով զատւած են: Սիւնների կողքին են կանգնել քահանաները: Դասերից սկսած դէպի ցած սլարզւում են երկու անոճ փայտեայ սիւններ և ժողովրդի կանգնելու տեղը—մինչև դուռը: Շէնքի յատակը քարեայ է, բայց ծածկւած ամեն տեսակ հին ու նոր կարպետներով և զորդերով: Պատերը զարդարւած են հնամաշ, սևացած, մոմի կաթւածքներով բծաւորւած, բոցերովը խանձւած, երբ մն շատ տգեղ, հազիւ ուրեմն լեզեցիկ՝ զանազան պատկերներով: Պարտերից յետոյ, դռան գլխին է գտնուում կանանց բաժինը, մի երկյարկ լայն լոժա, որ թառում է կուլում: Եւ որպէս զի ցածում աղօթող տղամարդիկ կանանց դէմքերը չտեսնեն, թառման ունի առջևից մանր ծակերով մի տախտակորմ: Քառամայի տակն է աղքատների կացարանը, երեսփոխի մոմի սեղանը և կօշիկներ հանելու տեղը...

Ներս եմ մտնում և այն ժամանակ ներս մտնում, երբ զատից լսւում է տէր-Վարդանի խեղտւած ձայնը:

—Օրհնեալ տէր մեր Յիսուս...

Բայց հազիւ թէ նա կմկմալով ուզում է շարունակել, որ եկեղեցու դռան մօտ մի խլրտում է առաջանում: Տէր-Ստեփանն է: Նետի պէս ներս է ընկնում, կօշիկները թևի տակից զուրս թողնում դէպի դետին, սլանում է դէպի միւս դասը, առանց փիլոնի՝ խլում է տէր-Վարդանի բերանից աղօթքը և զոռում:

—Օրհնեալ տէր մեր...

Եւ ահա հանդիսատես եմ մի տեսարանի, որի չիշողութիւնն իսկ ինձ ծիծաղեցնում է:

Տեսնում եմ կուղ տէր-Վարդանին, որ յանկարծակի եկած այդ ընդհատումից՝ քարանում է: Ստիպւած էր լուել, որովհետև ձայնը շատ ցածր է, արտասանութիւնը ծանր: Մերացել է տէր հայրը, խիտ ծերացել: Լուում է և ալլալլում: Տէր-Յովսէփ—աւագերէցից յետոյ, ժամ օրհնելու իրաւունքը իրենն էր. ոչինչ չէր կարող այնքան անպատուել նրան, որքան զիժ տէր-Ստեփանի ալլալիսի վարմունքը:

Տէր-Ստեփանը գիժ է. մի խնթացած քահանայ, որի հետ

չգիտեն ինչպէս վարել. որտեղ ուղարկում են—փախչում է: Մոլեղին սիրահար է ժամերդութեան. որ թողնես, ամբողջ առաւօտեան ժամերգութիւնը, քահանայի, գպիրների, փոխասացների բաժինները միմեանց ետեից կասի և դեռ էլի կուզենայ ասել: Ամբողջ օրը իր տան կտուրի վրայ ճեմում է և զիլ ձայնովն ու ստեղի շարականներով ողողում փողոցը:

Բայց ահա տեսնում եմ տէր-Վարդանին, որ ցցւում է, կարմրում ու գոռում:

—Ագաբսը՛գ (անամօթ), չիս ամաչում... էլի...

—Եւ թող մեզ զպարտիս մեր... շարունակում է տէր-Ստեփանը արագութեամբ, գլուխը ցցած, յաղթական ժպիտը դէմքին: Տեսնելով որ յաղթողն էր, ուրախութեամբ ձեռքերն է շփում, փլշոնը վրան առնում ու անընդհատ, երգելու պէս կարգում է աղօթքները:

—Մեռ... շարունակում է տէր-Վարդանը աւելի բորբոքւած.

—...Եւ մի՛ տանիր զմեզ ՚ի փորձութիւն... պոչում է տէր-Ստեփանը շեշտելով և թշառ ծերունուն դարձած:

Տէր-Վարդանը վերջնականապէս յոյսը կորած, դողում է բարկութիւնից. լռել է, բայց քթի տակից փնթփնթում է. և բաւական բարձր ձայնով փնթփնթում:

—Այսպէս դժերի մօրուքը չեն ածիլում... հերկի, հերիք չեղան արածդ, բո ի՞նչ բանն է աղօթել, հաչան Մարկոս, ծուռ Փիլիպպոս...

—...Ձի քո է կարողութիւն եւ զօրութիւն... նստում է դէպի նա տէր-Ստեփանը՝ զօրեղ ձայնով:

—Ձու ու ցան...

—...Եւ փառք յաւիտեանս...

—Գեաթնն անցնես...

—...Ամէ՛ն:

Թառմում այդ միջոցին քչփչոցը սկսել է: Կանայք բաւական հաւաքւել են. աղամարդիկ էլ հետզհետէ հասնում են, կօշիկները թողնում գոան մօտ—ժամհարի կողքին, գլխարկները կամ հանում և կամ հենց Ֆէսով՝ ցրում են կիսախաւար եկեղեցու զանազան կողմերում:

Ահա և աւագերէցը. կարճահասակ, բարեմոյն դէմքով ծերունի, որ դռան շէմքի առաջ կանգ է առնում և դիտում է դասի մէջ կատարւող տեսարանը: Ասպարէզի տէրը դեռ տէր-Ստեփանն է. անցել է այժմ մատուռի առաջ ու շարունակում է ջրւէժի պէս բերնից դուրս տալ անհատկանալի արագութեամբ աղօթքներ, մոնոտոն, արագ ու զիւլ արտասանութիւնով: Պարզել է վիզը և ամբողջ մարմնով տարուբերում է: Ո՛չ մի տեղ չէ նայում, բացի օձոսքից. կատարեալ էքստազի մէջ է:

Այդ միջոցին վրայ է հասնում եկեղեցու շորորդ քահանան— տէր-Նդիշէն: Յաղթանդամ ու հսկայ երիտասարդը ցածում կանգ առնելով հասկանում է ամեն ինչ, յետոյ ձեռքի հաստ ցուպը ցած դնում մոմավաճառի մօտ և մի քանի հսկայական քայլերով կարում տարածութիւնը: Հասնում է ատեան, բռնում խնկթի թևից և այնպէս ցնցում, որ թշառւ հրգիչը զալարւում է: Դառնում, տեսնում է իր անարկու թշնամուն, նրա դէմքը և բոլորովին լուռ:

Այդ ժամանակ միայն ամեն ինչ կարգի է ընկնում: Տէր-Յովսէփը շարունակում է աղօթքը, վրայ հասնող տիրացուները, աշակերտներն և երգիչները շարականներ սկսում, իսկ տէր-Ստեփանի ձայնը այլ ևս չէ լսում:

Խեղճ տէր-Ստեփան:

Եւ ահա լոյսն այդ պահուն զրսում բացւած, կիսովին դռնից ու բարձրադիր լուսամուտների ապակիներից աղօա կերպով ներս է թափանցում:

Եկեղեցին լցւում է հետզհետէ: Հասնում են ծերեր, պատանիներ, մանուկներ: Ամէն կողմ երևում են ծնրադրողներ, կրճահարներ, պատկերապաշաներ ու մոմ վառող— խաչակնքողներ: Յաճախ լսւում են խուլ մոմուցներ: Ոմանք մեղմ ձայնով երգում են տիրացուի հետ կամ անգիր կարգում քահանայի հետ: Նրբեմն, մի հեռաւոր անկիւնից տարածւում է յորանջելու ձգւած ձայն և երբեմն էլ ու է բարեպաշտ, երկար աղօթք փափաւալուց յետոյ, յանկարծ բերանը բաց է անում և յորանջելու միջից ձայնում:

—Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա...

Դրսում, դռան առաջ երևում են կազմւող և ապա քանդւող խմբեր: Եկողներ են, որոնք պահ մի կանգ են առնում միմեանց

բարեւում, մի քանի խօսք փոխանակում, ապա դռան քարէ շրջանակը համբուրում և խաչակնքելով ներս գալիս: Վանդակորմից երևում են կանաչք էլ, որոնք ծալում են նախ սպիտակ սաւանները, թևի տակ դնում, ապա կարմիր երկար շապիկով կանգնած՝ սկսում են մի քչփշոց, որ ընդհատում է կրճահար պառաւների աղիողորմ աղօթքներով:

—Մեղանց յամենայնի, Տէր:

—...Արարիչ Աստուած, թող զմեզս իմ...

—Հայր երկնաւոր, մեղուցեալ եմ առաջի քո...

Միշտ մեղաւոր են ճանաչում իրենց, համոզւած այդ բանում: ուրեմն և զարնեւելու, պատժւելու, պատուհասի արժանի...

Այդպէս էին աղօթում կանաչք վերելում, այդպէս էլ տղամարդիկ՝ ներքեւում...

Ի՛նչ են եղել արդեօք այժմ այդ բոլորը—եկեղեցին ու ձորը. արդեօք ո՞վ է կենդանի մնացել այդ ծանօթ, վշտերով լի, բայց ջերմեռանդ ծերունի դէմքերից, այդ կտրիճ երիտասարդներից, այդ առողջ, բարեպաշտութեամբ աղօթքի կանգնած կանանցից...

Արդեօք յունիսեան այդ արիւնալից օրերից յետոյ, ձեզնից մէկն ու մէկը ազատւեց ձեր բազմադարեան ջերմեռանդութեան, կրճահարութեան և մեղաւորութեան շնորհիւ...

Ն Ր Ա Ն

ԴԵՐՆՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Մանուկ, զգում եմ, որ այս վերջինն էր,
Այս տանջող, անմիտ, երկնային սէրը.
Ձէ, հոգիս, անվերջ ինձ տանջանք միայն
Միշտ չեն սահմանել բախտի խաղերը:

Եւ չեմ կորչիլ ես,—այդ տանջանքները
Բոլոր ուժերս չեն խլել ինձնից.
Հոգուս կրակը, անհուն յոյզերը
Այլ կեանքի համար պատրաստ են վառել:

Ինձ համար արդէն յուզում է հեռուն՝
Ինչ որ փնտրում եմ—անհուն փոթորիկ.
Եւ շատ կան ինձ պէս շատերից թագուն՝
Անվերջ տառապող՝ ոչ շներ—մարդիկ...

Պահլու համար դեռ կայ ճանապարհ,
Նա ինձ վաղուց էր իրա մօտ կանչում.
Եւ ես ընտրեցի նրան ինձ համար
Դէպի վտանգը իմ ընտրած կեանքում...

Արդէն վառում է խարոյկը սրտիս.
Կամ նա կը ճաջթէ ամենի գլխին,
Եւ կամ այրելով ուղեղս ու հոգիս՝
Մոխրների տակ կը թաղէ իմ գին...

Ն Ո Ր Ե Կ

Վ Է Պ

Դ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Գ. ԲԱՐԿԵՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

Գլ. Ե.

Առաւօտեան ժամի ութն էր, երբ Ալէքսանդրը պէտք է մնաս բարե անէր ծնողներին և ուղևորէր Քուրքանիս: Այսպիսի դէպքերում առհասարակ, երբ ձիերը դուրս էին քաշում, ամբողջ ընտանիքը դուրս էր թափւում և ցտեսութիւն ու բարի ճանապարհ էր անում. բայց այսօր կարծես մի ինչ որ ձայն սրտի խորքերից ասում էր նրան, թէ գնա հացատուն, որտեղ մայրդ է և Գուլէն, ու այնտեղ մնաս բարե արա: Նա մտաւ հացատուն, որտեղ բոլորն էլ աշխատում էին. համբուրեց մօր ձեռքը և իր ձեռքը պարզեց Գուլէին:

Գուլէն համեստօրէն, աչքերը վայր գցած, մօտեցաւ նրան և հազիւ մատերի ծայրով շօշափեց Ալէքսանդրի պարզած ձեռքը: Նա կարծես այսօր կորցրել էր իր արագ շարժւածքը և ինչ որ մտատանջութեան մէջ ընկել:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 5, 6, 7—8, 9, 10—11:

Երբ Ալէքսանդրը գիւղից դուրս եկաւ, իր մէջ մի մեծ փոփոխութիւն էր զգում: Առաջ այսպիսի ուղեորութիւնների ժամանակ նա միշտ կը մտածէր՝ ընկերական հարցերի մասին. բայց այսօր ինչ որ այդպիսի խնդիրներ էլ չէին գալիս նրա գլուխը, որի մէջ թաղաւորում էր միայն Գուլէն: Ուր աչք էր ածում, ինչ մտածում էր, նրա առաջ կանգնած էր այդ հրաշալի և դիւթիչ քրդուհին. նրա աչքերը, թևերը, քիթը, բերանը, շրթունքները, երկու հաստ ծամերը հասած մինչև ծնկածալերը: Յանկարծ նրա միտքն եկաւ, թէ ինչ կը լինէր, որ նա մի անգամ համբուրէր Գուլէին և իսկոյն վճռեց, որ եթէ նա մի անգամ գրկի նրան և համբուրէր նրա հետ, աշխարհիս ամենամեծ բախտաւորութեան մէջ կը լինի, այնպէս որ, նրանից յետոյ, կարող է հանգիստ սրտով մեռնել: Իսկ եթէ նրա աչքերը համբուրի, կարող է տեղն ու տեղը ցնորւել: Այս զառանցանքների ժամանակ նա զգում էր ինչ որ անհասկանալի ջերմ իր սրտի մէջ դէպի Գուլէն, որը նրա համար անասելի թանկագին էր դառել:

Վերջապէս նա սթափւեց այս զառանցանքից և զարմացաւ իր վրայ. միթէ նա սիրահարած էր Գուլէին: Ոչ, ոչ, հեռու, հեռու այսպիսի մտքեր, այդ անկարելի բան է և այդպիսի մտածողութիւնները անգործ ժամանակի և պարսպ ուղեղի հիւանդ արգասիք են: Ալէքսանդրը իրեն ստիպեց, որ մտածի այն հարցերի մասին, որոնք վաղուց նրան հետաքրքրում էին: Նա երևի ոչ միւս օրը նորից համոզւեց, որ քրդերը հայերից աւելի առողջ, ուժեղ և ընդունակ ժողովուրդ են, որ նրանց կեանքի պայմանները աւելի առողջացուցիչ են, քան թէ հայերինը, որ հայերը պէտք է աշխատեն խառնել քրդերի հետ, որոնցով թէ թւով կը բազմանան, թէ ազգակցական և ընդհանուր կենսական աւելի սերտ կապերով կը կապւեն և թէ հայ ազգը ընդհանրապէս կը թարմանայ: Նա ստիպում էր իրեն մտածել տալ, որ միակ արգելքը սրա համար կրօնն էր, որը այս դէպքում, թէ հայերի և թէ միւսների յառաջդիմութեանը շատ վնասում էր, և որ լաւ կը լինէր նրան աւելի զարգացնել, որ ընդունելի լինի բոլորին, որ ձուլել կարողանայ մահմեդական և քրիստոնեայ տարրերը: Նա ստիպում էր իրեն քննադատել իր ծանօթներից մէկի կարծիքը.— թէ կրօնը չի կարող

զարգանալ, այլ պէտք է ընկնի և ազգերը կը միանան . կրօնների անկումով, որ...

Երբ Ալէքսանգրը ուզում էր իրեն այս մոքերով զբաղեցնել և աշխատում էր մէկ-մէկ նրանց վերլուծել, յանկարծ նրա աչքը առաւ ձիու երասանեակին, որի սևութիւնն ու հաստութիւնը նրան յիշեցրին Գուլէի ծամը: Այստեղ նա մտաբերեց, թէ ինչպէս Գուլէի լաշակը ընկնում էր ուսերի վրայ, Գուլէի հասակի ձևը, որը կարծես լիովին ուղղահայեաց լինէր: Եւ յանկարծ Գուլէի ամբողջ իրանը պատկերացաւ նրա առաջ: Նա մտաբերեց Գուլէի շարժւածքը և ինքն իրեն վճռեց, որ բախլաւոր կը լինէր, եթէ Գուլէն միշտ մօտը լինէր, նրա մօտ մանգար և ինքը նրան հեռւից նայէր ու զմայլէր: Նա սկսեց իրեն ներկայացնել Գուլէի ոտները, նրա երևակայութեան մէջ շատ գեղեցիկ էին երևում: Իսկ եթէ բաց լինէին, ինչքան սպիտակ ու կոկիլի կը լինէին. նա կը համբուէր այն գեղեցիկ ոտները: Այստեղ յանկարծ նա նկատեց, որ դարձեալ յիմար զառանցանքների մէջ է ընկնլ, բարկացած արտասանեց իր հասցէին «անբարոյական» խօսքը, և ձիու քայլը արագացրեց, որ գուցէ կարողանայ ազատուել այսպիսի մտածմունքներից:

ԳԼ. Զ.

Դանիէլ բէկի ընտանիքը ամառներն առհասարակ Թուրքանիսումն էր մնում, որովհետև նա իր ծառայութեան պատճառով ստիպւած պէտք է քաղաքում ապրէր. թէպէտ պատահում էին տարիներ, երբ շողը զօրում էր և նա իր ընտանիքն ուղարկում էր մօտակայ սարի գիւղերից մէկը: Այս տարի ամառը որովհետև սովորականից աւելի հով էր, Դանիէլ բէկի ընտանիքը ոչ մի տեղ չէր գնացել: Նա ինքը գործերի քշութեան պատճառով համարեա միշտ ազատ էր և լրագիրներ էր կարդում, կամ կնոջ հետ թուղթ խաղում: Իսկ նրա դուստր Մարիամը ամբողջ օր ու գիշեր գիրքը ձեռքից վայր չէր դնում և սլարապում էր ընթերցանութեամբ: Նա արդէն կարդացել էր բոլոր հայ հեղինակութիւնները, մինչև անգամ Պոլսի բարբառով գրւած և սկսել էր եւրոպական գրւածքների և խոփուն գրքերի ընթերցանութիւնը: Դանիէլ բէկի ընտանիքը միշտ հետա-

քրքիր էր Ալէքսանդրի վերաբերմամբ և գիւղից ամեն եկողի հարցնում էր նրա մասին: Նրանց զարմացնում էր և մասամբ էլ զարճացնում Ալէքսանդրի բարութիւնը, որ յաճախ մինչև ծաղրականի էր հասնում:

—Այ զարմանալի մարդ, յաճախ բացականչում էր տիկին Մարգարիտը:

—Է, ի՞նչ զարմանալու բան կայ, պատասխանում էր Դանիէլ բէկը. երիտասարդ մարդ է, նոր աւարտած, դեռ ուսանողական մտքերով, ի հարկ է բարի կ'լինի: Այ կնիկ, առհասարակ պէտք է իմանաս, որ ուսանողները քանի կեանքի հետ լաւ ծանօթ չեն՝ հրեշտակ են լինում, բայց երբ լաւ ծանօթացան, այն ժամանակ դառնում են մեզ նման մարդ:

—Հայրիկ, ես այդ բանում քեզ հետ համաձայն չեմ, որովհետև ներկայ ուսանողները համալսարանումն էլ առհասարակ եսական և անզարգացած մարդիկ են և նոցա մէջ լաւերը հազազիւտ են:

—Ո՛չ, Մաշա ջան, դրանցից շատերին եմ ես փորձել:

—Բայց, հայրիկ, ես ձեզ մի բան էլ ասեմ. այն սխալ բան է, որ մեր հասարակութիւնը ուսանողի մէջ մի առանձին լաւ բան է ուզում տեսնել. իմ կարծիքով ընդհակառակը. ոչ ուսանողի տարի ները, ոչ գիտութեան պաշարը և ոչ էլ կեանքի փորձը չեն կարող թոյլ տալ, որ նա մի առանձին բան լինի, իսկ որ նոցա մէջ մինչև այժմ միայն լաւն են տեսել և նոցա երեխաների տեղ չեն դրել, որա պատճառը այն է, որ մեր հասարակութիւնը անզարգացած է եղել, իսկ դոքա եղել են աւելի կրթւած: Դրանց մասին են ցիւղացիներն ասում, թէ Ուլխար չեղած տեղը, այժին չէլէբի խան կը կանչեն:

—Բայց ի՞նչին վերագրել Մաշա ջան, որ մեր գիծ Ովանէսի տղան այդքան խելօք, բարի և հասարակութեան օգտաւէտ երիտասարդ է:

—Նրան, որ նա բնութիւնից լաւ յատկութիւններ է ստացել, գիւղական պարզ կրթութիւն ունի և հազազիւտ մարդիկներից մէկն է:

—Пусть такъ во всякомъ случаѣ (Թող այդպէս լինի, յամենայն դէպս) ես նրան շատ հաւան եմ կացել: Ազգասէր տղայ է:

Նրան մենք արդէն սպասում ենք. նահանգապետը առանձին հրամանով պահանջել է:

Այս խօսքերը դեռ նոր էր արտասանել Դանիէլ բէկը, երբ ծառան ներս մտաւ և չայտնեց, որ պրիստաւ Ուլանէսովը կամենում է տուն գալ:

Դանիէլ բէկն խկոյն վեր կացաւ, առաջ զնաց. տիկին Մարգարիտը աթոռի վրայ մի աջ ու ձախ նայեց և իրեն ուղղեց, իսկ օրիորդ Մարիամը վաղ տեց միւս սենեակը, իր անկարգ մազերը ուղղելու:

— Պաժալուիտե, պաժալուիտե, (համեցէք, համեցէք), բացականչեց Դանիէլ բէկը: А! здравствуйте, какъ вы поживаете? (բարեւ, ինչպէս է ձեր կենցաղավարութիւնը):

— Շնորհակալ եմ, լաւ է, գիւղումն ապրում եմ, և ափսոսում որ ինձ քաղաք էք կանչում:

— Օ, հալա այնքան ձեզ չարչարեն: Է՛, սրան ոստիկանական ծառայութիւն կ'ասեն, եղբայր:

— Է, հալա, բարեւ ես եկել, գլուխը շարժելով, բարի ժպիտը երեսին, սկսեց տիկին Մարգարիտը. ինչպէս են ծնողներդ:

— Փառք Աստուծոյ, լաւ, առողջ, շնորհակալ եմ ձեր ուշադրութեան համար: Նոքա ձեզ բարեւում էին:

— Բարեւ պ. Ալէքսանդր, ներս մտաւ օրիորդը:

— Բարեւ, օրիորդ, ինչպէս էք:

— Շնորհակալ եմ, շոգից տանջւում ենք. դուք էք, որ բախտաւոր կեանք էք վարում և հով գիւղում ապրում:

— Է՛, մեր գիւղը աւելի շոգ է. բայց ես մի բանով բախտաւոր եմ, որ ապրում եմ սիրած կեանքով և համարեա թէ միշտ զբաղւած եմ:

— Դա մի մեծ բախտաւորութիւն է, որից կանայք առհասարակ զրկւած են:

— Ну, что, дорогой, Александръ Ивановичъ, (է, ասէք, թանգազին Ալէքսանդր Յովհաննիսեան), ուսանողութիւնից չետոյ ինչպէս է կեանքը:

— Ոչինչ, ես կեանքի մէջ մեծ բաւականութիւն եմ գտնում. ես, ընդհակառակը, չեմ սիրում ուսանողական կեանքը: Ի՞նչ բան է

ուրիշի հաշւով ապրել և պարապել միայն սովորելով մինչև 25 տարին, այդպիսի կեանքը ամենաազնիւ երիտասարդին ետական կ'անի:

—Ե, Բրբ ես եկել:

—Վէս Ժա՛մ առաջ: Դանիէլ բէկ, այդ ի՞նչու էք ինձ կանչել:

—Մենք չենք կանչել: Այդ նահանգապետի հրամանն է և վաղը, Վլադիմիր Վլադիմիրիչին տեսնելուց յետոյ, պէտք է գնաք Պերճաւան:

—Ես չգիտեմ ինչ կարող է ինձնից հարցնել նահանգապետը: Այս դէպքը ինձ համար հանելուկ է:

—Ես կարծեմ, սա Փիր-Մուրադ Սուլթանի արարքը պիտի լինի:

—Ի՞նչպէս: Ես նրա հետ շատ հաշտ եմ: Նա դէպի ինձ շատ յարգանքով է վերաբերում:

—Հա, հա, հա, ծիծաղեց Դանիէլ բէկը. կեցցես ջահելութիւն: Մաշօ, մի սառուցով զինի բեր, խմենք Ալէքսանդրի կենացը:—Տօ, եղբայր, ինչ ես մտածում, նա երկու ամիս է Պերճաւանումն է և քո տակը ջուր է կապել: Ո՞րտեղ ես, որ այստեղ ես?

—Շատ կարելի է, դուք աւելի փորձա՛ծ մարդ էք և աւելի ուղիղն էլ կարելի է գիտէք:

—Ոչ թէ կարելի է, իսկապէս այդպէս է: Դուք եթէ ալժմ գնաք Պերճաւան, անփորձ մարդ էք, երկու օրում ձեզ կը կռւացնեն նահանգապետի և դատաւագի հետ և ձեզ արձակել կը տան պաշտօնից:

—Մի՛թէ:

—Այո, սիրելի բարեկամ:

—Բայց ինչ անենք:

—Տես, սիրելի Ալէքսանդր Իւանիչ, դուք իմ որդու տեղ էք ինձ համար. ես էլ հայ մարդ եմ և ոչ օտարազգի: Դուք լաւ և հասարակութեան պիտանի երիտաւարդ էք, ես ձեզ կը պաշտպանեմ: Վաղը պէտք է մենք ամենայն ջանք գործ դնենք, որ Վլադիմիր Վլադիմիրովիչը իր վրայ առնի պատասխանատւութիւնը և դուք չգնաք Պերճաւան, եթէ ոչ՝ այնտեղից դուք պաշտօնազուրկ կը դառնաք:

—Ինչպէս գիտէք, այնպէս էլ անենք:

ԴԼ. Է.

Օրիորդ Մարիամը, որի խելացիութիւնն ու համեստութիւնը ամբողջ քաղաքում յայտնի էր, աւարտել էր հայոց երկդասեան ուսումնարանը, յետոյ շարունակել և աւարտել առաջ պրոգրէմնադիան: Գէտէր կարուձև, խոհանոցում օգնում էր մօրը, մինչև անգամ ծառային, շատանգամ լւանում էր ճերմակեղէնը, բայց երբ հիւրեր էին գալիս, նա մաքուր հագնւում էր, ծաշի վրայ նստում և յաճախ էլ երգում մեր սովորական ազգային երգերից: Թէպէտ նա մի առանձին դասական կրթութիւն չունէր, բայց շատ կարգում էր, շատ հարցերի մասին տեղեկութիւն ունէր և եղել էր երիտասարդական զանազան շրջաններում ու ժողովներում: Նա ծանօթութիւն էր վարում Թուրքանիսի հայ ուսուցիչների հետ, մի երկու անգամ էլ բեմ էր դուրս եկել, բայց աւելի շատ նրան յափշտակեցին մի քանի ժամանակ այն ժողովները, որոնց մի քանի օրիորդներ ծնողներից ծածուկ կազմում էին մի երկու ուսանողի հետ, որոնք օրիորդներին բացատրում էին նոր գաղափարներ, ցոյց էին տալիս կարգալու համար նոր զրքեր և այլն: Գանէլ բէկն ու Մարգարիտ խանումը չէին ձնշում օրիորդի ազատութիւնը և, որովհետև նրան սիրում էին իբրև իրենց աւագ որդուն, տան օգնականին և հաւատում էին նրա խելքին ու համեստութեանը,—նրա ոչ ընթերցանութեանը, ոչ էլ ծանօթութեանը արդելք չէին դնում: Օրիորդ Մարիամը դեռ իր երեխայ ժամանակներից լսել էր, որ մէկը իրենց դիւղից դիմնադիմում սովորում է և շնորհալի պատանի է: Նրա հետաքրքրութիւնը աւելի շարժւեց, երբ Ռուսաստանից եկող երիտասարդները պատմեցին Ալէքսանդրի մասին, թէ նա ինչքան բարի, ազնիւ և աշխատասէր երիտասարդ է: Այս պատմութիւնները մի ինչ որ մաքուր և անկեղծ համակրանքի զղացմունք էին զցել օր. Մարիամի սրտի մէջը դէպի Ալէքսանդրը, այնպէս որ նա յաճախ պարզօրէն հարցնում էր Ալէքսանդրի ընկերներից, թէ նա ինչ հասակի, դէմքի, դուրեկանութեան մարդ է: Նա մինչև անգամ նրան երկու անգամ իր երազում տեսել էր:

Ալէքսանդրի Գանիէլ բէկին արած առաջին այցելութեան ժամանակ, նրա գալու լուրը օրիորդին առաջին մի քանի րոպէնե-

րում շշմացրեց. նա կարծես իրան մոռացաւ, կարծես իր նշանածին սպասում լինէր: Նա, մազերն ու շորերը դեռ կարգի չբերած, վազեց հիւրանոց: Բայց հէնց որ ներս մտաւ դահլիճ, ուր նստած էր Ալէքսանդրը և տեսաւ իր վաղուց սպասած անծանօթին, նրա սիրտն սկսեց սաստիկ բարախել, շունչը սպրտուել, քայլերը դանդաղեցին, նրան տիրեց մի անասելի ամօթ-խածութիւն: Առաջին րոպէում նա տեսաւ միայն Ալէքսանդրի աչքերը, որոնք կարծես նրան հարւածեցին և կաթաճահար արին. նա գլուխը կոր մօտեցաւ հիւրին և չիմացաւ թէ ինչ փնթ-փնթալ: Առաջին տեսութիւնից յետոյ օրիորդ Մարիամը էլի սաստիկ քաշուում էր Ալէքսանդրից և մի քանի տեսութիւնից յետոյ միայն կարողացաւ ազատուել նոր ծանօթի ճնշող ազդեցութիւնից և այսօր նրա հետ այնքան ընտանիացել էր, որ սկսել էր համար-ձակ դառնել:

Այլ տեսակ էր վերաբերում դէպի օրիորդ Մարիամը Ալէքսանդրը: Նա մինչև Թուրքանիս գալը չգիտէր թէ Դանիէլ բէկը հասած դուստր ունի: Թուրքանիս դալուց նա սաստիկ զրազւած էր իր անելիքով հասարակական գործունէութեան տապարիզում: Նա վաղուց սպասում էր այն օրին, երբ ինքը ազատ մարդ կը դառնայ, կունենայ ապրուստ և գործնական կեանքում կը սկսի օգնել ժողովրդին. և այսօր նա հասել էր այդ դրութեան: Ինչ նրա գլուխը կը զար պսակելու հարցը, կամ սիրելու ցանկութիւնը. նա ապրում էր միայն իր երեւակայական գործունէութեան մէջ: Այս պատճառով նա իր ծանօթութեան մէջ երկար ժամանակ կարծես օրիորդին իսկի չէր նկատում և մտաբերում նրա դէմքի դժագրութիւնը: Այսպիսի վերաբերմունքը հետեանք էր և օրիորդի արտաքինի: Քիչ նիհար և կարծէք վատառողջ, միջահասակ, շագանակագոյն ու խիտ մազերով, մեծաքիթ, քիչ անտաշ և իրենով մի առանձին բան չներկայացնող օրիորդ Մարիամը անկարող էր չափշտակել արդէն չափշտակութեան մէջ ընկղմւած երիտասարդին: Ալէքսանդրի վերաբերմունքը դէպի օրիորդը աւելի եղբայրական էր և ուրիշ ոչինչ:

Այսպիսի սառն վերաբերումը ի հարկէ չէր կարող չգրդուել օրիորդին: Նա վաղուց սովորած էր իր դիւթիչ խելքով ազդել

ամենքի վրայ, համոզել նրանց: Ալէքսանդրի ծանօթութեան մէջ էլ նա անզգայ կերպով սկսել էր դէպքեր փնտռել նրա հետ զրուցելու, որ երեւան զան իր խելքն ու դուրեկանութիւնը: Վերջին տեսակցութեան ժամանակ այս դէպքը ինքն ըստ ինքեան առաջ եկաւ: Դանիէլ բէկը գնաց ծառայութիւն և խնդրեց Ալէքսանդրին, որ իրեն ապասի՝ մի տեղ ընթրեն: Տիկին Մարգարիտը գնաց խոհանոցը կառավարելու, իսկ Ալէքսանդրն ու Մարիամը մնացին առանձին:

— Պր. Ալէքսանդր, պատշգամբի վրայ էլ շոգէ, կ'ուզէք գնանք մեր բազը և այնտեղ ման եկէք:

— Մեծաւ ուրախութեամբ, եթէ կարելի է: Համեցէք, օրիորդ:

— Համեցէք: Գիտէք ես շատ սիրում եմ ամառայ երեկոները. մարդ նայում է բազմաթիւ աստղերին, պարզ երկնքին, լուսնին, և այս բոլորը մարդու մէջ առաջ է բերում մտածողութիւն:

— Այո, օրիորդ, ես համաձայն եմ ձեզ հետ. մանաւանդ հայը շատ բան ունի մտածելու:

— Եւ ի՞նչ, նոր երիտասարդները շատ պարապում են հասարակական հարցերով:

— Շատ պարապում են, բայց ոչինչ չեն անում: Խօսքս հարկաւ Կովկասի հայերի մասին է:

— Միթէ... Խնդրեմ ասէք պ. Ալէքսանդր, ձեր կարծիքը հայ երիտասարդութեան մասին:

— Անկեղծօրէն ասած, շատ վատ է:

— Ի՞նչու:

— Ահա ինչու: Մեր երիտասարդութիւնը պէտք է բաժանել բարձրագոյն և միջակ կրթութիւն ստացածների: Վերջինների թւում պէտք է համարել և զանազան տեսակ արհեստաւորները, վաճառականները և գործակատարները, որոնք հետաքրքրւում են և զբաղւում ազգային կեանքով: Երկու տեսակի երիտասարդութեան գործունէութիւնն էլ մինչև այժմ անցել է ապարդիւն ազդի համար և մասամբ էլ ֆրաստակար է եղել: Այս երկուսն էլ ունեն և ընդհանուր սրակասութիւններ. իրենց ընտանիքի և ազգի մէջ չեն տեսել հասարակական գործունէութիւն, նոցա գործունէութիւնը,

անցեալի ու փորձի պաշար չունի, հետեապէս խոհեմութիւն ու լանդառ չունի: Նոքա չգիտեն հայ հողը. հետեապէս չգիտեն և նրա վրայ անելիքները: Նոքա չունեն ազգային ասպարիզի վրայ մեծ գործողներ, հետեապէս, մի փոքր յաջողութիւնից յետոյ, ամբարտաւանում են ու անհաշիւ սխալներ գործում:

Կանիէլ յէկի բակի առաջ մի մեծ պարտէզ կար, անկած թթենի, բալի, խնձորի և այլ պտղատու ծառերով, որոնք իրենց խիտ տերեւներով ծածկել էին պարտիզի միջի երկու շարք ծառերի մէջ փակւած ձեմէլիքը:

Օրիորդ Մարիամն ու Ալէքսանդրը անցնում էին այս ձեմէլիքով: Նրեկոցեան զովը հանգստացնում էր նրանց շոքից թուլացած մարմինը. քամուց օրօրեող ծառերի սոսափիւնը՝ նրանց ականջներին զիւլչում էր իրրեւ մի երաժշտութիւն. փոքրիկ խաւարը անասող զիշերուայ ծածկում էր նրանց օտար աչքերից և նոքա մոռացել էին բոլորովին ամբողջ աշխարհը, մոռացել էին իրենց և յափշտակել էին ջերմ խօսակցութիւնով:

Ալէքսանդրը, կէս քայլ օրիորդից առաջ ընկած, ջերմ դատում էր զանազան հարցերի մասին, որոնք չգիտես որտեղից առաջ էին գալիս: Նա բացատրում էր թէ ինչքան վնասակար է այն կուսակցական ուղղութիւնը, որ մոցրել են մեր մէջ լրագիրներն ու հոգեօրակներն թիւնը. թէ այդ կուսակցութիւնները հեռանք են մանր ու ցածր կրքերի և մի քանի մարդոյ հացի խնդրի, որովհետեւ հայերը ազատ կեանք ու զրօականութիւն չունեն: Նա պատմում էր, թէ հայերը գիտեն միայն ընտանեկան բարոյականութիւն, իսկ հասարակական և պետական բարոյականութեան մասին զեռ. չեն երազում անգամ. նա մինչև անգամ զանում էր բազմաթիւ «ապացոյցներ», որ հայերը մինչև այժմ էլ զեռ կազմում են կրօնական ազգութիւն և պետականութեան մէջ չեն կրթուել: Նա զանում էր, որ հայը չմտածելով, բնազդաբար, յաճախ ընդհանուրը զոհում է կրօնականի. որ բոլոր հայերը յառաջագիմականներ են, որովհետեւ պահպանելու ոչինչ չունեն և այլն և այլն:

Օրիորդ Մարիամը յափշտակւած լսում էր. ժամանակ առ ժամանակ միայն հարց եր տալիս, և Ալէքսանդրի խօսելու ժամանակ աշխատում էր տեսնել նրա դէմքը. այդ ցանկութեան արդեւք էր

լինում գիշերային կէս խաւարը: Նա կեանքում ոչ մի ժամանակ, ոչ մի խօսակցութեան մէջ այնպիսի ինքնամոռացութեան չէր հասել, որպէս այսօր: Վերջը, որովհետեւ ձեռքիքը քիչ նեղ էր և նորա հաւասար քայլերով չէին կարողանում ընթանալ, օրիորդ Մարիամը, ինքնամոռացութեան մէջ, ձեռքը գցեց Ալէքսանդրի թւին, և նորա թեւանցուկ անց ու դարձ էին անում ձեռքիքով, մինչև որ տիկին Մարգարիտը կանչեց. Մաշա, արի հացը գցի, հօրդ գալու ժամանակն է: Գանիէլ բէկը ընթրիքի ժամանակ յայտնեց Ալէքսանդրին, որ Վլադիմիր Վլադիմիրովիչը համաձայնեց իր վրայ ընդունել Ալէքսանդրի Պերճաւան չգնալը: Ընթրիքից յետոյ բոլորը գնացին իրենց սենեակները և իսկոյն ընկան Մորփէոսի դիրկը, միայն օրիորդ Մարիամն էր, որ քնել չէր կարողանում: Նա զարմացել էր իր ինքնամոռացութեան վրայ: Նա մտաբերեց, որ վճռել էր այսօր իր խելքով ու դատողութիւններով ազդել Ալէքսանդրի վրայ, բայց դուրս եկաւ հակառակը. ամբողջ երեկոյ խօսում, դատում էր միայն Ալէքսանդրը, իսկ ինքը, լոյ լսողութիւն դարձ, ընկճւել ու կորել էր: Ի՞նչու նա չէր խօսում, ի՞նչու նա մոռացել էր իր բոլոր գիտեցածներն ու մոտածածները, ի՞նչու նրա ուղեղը կարծես դադարել էր աշխատել, ի՞նչու նա առաջ չէր ընկնում և համարձակ խօսում, այլ կարծես վախում ու քաշւում էր: Այս ի՞նչ է, ի՞նչ փոփոխութիւն էր պատահել նրա հետ, չլինի թէ նա սիրահարւած է, մի՞թէ այսպէս է լինում առաջին սէրը?!

Անկողնի մէջ նստած, երեսը ձեռքի վրայ հենած, օրիորդ Մարիամը, երկար այսպիսի մոտժողութիւններից յետոյ, յանկարծ շարժեց գլուխը և արտասանեց.

—Այո, ես սիրահարւած եմ. և արտասուների սառը կայլակներ յորդառատ թափւեցին նրա օրիորդական թարմ կուրծքի վրայ և նրա սիրտը լցւեց թախծալի բախտաւորութիւնով:

ԳԼ. Ը.

Փիր-Մուրադ Սուլթանը մեզ յայտնի գիշերը երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ, Քալբալի խանի խորհրդով, վճռեց վերադառնալ գիւղ, գողութեան պէպքերը բազմացնելու և պատրաստուե-

լու միրաւի ընտրութեան պայքարին, որը կարող էր վերջնականապէս որոշել, թէ ով պէտք է լինի յաղթողը Քշատոց զաւառակում՝ ինքը, թէ նորեկ պրիստաւը: Այսօր նա եկել էր Քուրքանիս և գնացել ներկայանալու զաւառապետին, որի մօտ նա պատահեց Ալէքսանդրին:

— Բարով, աղէս, բարով:

— Բարով, Սուլթան:

— Ինչպէս էք, երիտասարդ պարոնս: Հաւատացէք անկեղծութեանս, որ վաղուց ուզում էի ձեզ ներկայանալ, բայց ծերութիւնը իրենը պահանջեց, ստիպւած պէտք է մի քանի օրով փախչէի Պերձաւան:

— Ես գիշի շոքերում տանջեցի. այսօր էլ դործերս վերջացրած տուն եմ վերադառնում:

— Ես էլ մտադիր եմ այսօր տուն գնալ, կուզէ՞ք միասին գնանք:

— Աւելի լաւ: Տխուր չի լինի, գնանք միասին:

Երեկոյեան հովը դեռ նոր էր սկսել, երբ Ալէքսանդրը և ՓիրՍուրսդ Սուլթանը կառքով ուղևորւեցին զէպի Քշատոց:

— Աղէս, ինչու էիք եկել Քուրքանիս:

— Ձգիտեմ ինչու նահանգապետը ինձ կանչել էր Պերձաւան, բայց Վլադիմիր Վլադիմիրովիչը չհամաձայնեց ինձ առաջժամ ուղարկել մինչև նահանգապետի վերադառնալը:

— Այդպիսի զէպերում դուք զիմեցէք Դանիէլ բէկին, նրա խորհրդով վարւեցէք:

— Ես այդպէս էլ անում եմ: Ես առհասարակ շատ շնորհալի եմ այդ պարոնից, նա ինձ հետ վարւում է, որպէս բարի դրացի և ինձ վերաբերեալ ամեն խնդիր իր սրտին մօտ է ընդունում:

Դա մեր բոլոր դրացիների պարտականութիւնն է: Ես էլ ամենայն տեղ ձեզ գովում եմ, երբ դուք մտածողութեանս կամ խօսակցութեանս առարկան էք լինում, այնքան ուրախանում եմ, որ կարծես երիտասարդ եմ դառնում:

— Իսկ դուք ինչո՞ւ էք եկել զաւառապետի մօտ:

— Այնպէս, ներկայանալու և մէկ էլ հեռաքրքիր էի, թէ երբ կը լինի միրաւի ընտրութիւնը:

— Ես էլ այդ բանը հարցրի, բայց դեռ օրը վճռւած չէ:

— Այո, ինձ էլ նոյն պատասխանը տւին:

— Բայց, Սուլթան, անկեղծ խօսենք. հաւատացէք, որ ես ձեր վատը չեմ ցանկանում, հաւատացէք, որ ես բոլորին միեւնոյն չափով և անկեղծ սիրում եմ, խնդրեմ դուք էլ շիտակ ինձ ասէք, ինչ էք մտածում եկող ընտրութիւնների մասին:

— Ես շատ և շատ շնորհակալ եմ, աղա, որ դուք ինձ հետ այդպէս էք վարւում, խնդրեմ դուք էլ հաւատաք իմ անկեղծութեանը: Ձեր գլուխը վկայ, որ ձեր վարմունքը ինձ մխիթարում և բախտաւորեցնում է: Ես յաճախ մտածում եմ և Աստուծոյ խնդրում, որ դուք մեր գաւառում գաւառապետ լինէք և արժանի էլ էք: Միրաւութիւնն էլ, ես արդէն ծեր եմ և անկարող եմ շարունակել, որդիս էլ անուս երիտասարդ է, նա էլ անկարող է անել. իսկ եթէ դրացիները և դուք իմ կարծիքը հարցնէք, կ'ասեմ՝ ընտրեցէք ում կամենաք, միայն թէ ընտրւածը ժողովուրդ կառավարէր: Ձեր և ժողովրդի ընտրածը իմ գլխիցն էլ առաւել է:

— Բայց, Սուլթան, ճշմարիտն ուսած, ես չեմ խառնելու ընտրութեան և թողնելու եմ ժողովրդի ազատ կամքին: Ում ընտրեց ժողովրդի մեծամասնութիւնը, նա ինձ համար թանկագին է:

— Աֆերիմ, այ խելօք խօսք. կեցցէ ուսումը, որ ձեզ նման երիտասարդը այդքան լաւ բան ասաց: Այդ կարծիքին ես դեռ նոր եմ եկել և այդպէս էլ մտադիր եմ վարել. ուրեմն աւելք ձեր ձեռքը, կեցցէք, որդեակ:

Ալէքսանդրը և Փիր-Մուրադ Սուլթանը կառքի մէջ իրար ձեռք սղմեցին ու շարունակեցին ճանապարհը:

Երեկոյեան արեւի մայր մտնելու ժամանակն էր, բայց շոք էր և ճանապարհի փողին խեղդում էր մարդու կոկորդը: Այս պատճառով մեր ճանապարհորդների խօսակցութիւնը ընդհատւեց և նորա ընկան մտածողութեան մէջ: Կեանքում ոչ մի անգամ Փիր-Մուրադ Սուլթանը այնպիսի զարկ չէր ստացել, որպիսին Խամօ բէկի մահն էր, որից չետոյ նա բաւականին չռեւտեա էր դառել. աւելի քննողաբար էր նայում իր դրութեան և իր ընտանիքի ապագայից յոյսը կտրում էր: Նա ընդունում էր Սէյադի ասած ճշմարտութիւնը, թէ տասը դէրուի մի կապերտի տակ կ'ընկնեն, բայց եր-

կու թագաւոր մի երկրում տեղաւորել չեն կարող: Մօտ երեք դար Ղափլան Սուլթանի տունը միակն էր եղել թշառոց դաւառում: Այժմ երկրորդ անձի կամ ուժեղ տան առաջ դալը, նրա կարծիքով, հաւասար էր Ղափլան Սուլթանի տան անկման:

Ժողովուրդը որ կայ, մոռածում էր նա, անհաւատարիմ մի բան է, որտեղ ոյժ եղաւ, այն կողմը կը թեքէ: Եւ այն մարդիկ առաջին աքացին կը տան Ֆաթիխանի տան սիւներին, որոնք նրա հացով են մեծացել: Սրբէն կային թուրքերից մի քանի մարդիկ վաճառականութիւնով հարստացած, որոնք քանի անգամ փորձել էին խլել Ֆաթիխանի որդիներից մի րաւութիւնը. նրանց հետ միացել էին և Բաբիխան ուշադիներից մի քանիսը, բաց անյաջողութեան էին հանդիպել: Իսկ այժմ, եթէ նրանց հետ միանար և նորեկ պրիստաւը, որ պաշտօնով ուժեղ էր, ընդունակ բարութեամբ ու վարմունքով ժողովրդական դառնալու, իր կրթութեամբ ապագայում հասարակութիւնը աւելի լաւ հասկանալու ընդունակ, որոնց ինչ ասել կուզի, կ'օգնէր նաև Շէկ Մէլիքը՝ Ֆաթիխան ուշադիների խեղտած պապենական թշնամին, այն ժամանակ ինչ կը լինի Փիր-Մուրադ Սուլթանի և նրա ցեղի դրութիւնը:

Ահա այս հարցերն էին, որ վերջին ժամանակը տանջում էին Ղափլան Սուլթանի շառաւիղին և արագ ծերացնում: Միւսնոյն ժամանակ Փիր-Մուրադ Սուլթանը նկատում էր, որ տարեցտարի Ֆալաքի անիւը Ղափլան Սուլթանի ընտանիքը վերի աստիճաններից ներքև էր իջեցնում: Ղափլան Սուլթանը սարսափ էր ձգել մինչև անգամ զրացի նահանգի վրայ. նրա յիշանորդները ահաւոր էին միայն թուրքանիսի երկրում: Ֆաթիխանը էլի մի բան էր թէ պարսիկ և թէ ռուսական վարչութեան առաջ: Իսկ ինքը, Փիր-Մուրադը, չնայելով իր բոլոր ճարպիկութեան, ոչինչ էր. նա իր դիրքը պահել էր միայն իր աղէկսութեան շնորհիւ: Այս աստիճանաւորի մօտ կեղծիւր, միւսին կաշառիւր, երրորդին հիւրասիրիւր, չորրորդին դաւաճանիւր, այս գիւղացուն վախեցուր, միւսին քալամոսիր, երրորդին բարութիւն արա, չորրորդին խաբիւր և այլն. այդ կերպով նա պահել էր իր դիրքը ամբողջ կեանքում. նա յաճախ մտաբերում էր դէպքեր իր երիտասարդութիւնից, մինչև ան-

գամ պատմում գրացիներին, որպէս օրինակելի դործեր և հպարտա-
տանում իր արածներով:

Սօտ քառասուն տարի սգանից առաջ, երբ Թուրքանիսում
դեռ թագաւորում էին պարսկական կարգերը իբրեւ լաւ և օրինա-
կելի, երբ երկրում դեռ հերոսականութեան հոտ չկար, ութ յաչտնի
թուրք խան ու բէկ և երկու հաջ ազնւական, բոլորն էլ պարսկա-
կան շորեր հագած և երկար գտակներ դրած, մի մութքութեւ հեռ-
ները, գնում էին նկարելու այն ժամանակ նոր եկած լուսանկարչի
մօտ: Նրանց պատահում է Փիր-Մուրադ սուլթանը, խելոյն մտա-
ծում է օգտել հանգամանքից և նկարել նրանց հետ, որով կարող
էր նախ նրանց հետ ընտանիանալ, երկրորդ՝ այդ նկարը ցոյց տալով
ժողովրդին, հաւատացնել, որ ինքը դործ ունի այդ երեւելիներն
հետ: Նա յաչտնում է խան ու բէկերին, որ թէպէտ ինքը նրանց
հաւասար չէ, բայց զարձեւալ յանդգնում է նկարել նրանց հետ,
միայն նրանց ոտերի տակին պառկած և գլուխը մեծ խանի կոշիկ-
ների վրայ դրած: Փիր-Մուրադ սուլթանի այս վարմունքը թէպէտ
դուր չէր եկել ամենամեծ խանին, որն այս պատճառով դէմքը խո-
ժուել էր և պատկերի վրայ էլ խոժուած դուրս եկել, բայց ինչ
արած, քաղաքավարութիւնից ստիպւած, նրանք չեն կորողացել
բաց ասել Փիր-Մուրադ Սուլթանին, որ և նկարել էր իր ցանկա-
ցած զիրքով:

Հէնց այդպիսի միջոցներով էլ նա հարստացել էր:

Մի օր, երբ հողաչափը գանձարանի ներկայացուցչի հետ պէտք
է գար Փիր-Մուրադի մի ինչ որ հողի և գանձարանական հողերի
սահմանները որոշելու, Փիր-Մուրադը իր տունը հիւրեր էր կանչել
քաղաքից և գլխաւորապէս մի պարոնի իր կնոջ հետ, որը սիրային
յարաբերութեան մէջ էր գանձարանի ներկայացուցչի հետ: Սուլ-
թանի սահմանները որոշելու նախընթաց օրը, նա համոզել էր բո-
լորին, որ միւս օրը դործ չանեն՝ այլ մի լաւ կոնծեն: Աստիճա-
նաւորները, որոնք ամիսներով դեգերում են դաշտերում, շատ ուրա-
խանում են. մանաւանդ գանձարանի ներկայացուցիչը, որի սրտի
առարկան ներկայ էր և պէտք է շուտով գնար: Երեկոյից սկսում
են ուտել ամենաթանկագին կերակուրներ և խմել Վախեթի ամենա-
լաւ գինի մինչև լուսաբացը, երբ հիւրերը պարկում են քնելու:

Բայց զանձարանի ներկայացուցիչը դեռ նոր է խոր քուն մտած լինում, երբ Փիր-Մուրադը վեր է կացնում հողաչափին և պահանջում, որ իր պարտքը կատարի և գնաց հողերը չափի: Մինչև զանձարանի ներկայացուցչի զարթնելը վիճելի սահմանները արդեն չափում են և Փիր-Մուրադը առանց վեճի գրաւում է կառավարութեան հողերից մի մեծ կտոր, թէպէտ զանձարանի ներկայացուցիչը ընդմիշտ զրկւում է պաշտոնից և նրա երեսնները սոված են մնում: Մի անգամ, նոյնպէս մի սահմանական վեճի ժամանակ, Փիր-Մուրադը հրաւիրում է իր հակառակորդ գիւղացիներին հաշուելու, ասելով, որ առանց նրանց ներկայութեան հողաչափը իրաւունք չունի սահմանը որոշել և մինչ դեռ ինքը գիւղացիների հետ տաք վեճի է բռնւում, իր նախօրօք պատրաստած հաւատարմատարը ցոյց է տալիս սահմանները, որոնք յայտարարւում են անվիճելի, թէպէտ սրա հետեւանքը լինում է այն՝ որ 30 տուն գիւղացիք իրենց բնակավայրը թողում, դաղթում են: Բայց սքա ինչ բաներ էին. Փիր-Մուրադին տանջում էր իր տան ապագան:

Նա մեծ հարստութիւն չունէր. նրա ընտանիքում մի կրթւած մարդ չկար, բայց Ռուսաց կառավարութիւնը ուսումն է ընդունում: Նրա որդիքը բոլորն էլ հասարակ մարդիկ են՝ անկարող մի կերպ առաջ գնալու: Նա մի քանի տարի առաջ փորձեց ընտանիքով Պարսկաստան տեղափոխւել, բայց տեսաւ, որ այնտեղ աւելի քիչ յոյս կարող է ունենալ ապագայի վրայ: Այսպէս նա յաճախ մտածում էր, որ իր մահից և միրաւութեան իր ձեռքից դուրս գալուց յետոյ, Թաթիլիանի ուշադիրները կը դառնան սոված բէկեր:

Ալէքսանդրը ուրիշ մտքերի մէջ էր ընկել: Նա նկատում էր, որ պառաւոդ և կոճղացած ծառի մօտ բուսնում էր նորա տունկը իր կանաչ տերեւներով և գեղեցիկ ծաղիկներով: Ալէքսանդրը մտածում էր Գուլէյի մասին: Նա դեռ Դանէլ բէկենց տանը գիշերն անհանգիստ անցկացրեց. նրա մտքինը Գուլէն էր:

Առաւօտը երբ նա աչքերը բացաւ, խկոյն մտաբերեց Գուլէին, և յետոյ, թէ գաւառապետի մօտ՝ ատեանում, և թէ Դանէլ բէկի հետ խօսելիս, յանկարծ մտաբերում էր նրան:

Երբ նրան նահանգապետը չէր հրաւիրել և նրա զրութիւնը քաւական դժւար էր, պէտք է որ մոռանար այդ քրդուհուն. բայց

ոչ, ամեն մի վայրկեան նա իր բարձր ու վայելուչ հասակով, դէմքի վարդազոյն կաշիով կանգնում էր Ալէքսանդրի առաջ: Կառքումն էլ, երբ Փիր-Մուրադ Սուլթանը մտածում էր իր ցաւերի մասին, մեր հերոսը կամ Գուլէի աստղերի պէս փայլուն, ծովի յատակի պէս խոր աչերն էր մտաբերում, կամ կլորիկ չարխաքաշ ծնոտը, կամ սաղի վզի նման սպիտակ ու կլորիկ կոկորդը: Յանկարծ Գուլէն պատկերանում էր նրա առաջ իր բարձր ու թեք քոֆիով, աչրական կանգումով, սիգաճեմ շարժւածքով. մի վայրկեան նա յանկարծ կարծեց, որ ինքը գնում է Գուլէի յետևից, ծածուկ բռնում նրա սաթի նման սև ու երկար հիւսը, համբուրում է ու երեսին քսում: Այստեղ կարծես մի ինչ որ զժուլթիւն մտաւ նրա ուղեղի մէջ. նա քիչ մնաց ցնորւի. ցնցւեց ամբողջ մարմնով, նկատեց որ ինքը կարծես տենդ ունի, ու զտակը գլխից վերցնելով, սկսեց ճակատն ու երեսը շփել: Նա դէմքը դէպի զով քամին դարձրեց և ուշքի եկաւ:

Գլ. Թ.

Խաւարը արդէն տիրել էր երկրին բայց մեր ճանապարհորդները դեռ բաւականին երկար տեղ ունէին գնալու: Երկար մտածելուց յետոյ, նոքա երկուսն էլ կարիք զգացին հանգստացնելու իրենց ուղեղները:

Երբ երկու հակառակորդներ կեանքի մէջ իրար հանդիպում են, եթէ նրանք հասակն առած ու փորձւած մարդիկ են, առ հասարակ ներկայի յուզիչ դէպքերի մասին չեն խօսում: Այլ սկսում են անմեղ զրուցներ անցեալի և կողմնակի հանգամանքների մասին: Բայց այլ է երիտասարդութիւնը. նա չի թոյլ տալիս անմեղ խօսակցութեամբ պարասել, եռանդը միշտ չաղթում է լանգառին և զրոյցը լինում է ամենացուղիչ դէպքերի մասին: Առաջինը Ալէքսանդրն սկսեց խօսել.

— Սուլթան, միթէ կարելի է դրացիութեան մէջ թոյլ տալ այնպիսի վարմունք, որպիսին թոյլ են տալիս Կորաւանցիները: Գողութիւնը ինչ բան է, որ դրա համար երկու արիւն թափեցին:

— Ես ինչ անեմ, եղբայրս, մեր անիծւած թուրքերը ոչ կըրթիւն են ստանում, ոչ հողագործութիւն անում, միայն գողութիւնով են պարապում:

—Բայց պէտք է դրանց կրթել:

—Ի՞նչպէս կարելի է կրթել. համեցէք հայերին կրթեցէք, որ նոքա քիչ զինի խմեն: Հայի բոլոր անբախտութիւնների պատճառը խմիչքն է:

—Բայց չէ՞ որ պէտք է վերջ տրւի այդ չարագործութիւններին. այլ կերպ մեր գաւառակը չի կարող ծաղկել, զարգանալ և յառաջադիմել: Պէտք է մի ճար անել. դուք մտածեցէք թուրքերին կրթելու մասին:

—Ի՞նչ ճար. Խամօ բէկին սպանեցին, այ քեզ ճար. հաւատացէք, որ իմ ուրախութեանը վերջ չկար, երբ նրա մահւան լուրը ինձ հասաւ:

—Բայց, յարգելի Սուլթան, սրանք բացասական միջոցներ են, պէտք է դրական միջոցներ գործ դնել թուրքերի կրթութեան համար: Իմ կարծիքով ձեր շահերը պահանջում են, որ դուք նախ մի քիչ թողէք ձեր մոլեռանդութիւնը. ձեզ Պարսկաստանի հետ կապած չհաշէք. այլ վերջնականապէս վճռէք, որ դուք այս երկրի բնակիչ էք, ընդունելով, որ պարսիկները նորից այս երկիրը գրաւել անկարող են. շինէք ուսումնարաններ, որտեղ ձեր մայրենի լեզուի հետ աւանդուի և հայերէնն ու ուսերէնը: Մեր ու ձեր կրթւած դասակարգը պէտք է ամենայն ջանք գործ դնի, որ թէ քրիստոնեաները և թէ մահմեդականները քիչ հետեւն հոգեւորականութեան գաղափարներին, այլ մօտենալով իրար, մոտեն ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ:

—Շատ զեղեցիկ, որդիս, շատ զեղեցիկ, պատասխանեց Սուլթանը և սրտի ալալլումը խեղդեց նրա ձայնը: Նա սաստիկ յուզմունքից, չկարողանալով տանել իր դրացու ասածները, գլուխը թեքեց ներքեւ, դրեց ձեռի ափի վրայ և անբաղդ մարդի զիբ ընդունած, սկսեց ցոյց տալ, իբր թէ քնած է, որպէս զի Ալէքսանդրը այս անախորժ խօսակցութեան վերջ տայ: Անբաղդ, ուզիղ որ անբաղդ էր Փիր-Մուրադ Սուլթանը, որպէս մտածում էր ինքը: Ի՞նչ դրութեան մէջ է ընկել Ղափլա Սուլթանի շառաւիղը. մի հայ տղայ նրան խորհուրդ է տալիս ձեռք վերցնել իսլամական եռանդից, Պարսկաստանից և միանալ մուստառ ու անհաւատ հայերի հետ ու Փիր-Մուրադն էլ ստիպւած պէտք է սուս կենայ և զբաղի ասի:

Ոհ ժամանակ, ով Ֆալաք, ով անհաւատարիմ աշխարհ՝ Խնչ անէր՝ Փիր-Մուրադ Սուլթանը, ինչպէս պատասխանէր իր անամօթ զրացուն. թէ կը կանգնէր և առաջին պատահող թուրքին կը պատուիրէր սպանել սրան՝ չէր լինի. թէ կառքից իջեցնէր՝ անկարող էր. թէ ինքը իջնէր և նրա հետ ճանապարհ չզնար՝ յիմարութիւն կը լինէր. ինչպէս վարւէր այսպիսի անսպեռի հետ Սուլթանի նման եփւած ու փորձած պատուաւոր մուսուլմանը. լաւն այն է, սուս կենար և կեղծաւորէր, ցոյց տալով թէ համաձայն է նրա հետ։ Մինչև այդ խօսքերը լսելը նա Ալէքսանդրին երիտասարդ էր կարծում, բայց ոչ յիմար. իսկ այս խօսքերից յետոյ այնքան փոքրացաւ, յիմարացաւ նրա աչքում, որ մինչև անգամ Սուլթանի զայրոյթը եկաւ և սկսեց քննել Ալէքսանդրին։

—Ալէքսանդրը թեթև երիտասարդ է, մտածում էր նա. իր մտածածը ասող, խօսքը չկռող, վազող և անլանգառ։ Եւ այլ կերպ էլ չէր կարող լինել։ Բոլոր հայերն այդպէս են, որովհետև ինչ են տեսել իրենց անցեալում։ Նրանց հայրերը եղել են հասարակ մշակներ՝ սրանք նրանցից սովորել են աշխատասիրութիւն. եղել են խեղճ ու համեստ քրիստոնեաներ՝ սրանք էլ այդ բանում լաւ են. բայց նրանց հայրերը չեն տեսել իշխանութիւն, ուստի նրանք էլ կառավարել չգիտեն. նրանց հայրերը չեն մտածել ազդութեան և պետութեան մասին, սրանք էլ քաղաքական մտքեր ունենալ չեն կարող։ Հողագործի որդին չի կարող կեղծաւորութիւն անել, որովհետև կեղծաւորութիւնը քաղաքավարութեան ամենաբարձր աստիճանն է և կարելի է սովորել միայն ազնւական ընտանիքում ու շրջանում և ոչ թէ գռեհիկ հացերի մէջ։ Ժողովրդի հետ վարել կարողանալը, նրան իրեն ձեռքում գործիք չլինելը, հակառակորդին լաւ ճանաչելը, տակը ջուր կապել և վայր ձգելը, ուր հարկաւոր է կռանալը, ուր հարկաւոր է գլուխ բարձրացնելը, որտեղ սպասելը և որտեղ զէպքը ձեռքից բաց չթողնելը, որտեղ երկար ժամանակ. աչոյ՝ ասելը, որ մի օր մի լաւ առիւտ ասես, և վերջապէս երբ ինչ ասելը—այս բոլորը սովորովի բաներ են և ուսանում են ազնւական ընտանիքում։ Առանց այս բաների կեանքում գործել անկարելի է։ Ե՛րբ է ունեցել հայր ազնւական ընտանիք, որ այսպէս բաներ լսած, տեսած ու սովորած լինի։ Ու-

սոսմնարանում լաւ կարգալով՝ աշխարհի բանը չես սովորի և հայը ինչքան էլ ուսում առնի, առաջ գնայ, դարձեալ նոյն անհեռա-
անս, թեթեւ, օտարի սարուկ հայն է:

Այս մտածմունքները մի կերպ ոգևորեցին, կեանք տւին Սուլթանին. նա գլուխը բարձրացրեց, մէջքը ուղղեց և այս ու
այն կողմը երիտասարդական մի հպարտ նայւածք ձգելով, սալա-
վաթ քաշեց երեսն ու ջերմեռանդ և զգայուն ձայնով արտասանեց
«Ալլահուլ-ուլլահ (Փառք քեզ Ասուած): Արդէն գիշեր էր և սառը
լուսինը կամաց լողում էր երկնակամարի վրայ, ուր բազմաթիւ աստ-
ղեր՝ որը վառ, որը տոբոյն փայլում էին անհուն տարածութեան մէջ:
Սուլթանը, մոռացած իր ճանապարհորդակցի գոյութիւնը, բար-
ձրացրեց գլուխը և աչքերը երկնքին յառած, երկար նայում էր
նրա խալտաբդէս տեսքին:

Երկնակամարին անդորր նայելու ժամանակ յանկարծ Սուլթանի
գլուխը մի հարց եկաւ. չէ՞ որ այս յիմար հայի տղան մի քանի
տարւայ մէջ կարող է սովորել աշխարհի, հասարակութեան և մարդ-
կանց կեանքը, վարժել գործունէութեան: Դրան հետեւեց մի ու-
րիշը. եթէ ինքը չսովորի, չէ՞ որ տղէն կը սովորի, թուր կը սո-
վորի: Այս հարցերից յետոյ Սուլթանի երեւակայութեան մէջ ստեղծ-
ւեց հեռու ապագայի մի պատկեր. նրան ներկայացաւ Թշւառոց
գաւառակը փոխւած: Խնութ գիւղը դառել է մի փոքրիկ քաղաք.
Խնութի հայերը ուժեղացել են և մինչև անգամ թուրքի գիւղե-
րումն են բնակւում, առևտուր են անում. պրիստաւի թուները
դառել են հողատէրեր, կառավարում են երկիրը և զզլբաշ մար-
դիկներին վերին աստիճանի լանգառով: Իսկ Փաթի խան ուշադի-
ները համարեա անյետացել են. նոցանից որը փոստերում ձիաւոր
է, որը՝ հասարակ հողագործ, իսկ մի քանիսն էլ ծառաներ են: Այս
տեսիւքը, որ անսպասելի կերպով նրա գլխի մէջ առաջ եկաւ,
կարծես կայծակնահար արաւ ծերուկին: Միթէ կարող է այսպիսի
բան պատահել, մի՞թէ կարող է բախտի անիւը այդքան ծուկի
ինչո՞ւ չէ: Խաւարում է մի աստղ և մի ուրիշը նորից դուրս գալիս...
Ո՛չ... Ո՛չ, կան և այնպիսի աստղեր, որոնք միշտ կան, եղել են և
կը մնան և Փիր-Մուրադը քանի ողջ է, պէտք է աշխատի իր ըն-
տանիքի հեռու ապագայի համար: Երբ երկու ըմբիշամարտ իրար

դիմաց են գալիս, անպատճառ պէտք է ըմբիշամարտեն, մէկը պէտք է միւսին վեր ձգի, ոտի տակ տայ. այլ կերպ անկարելի է. և անհրաժեշտ է, որ Փիր-Մուրադ Սուլթանը, հայի նոր աճող որդուն օրօրոցի մէջ խեղդի, եթէ ոչ, կորաւ Ղափլան Սուլթանի օջախը:

Այս մտածմունքների մէջ ինքնամոռացութեան հասած սուլթանը, սկսեց ընչացքները ոլորել, ամբողջ մարմնին ուղղահայաց դիրք տւեց ու գոռաց կառապանին լքշիր: Քիչ ժամանակից յետոյ կառապանը յայտնեց, թէ հասել են այն կէտը, ուր պէտք է Սուլթանը կառքից իջնէր և Ալէքսանդրը մենակ շարունակէր ճանապարհը:

Ալէքսանդրի հետ Փիր-Մուրադ սուլթանը երբէք այսքան երկար չէր եղել: Վերջին բոպէներին նրա ջղաջին վարմունքն մինչև անգամ զարմացրեց Ալէքսանդրին: Խնչ մարդ է Փիր-Մուրադ սուլթանը, անհայտն հին հարցը, որը նա իրեն նորից առաջարկեց:— Միթէ այս բոլորը կեղծաւորութիւններ են: Բայց մարդ այսքան երկար ժամանակ տակտը չկորցնել և կեղծաւորութիւն անել անկարող է. միթէ նա համաձայնու՞մ է, քայց նրա վարմունքի մէջ ոչ մի անկեղծութեան նշոյլ դէպի Ալէքսանդրը չկայ: Այ, մտքերի համաձայնութեան կը հետևէր—սիրոյ ջգացմունք և գործ:

Իսկ եթէ նա կեզմում է. ինքը՝ Ալէքսանդրը ի՞նչ կորուստ է ունենում: Ոչինչ: Նա յայտնի գաղափարներ ունի և նրանց կը հետևի, Փիր-Մուրադն էլ կուզի՝ թող նրա հետ համաձայնելի, չի ուզի՝ ինչ արած: Իմ գաղափարները սուրբ են, մտածում էր նա. ոչ մի պետութեան, ազգի և մարդու փնտաբեր չեն, նոքա միայն մարդկային ազգի բարօրութեան համար են և ես պատրաստ եմ միայնակ նրանց համար աշխատել. եթէ ընկնեմ էլ՝ հող չէ:

—Ահա գալիս են միաւրի ընտրութիւնները, միթէ մի ազգ փնտա կ'ունենայ, որ ես ազատ պահեմ ժողովրդին կողմնակի ազդեցութիւններից. որ քարոզեմ, հասկացնեմ, թէ ինչու համար է նրան աւաճ ընտրողական իրաւունքը: Խնչ փնտա ազգերի իրար հետ ունեցած բարեկամութիւնից, խառնելուց. ինչու մարդկանց մէջ պատնէշներ լինեն. թող բոլոր մարդիկ իրար մօտենան, սիրեն իրար, մի ազգ կազմեն: Խնչ հնարովի կրօնական ու ազգային թըշնամութիւն: Խնչ անշահ մրցում: Ոչ, ոչ, չպէտք է վնասուի,

չպէտք է վախենալ ոչ մի անյաջողութիւնից. չպէտք է ուշադրութիւն դարձնել արգելքների վերայ, այլ պէտք է գնալ առանջ և առանջ:

Գլ. Ժ.

Հայաստանի նւաճողները՝ Պարսիկները, Յոյները, Արաբացիք, Տաճիկները և Քաթարները հասկանում էին, որ Հայաստանն իրենց ձեռքում պահպանելու համար անհրաժեշտ է ոչնչացնել ազնւական տները, նւազեցնել ռամիկ դասակարգը և Հայ ազգի ներկայացուցիչ ընդունել միայն հոգեւորականութիւնը: Այս պատճառով էլ դարուս սկզբում մենք այլևս ազնւական տներ Հայաստանում չենք տեսնում. ոմանք պատերազմներում կոտորւել ոչնչացել էին, ոմանք խառնւել նւաճող ազգութիւնների հետ, ոմանք տեղափոխւած էին Վրաստան, իսկ հայաստանում մնացել էին միայն զիւղական մէլիքները, որոնք աւելի ոչինչ էին, քան երկրի կառավարիչների ձեռքով կարգւած տանուտէրներ: Յաճախ այս տանուտէրութիւնը կապւում էր հարստութեան հետ, տեւում էր մի քանի սերունդ, այդպիսով սրբադորձւում էր և մի հայ տուն այսինչ զաւառում ստանում էր մէլիք մականունը և դէպք եղած ժամանակ առաջ էր ընկնում, որպէս զաւառի բոլոր հայութեան ներկայագուցիչ: Այսպիսի տներից մէկիցն էլ ստացել էր իր ծագումը Խնութ գիւղի Մէլիք Շէգօն, Մէլիք-Դաւթի (Մէլիք Շէգօ նրա մականունն էր) պապի պապի հայր մեծ Մէլիք Շէգօն, կամ ինչպէս կարճառոտ ասում են, մեծ Մէլիքը, Մակաչ գգրար (գգիր) էր և յաճախ խանը նրան կանչում էր աշխատեցնելու:

Խանի հետ յաճախ պատահելով, գգրարը կարողացաւ նրան դուր գալ իր խելքով, շան չափ հաւատարմութեամբ ու քաջութիւնով և ստացաւ մէլիքութեան իրաւունք Մակաչ Դիկքար գիւղի վրայ:

Մեծ Մէլիքից յետոյ, նրա որդին ու թոռը նոյնպէս հաւատարմութեամբ ծառայեցին Մակաչ խանին: Բայց երբ ռուսը տիրապետեց մեր երկիրը, Մեծ Մէլիքի թոռան որդին՝ Մէլիք Մկրտիչը, մի օր լաց լինելով, ընկաւ խանի ոտները և իրաւունք խնդրեց գիւղով հանդերձ Խուսա-Հայաստան գաղթելու:

Զորմացած խանը, արտասահառն աչքերով, դարձաւ դէպի իր խնամած հաւատարիմ հպատակը.

—Մէլիք Մկրտիչ, որդի, զիցուք թէ ուրիշներն ասում են, որ ես նրանց ձնշել եմ, զուլում եմ արել, այս պատճառով գաղթում են. դ՞ու ինչու ես ինձ թողնում...:

—Ներիր խան, դու շատ լաւութիւն ես արել ինձ և իմ ժողովրդին, բայց ինչ արած, Ասուած ինքն է մեզ զանազան հաւատների ստեղծել: Ես մեր օրէնքով պարտաւոր եմ, երբ իմ քրիստոնեայ աղջս կայ՝ նրան թողած ուրիշի չծառայել:

Այս պատասխանից յետոյ խանը երկար ժամանակ լուռ կանգնած էր. յետոյ նա արտասանելով այս խօսքերը «Գնա, Մէլիք, բայց կը զղջաս», երեսը շուռ տւեց Մէլիքից և արտասուները խեղդեց նրան: Մէլիքը իրեն գցեց սիրած խանի ոտները, տաննակ անգամ համբուրեց, թրջեց իր արտասուքով, բայց դարձեալ միւս օրը գաղթեց: Ռուսաստանում Մէլիք Մկրտիչը ստացաւ տանուտէրութեան իրաւունք Խնութ գիւղի վրայ, հասարակութիւնից բաւականաչափ հող և մի տասն տարի ապրելուց յետոյ մեռաւ, կուսկելով, որ իր մարմինը տանն թաղեն Դիկքարում, մեծ Շէկ Մէլիքի ոտների տակ: Գաղթականութեան առաջին տարիներում, մովրովը Թշառոց գաւառակի իրաւունքը նահանգապետի հրամանով յանձնել էր Մէլիք Մկրտչին և վարչական հարցերում նրա հետ էր խորհրդակցում. թէպէտ շատ չաճախ էր պատահում, որ աւելի նշանակութիւն էր տալիս իր մի յայտնի ակոռապետի խօսքերին: Բայց այս դրութեան վերջ դրեց երկրորդ մովրովը, որ համաձայն նահանգապետի հրամանին, դարձեալ նշանակութիւն էր տալիս Մէլիք Մկրտչին, սակայն ոչ այնքան: Այդ ժամանակն էր, որ Ֆաթիխանը վերադարձաւ Պարսկաստանից մովրովի համար մեծ ընծաներով, որը և սկսեց նրան պաշտպանել:

Ֆաթի խանի գալու օրից Թշառոց գաւառում առաջ եկան երկու մրցող ընտանիք. Մէլիք-Շէգոյենց և Ղափլան Մուլթանենց:

Մէլիք Մկրտչին ու Ֆաթի խանին ամեն ճանաչող, իսկոյն կասէր, որ յաղթանակը կը տանի աւելի փորձեալ, կեղծաւոր, քաղաքավարի, խորամիտ և լեզւանի Ֆաթի խանը, քան թէ կողմից, չուր հաւատացող և յափշտակող Մէլիք-Մկրտիչը: Վերջապէս Մէ-

լիքը չկարողացաւ ընկերանալ մովրոյնների հետ մի քանի այնպիսի հարցերում, որոնցով միշտ օգտւում էր ճարպիկ Ֆաթի խանը:

Մէլիք-Մկրտչից յետոյ նրա տան ներկայացուցիչն էր Մէլիք Յարութիւնը, որ երկար ժամանակ մրցում էր Ֆաթի խանի հետ. բայց վերջերում յաղթւեց, որովհետեւ, Ֆաթի խանի հետ համեմատած, նա աղքատ էր համարւում: Ֆաթի խանը վերջին տարիներն օգտւելով իր զիրքից հարստացել էր. մինչդեռ Մէլիք Յարութիւնը, որի եկամուտները միայն հողագործութիւնից էին և դուռը բաց էր, սկսել էր զգալի կերպով աղքատանալ: Մէլիքին վայր զգեց մանաւանդ այն, որ նա ժողովրդի առաջն ընկած գանգատ տւեց մի մովրովի մասին: Այստեղ նա իր գրպանից մեծ փողեր ծախսեց, մինչև անգամ Տփլիս գնաց, բայց առանց հետեանքի. որովհետեւ Ֆաթի խանը կարողացաւ դաւառի բոլոր թուրք ժողովրդին համոզել, որ նահանգապետին մովրովի մասին բաւականութեան թըղթեր ուղարկեն: Վերջնականապէս Մէլիք Յարութիւնը թալանւեց, երբ այս դործից յետոյ Ֆաթի խանն ու մովրովը նրա վրայ գանգաւեցին, ասելով թէ նա խառնակիչ է և պէտք է աքսորել: Այս գանգատով Մէլիքին թէպէտ չաքսորեցին, բայց այդ բանից ազատւելուց յետոյ, նա միայն երկու գումշ, երկու եղ ու չորս կով ունէր:

Նրա հողերը գիւղացիներն, ու իր ազգականներն էին ցանում, իսկ իր տիրապետածը մի քսան օրավար հազիւ լինէր:

Դիկքարայ Մէլիք-Շէգօյի ընտանիքը այս դուրսեան մէջ էր, երբ նրա գլուխն անցաւ ներկայ մէլիք Դաւիթը—մեզ ծանօթ փոքր Շէկ-Մէլիքը: Թէ ինչու էր նա ժողովրդի յարգանքն ու սէրը վայելում, յայտնի չէ, որովհետեւ նա ոչ մի գործ մինչև օրս իր 60-ի մօտ հասակում՝ չէր արել. նա պսակւել էր Շիրակայ գաւառի մի յայտնի քահանայի դստեր հետ, որի հայրական տունը քառասուն քահանայ էր ունեցել:

Նա ունէր ութ տղայ, որոնք բոլորն էլ հողագործներ էին և ոչ միայն իրենց հողերն էին պանում, այլ և ուրիշներինն էին կիսրար մշակում:

Նրա տան մէջ առհասարակ բոլորն էլ աշխատում էին և հաշտ ու սիրով էին. նրա մեծ որդի Մէլիքսէթը մինչև անգամ իր պապենական զգրարութիւնն էլ էր անում. բայց դարձեալ նոքա

դժւարութեամբ էին կարողանում կերակրել իրենց բազմաթիւ ընտանիքը և անսպառ հիւրերին:

Քաւրիղից մինչև Տիխիս տարածւել էր Մէլիքի տան հիւրասիրութիւնը և ինքը Մէլիքն ու իր կին Քաղուհին վաղուց այս հիւրասիրութեան վրայ երկար ու բարակ խօսելուց և դատելուց յետոյ, հասել էին այն եզրակացութեան, որ նոքա պէտք է միշտ բաց դռն ունենան ինչան իրենց հայրենական մէլիքութեան, տան արժանապատուութիւնը պաշտպանելու համար. հաւատարմով, որ Աստուծո՛ւ հիւրերի կերածն էլ կը հասցնի: Մէլիք Շէգոն ամբողջ գաւառում յայտնի էր որպէս մտածող, փորձած և հեռատես մարդ:

Արդարեւ, միայն հայրենական տան պատմութիւնը բաւական էր, որ նա կարողանար հասկանալ, թէ ինչ նշանակութիւն ունին հասարակական գործչի համար կառավարութեան և կառավարիչների ուղղութիւնը, ժամանակը իր երևոյթներով, ժողովուրդն իր սիրով կամ ատելութեամբ. ինչքան օգնում է գործչին նրա հարըստութիւնը, տակտը, հաշիւը, թշնամու ուժը չափելով գործելը և այլն և այլն:

Մէլիքն ինքը մի գրադարան էր Հայաստանի Արարատեան գաւառի մի ամբողջ դարու պատմութեան, իսկ նրա միտքը մի ժողովարան ամենայն տեսակ առածների, որոնք որոշակի, կարճ խօսքերով, պարունակում էին իրենց մէջ կեանքի փիլիսոփայութիւնը, փորձը և հասարակական գործողի համար վարելու կանոնները: Յաճախ նա իր պատմողին կամ երկար հարցնողին մի առածով միայն պատասխան կը տար:

Մէլիք Շէգոն շատ էր սիրում Ալէքսանդրին, համարեա իր որդու չափ, բայց որովհետև փորձը նրան այն տեղն էր հասցրել, թէ ծառայողից, ով էլ նա լինի, լաւ է հեռու և զգոյշ կենալ, ուստի նա քիչ էր հանդիպում Ալէքսանդրին: Բացի սրանից, նա անյարմար էր համարում, որ ինքը դիմի պրիստաւին և ինդրի, որ այս ինչ գործն այսպէս անի. այլ ընդհակառակը, նա կամենում էր որ դիմեն նրան և հարցնեն նրա կարծիքը: Ձնացելով իր բոլոր սիրուն դէպի Ալէքսանդրը, Մէլիք Շէգոն մի օր, երբ տիրացու Վարդանի հետ երկար խօսեցին, նորեկի մասին յայտնեց, որ նա դեռ շատ ջահել է և

դեռ չունի ոչ հեռատեսութիւն, ոչ լանգար, ոչ էլ մարդ ճանաչելու վորձ:

ԳԼ. ԺԱ.

Ալէքսանդրը գիւղը վերադառնալուց և եթ յայտնեց հասարակութեան, թէ շուտով լինելու է միրաւի ընտրութիւնը: Նա բոլոր իր մօտ եկողներին առանց խտրութեան հայի, թուրքի, քրդի, հարստի ու աղքատի բացատրում էր ընտրողական իրաւունքը, նրա ձեւերն ու օգտակարութիւնը, քարոզում էր, որ խղճով վերաբերւեն դէպի սպասած ընտրութիւնը, որ մի այնպիսի անձն ընտրւի, որը կարողանայ կատարել իր վրայ դրած մեծ պարտաւորութիւնը և ջրաբաժանութեան մէջ արդարութեամբ վարւի:

Այս խօսակցութիւնների ժամանակ, ինքն ըստ ինքեան հարց էր բարձրանում թէ գաւառում ո՞վ կարող էր լինել ցանկալի միրաւ և յաճախ Ալէքսանդրը սրան նրան դիմում էր այս հարցով. նա միայն մի պատասխան էր ստանում, որ Ծաթի խան ուշադուց որն էլ ընտրւի, վատ կը լինի և ժողովրդին կը կեղեքի, իսկ մի մարդ, որի վրայ ժողովուրդը ցոյց տար թէ ահա մեր ցանկացած միրաւը—չկար:

Միրաւութեան հարցով շատ հետաքրքրւում էր մանաւանդ տիրացու Վարդանը, և ամեն տեղ ասում էր. պէտք է աշխատել, որ այս անգամ միրաւը հաջից ընտրւի:

Մի օր, երբ նա իր այգում խնձոր էր ժողովում, յանկարծ միտքն ընկաւ, թէ ինչու միրաւ չեն ընտրում Մէլիք Շէգօյին և իսկոյն համոզմունք կազմեց, որ Մէլիքն է այն միակ անձը, որ կարող է ցանկալի միրաւ դառնալ: Այն օրից նա ամենայն տեղ սկսեց քարոզել, որ Խնութցիք Մէլիք Շէգօյին միրաւ ընտրեն:

Մի քանի օրուայ մէջ Մէլիք Շէգօյի թեկնածութեան լուրը տարածւեց Խնութ և Թշառոց գաւառակում: Ամեն ոք, որը լսում էր նոր առաջարկութիւնը թուրք թէ հայ, ասում էր. Մէլիք Նէդօն ուղիղ որ արժանի է այդ պաշտօնին:

Ամենից շատ ուրախացել էին Փիր-Մուրադ Սուլթանի հակառակ կուսակցութեան թուրքերը, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարողանում նրան յաղթել, բայց այս դէպքում կը յաղթէին, քանի որ

Նրանց հետ, իրենց հաշվելով, այժմ կը միանային Խնութի հայերը և նոր պրիստաւը: Նոցա կարծիքով բաւական էր, որ մի երեք անգամ միտաւ չընտրուէր Ֆաթի խան ուշադիրներէց, նոքա կընկնէին և Քշառոց գաւառում առաջնակարգ դեր կը սկսէին կատարել իրենք, որովհետեւ բաւականին հարուստ էին:

Նրանք, դեռ ոչ մի անգամ Մէլիք Շէգօյի հետ չխօսած, նրա կարծիքը չլսած, արդէն սկսել էին աշխատել նրա օգտին: Վերջին ժամանակները Մէլիք Շէգօյնց հիւրերը աւելի բազմացել էին, մանաւանդ գաւառակի թուրքերից, որոնք թէ Մէլիքին, թէ նրա անդրանիկ որդի Մէլիքսէթին, բաց արձակ յայտնում էին, որ նոցա թեկնածուն լինելու է Մէլիքը: Թուրքերից շատերն էլ, Ալէքսանդրի հետ գործ ունենալիս, յաճախ նրան աղաչում էին, որ գաւառը ազատի Ֆաթի խան ուշադիրներից, որոնք բոլորին կեղեքում են և խնդրում էին նրա օգնութիւնը Մէլիք Շէգօյի միտաւ ընտրելու գործում: Նոքա բոլորն էլ ասում էին, որ Մէլիքը օջաղ մարդ է, ոչ թէ միայն հայերի, այլ և թուրքերի համար, որ նա արժանաւոր բարեհոգի կառավարիչ է և գաւառակի լաւն ու վատն իմացող և հարկաւոր է, որ ջուրը, որ ժողովրդի հոգին է, նա բաժանի և ամեն մէկին իր կարեւորութեան չափ և իրաւանց համեմատ մաս տայ:

Ալէքսանդրը ոչ մի ժամանակ առանձին ուշադրութիւն չէր դարձրել Խնութի նահապետի վրայ, բայց այժմ հանգամանքներն ստիպեցին, որ նա աւելի մօտ ծանօթանայ Շէկ-Մէլիքի տան ներկայ մեծի հետ:

Քանի նա կրկնապատկում էր իր ուշադրութիւնը դէպի Մէլիքը, քանի աւելի հետախոյզ էր լինում, այնքան աւելի Մէլիքը նրա աչքում բարձրանում էր. ու նրա համակրութիւնը գրաւում: Մի օր էլ, երբ նա վաղ էր վերկացել, տեսաւ որ մէլիքի ամենափոքր որդին՝ Սենեքերիմը, մի քաջալակ խաղող, խնձոր, տանձ ու նուռը բերեց նրան ընծայ:

Նա ուշադրութիւն դարձրեց երիտասարդի վրայ, որի վայելուչ կազմաւածքը, հասակը, դէմքի ուղիղ գծագրութիւնը, աչքերը, վարմունքը, քայլերը, վերջապէս ամեն մի շարժումը ցոյց էին տալիս, որ նա միւս շինականների ծագումից չէ: Այս երիտասարդը այնքան

դուր եկաւ Ալէքսանդրին, որ սա քիչ էր մնում համբուրի նրան, մի անկեղծ սիրոյ և յարգանքի զգացմունք մտաւ նրա սրտի մէջ զէպի ժողովրդի երկու դարու ներկայացուցիչների ընտանիքը:

— Սենեքերիմ ջան, հայրիկդ տանն է, հարցրեց նա:

— Այո, աղա, պատասխանեց համեստութեամբ երիտասարդը. մեծ Մէլիքը առաւօտները միշտ պարտիզում աշխատում է:

— Ուրեմն կը խնդրեմ քեզնից, մեծ մէլիքին ասես, որ ես նրան սպասում եմ, թող հիմա գայ ինձ մօտ թէյի:

— Շատ լա, աղա, պատասխանեց երիտասարդը և հեռացաւ:

Պէտք է ասել, որ Մէլիք Շէզօյենց տանը մեծ մէլիք կոչում էին միշտ տան մեծին, որը ժողովրդի մէջ էլ կրում էր մէլիք անունը, իսկ փոքր մէլիք նրա աւագ որդուն, որը նրա մահից յետոյ միայն պէտք է ժողովրդի մէջ մէլիք կոչւէր:

Աշնան ամենալաւ ժամանակն էր: Գիւղացիները պարապած էին պտուղներ ժողովելով և տեղաւորեցնելով:

Այդ օրը կիւրակի էր և բոլորն էլ ազատ էին: Շատերը զիւղացիներից իրենց աչգու պտուղներից ընծայ էին բերում Ալէքսանդրին: Ամեն մինը մի քաղալակ հաղող, զեղձ, տանձ, փշատ և այլն վերցրած, ներկայացնում էին տիկին Մաղիկին ասելով. «հազար բարիս քեզ». զնում էին նրա մօտ և իրենք զնում զէպի Ալէքսանդրը, որ նստած էր բազի մէջ տեղում, թթենու տակ: Նրա հրաւերով եկել ու նրա մօտ նստել էր Մէլիք Շէզօն: Յետոյ եկան լուսկի Գէօն, տիրացու Վարդանը, Խաչօն, Մէլօն, Գուրօն ու միւսները:

Հանդերի, պտուղների թանգ ու էփանութեան և այլ այսպիսի բաների մասին բաւականին երկար խօսելուց յետոյ, հարցը եկաւ միրաւի ընտրութեան:

— Ալէքսանդր աղա, սկսեց լուսկի Գէօն. իմ կարծիքով պէտք է անպատճառ Մէլիքին միրաւ ընտրել, որ մեր հայ ազգի լաւ օջախը միշտ վառ մնայ:

— Միթէ կարելի է, որ այսքան տարի միայն թուրքը միրաւութիւն անի. ինչու ոչ հայը, մանաւանդ, մենք քրիստոնեայ տէրութեան մէջ ենք ապրում, ասում էր տիրացու Վարդանը:

— Իրանք թուրքերը ուրախ կը լինեն, եթէ ազատին ՓիրՄուրադ Սուլթանից:

Ամբողջ խօսակցութեան ժամանակ ինքը Մէլիք-Շէքոն սուս ու հանդարտ նստած, գլուխը կախ, ծխաքարշ էր ծխում և բալան-բալան ծուխը վերև բարձրացնում: Զրից անողները սսլասում էին, որ նա էլ մի խօսք ասի, բայց նա կարծես մոտամոտեմութեան մէջ էր ընկել և չգիտէր ինչ խօսի: Ալէքսանդրը, նրա բռնած դիրքը երկար դիտելուց յետոյ, հանեց նրան աչք դրուծիւնից:

—Մէլիք, դուք ինքներդ գիտէք, թէ ես որքան անկեղծութեամբ սիրում եմ ձեր ընտանիքը. և ես հաւատացած եմ, որ միայն դուք էք մեր գաւառում, որ կարող էք միրաւութիւն անել և արժանաւորապէս վարել աչք պաշտօնը:

—Շատ լաւ էք ասում, Ալէքսանդր աղա. բայց էշ հեծնելը մի ամօթ, իջնելը՝ երկու. հարց է.—եթէ ես իմ արկղը ղնեմ, ինձ կ'ընտրեն արդեօք:

—Անպատճառ կ'ընտրեն, միջամտեց տիրացու Վարդանը. որովհետեւ բարին չարին չաղթող է:

—Կ'ընտրեն—չարունակեց Խաչոն. որովհետեւ բոլոր թուրքերն էլ անբաւական են Ֆաթի խան ուշաղներից և նրանց կաշառակերութիւններից:

—Ես խօսել եմ մօտ տասն յայտնի թուրքերի հետ, նոքա տոտոքի վրայ են կանգնած Փիր-Մուրադին սեպնելու:

—Եղբայրներ, եո այդպիսի բաներ շատ եմ տեսել. դոքա թուրքեր են. դրանց ես հաւատալ անկարող եմ: Դոքա կարող են հակառակ Ֆաթի խան ուշաղների մի այլ թուրքի ձայն տալ, բայց հայի՝ ոչ երբէք: Բացի սրանից փիր Մուրադը ուժեղ է քաղաքի թուրքերով, բայց մեր հայ մեծամեծները զիւղականների հետ կապ չունին և ինձ էլ չեն պաշտպանի, այնպէս որ, եթէ ես ընտրեմ ու հաստատուեմ, դարձեալ դժւար կարողանամ միրաւութիւնը մինչև վերջը տանել:

—Ես կարող եմ, Մէլիք, ձեզ հաւատացնել, որ մեր նահանգապետն էլ և գաւառապետն էլ շատ կարգին մարդիկ են և Փիր-Մուրադ Սուլթանը անկարող է նրանց վրայ ազդել:

Այս խօսքերը լսելուց յետոյ Մէլիքը, ընչացքները սղալեց, գլուխը բարձրացրեց, մի խոր հայեացք ձգեց դէպի հեռուն, նորից գլուխը ցած իջեցրեց և խոհեմ կերպով պատասխանեց.

—Ալէքսանդր աղա, որդի, ես միշտ սլատրաստ եմ ժողովրդին լաւութիւն անել, աղքատներին լաւ պահպանել, որպէս եղել են իմ պապերը, բայց ժամանակը փոխել է, հիմա այլ ևս դժւար է ժողովրդին ծառայել, և այս պատճառով, ես ձեզնից և իմ զբաղմունքներից խնդրում եմ, ինձ մի երկու օր ժամանակ տաք, այս հարցի վրայ մտածեմ, յետոյ ձեզ պատասխանեմ:

—Լաւ, լաւ, լաւ, համաձայնեցին բոլորը և վերկացան ու գնացին իրանց տները:

Ոչ մի ժամանակ Ալէքսանդրի աչքում Մէլիքը այսպէս չէր երևացել:

Ուղիղ որ նա զեղեցիկ մարդ էր. բարձրահասակ ու լայնաթիկունք, շէկ ու կարմիր, արծաւեայ և արծաթիթ, խոհուն: Շէկ-Մէլիքը երբ խօսում էր, նրա առնական դէմքի վրայ նկարւում էր վճռողականութիւն, թէպէտ ընդհանրապէս նրա մեղմադձոտ դէմքը շատ բարի էր և արտայայտում էր մի առանձին յոռետեսութիւն:

Երբ նա վերկացաւ և ընկած ամբողջ հասարակութեան առաջ գնում էր, Ալէքսանդրը հիացած նայելով նրա կամաց ու սահուն քայլերի վրայ, իսկոյն մտաբերեց և հասկացաւ, թէ ինչու ժողովուրդը այդքան մականուններով զեղեցկացրել էր այս Մէլիքին, որը մինչև այսօր ժողովրդի մէջ մի առանձին եռանդ ցոյց չէր տւել դէպի հասարակական գործունէութիւնը:

(Շարունակելի)

ՀՈՎԻՒ ՍԷՐԸ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Սիրուն, աղջիկ, այդ հայեացքով
Ինձ մի նայիր դու արտադու...
Ես երգում եմ սուրբ երկնքով,
Իմ հովաքան սրտով սիրող,
Որ քեզ երբեք չեն սիրելու
Իմ վառ սիրով պարզ, լեռնային,
Երբեք հեշտանք չես գտնելու
Մէկի հոգում նման իմին:

Ես լեռներում կը զարդարեմ
Ճերմակ կուրծքդ, ծաղիկներով
Եւ քեզ համար հով կը կանչեմ,
Որ քո սիրտն էլ վառւի սիրով.
Ես իմ երգում պարզ ու յստակ
Քեզ կը ձօնեմ վառք, լեռնային,
Եւ կը հիւսեմ սիրոյ պսակ
Դնելու ճերմակ քո ճակատին:

1895 թ. Հոկտեմբերի 17.

Թիֆլիզ:

Հ Ա Յ Ր

Բ. ԲԻԵՕՐՆՍՈՆԻ, թարգմ. Օր. Հ. Նարաթեանի

Այն մարդը, որի վրայ մենք մտադիր ենք խօսել այստեղ, հռչակաւոր էր համարոււմ իր վարմունքով: Նրա անունն էր Տորդ Ոււերաս: Մի անգամ նա մտաւ քահանայի առանձնասենեակը, ուղղւելով վսեմաբար, երեսի մեծաշուք արտայայտութեամբ:

— Ինձ որդի ծնաւ, ասաց նա. ցանկանում եմ մկրտել նրան:

— Ի՞նչ կը դնես նրա անունը:

— Ֆին. իմ հօր անունը:

— Ով պէտք է մկրտէ նրան:

Տորդը կնքահօր անունը տւաւ: Դա դիւղի ամենայայտնի, կարողութեան տէր, զիրքով մարդն էր, որ իր ազգականներին էր:

— Ել ասելու բան ունիս. հարցրեց քահանան, նայելով նրան:

Դիւղացին լուռ կանգ առաւ մի քիչ:

— Ես ցանկանում էի որ այդ օրը մկրտուողը միայն նա լինէր. ասաց նա:

— Այսինքն ցանկանում ես մկրտել մի ազատ օր:

— Եկող շաբաթ կէսօրին, ժամը տասներկուսին:

— Ել ցանկութիւն ունիս, հարցրեց քահանան:

— Ոչինչ:

Դիւղացին վերցնում էր գլխարկը, կարծես պատրաստուում էր գնալու: Քահանան ոտքի ելաւ:

— Որպէս հրաժեշտ, քեզ մի խօսք կ'ասեմ. ասաց նա Տորդին, բռնեց ձեռքը և, նայելով ուղիղ նրա աչքերին, շարունակեց.

— Տայ Աստուած, որ որդիդ քեզ օրհնութիւն բերի:

Դրանից տանեւից տարի յետոյ, Տորգն էլի կանգնած էր քահանայի փենեակում:

—Ձեռ փոխել իսկի, Տորգ, ասաց քահանան, չգտնելով նրա մէջ ոչ մի փոփոխութիւն:

—Որովհետեւ ոչ մի վիշտ չունիմ, ասաց Տորգը:

Քահանան դրան ոչինչ չպատասխանեց, իսկ մի բոպէից յետոյ հարցրեց.

—Այս երեկոյ ինչ ասելիք ունիս:

—Այսօր եկել եմ որդուս առիթով, որ պէտք է առաջին անգամ հաղորդւի վաղը:

—Որդիդ շնորհալի տղայ է:

—Քահանայական վարձը տուա՞յ առաջ, խօսեց Տորգը—ցանկալի կը լինէր իմանալ, թէ արդեօք ճիշտեղ պիտի կանգնի որդիս վաղը՝ եկեղեցում:

—Առաջինը կը լինի, ասաց քահանան:

—Լաւ, ահա տասը տալէր ձեզ, տէր հայր:

—Ել ասելիք ունիս, հարցրեց քահանան, նայելով Տորգին:

—Ոչինչ:

Եւ Տորգը դուրս գնաց:

Անցաւ էլի ութ տարի: Մի անգամ քահանայի առանձնասենեակի առաջ լսեց մի մեծ աղմուկ: Ներս մտան մի քանի մարդիկ, որոնց առաջից քայլում էր Տորգը:

Քահանան բարձրացրեց գլուխը և իսկոյն ճանաչեց նրան:

—Այս երեկոյ դալիս ես շատ բաղմութիւնով, ասաց նա:

—Ես եկել եմ խնդրելու, որ յայտարարէք որդուս ամուսնութիւնը: Նա պատկուում է Ստորլիդենցի Կարենի հետ, որը Գուգմունդի աղջիկն է, իսկ հայրը ահա կանգնած է ձեր առաջ:

—Ամենահարուստ աղջիկն է դա ամբողջ շրջակայքում:

—Այդպէս են ասում, պատասխանեց գիւղացին, ձեռքը մագերին քսելով և ճակատից ետ մղելով: Քահանան մի քանի բոպէ նստեց՝ մտածմունքի մէջ ընկղմած և ոչինչ չասաց. միայն անուշները դրեց զբօսի մէջ և ներս մտածները ստորագրեցին: Տորգը դրեց սեղանի վրայ երեք տալեր:

— Ի՞մ վարձը մի տալեր է, նկատեց քահանան:

— Գիտեմ, բայց որովհետև միակ որդիս է, ինձ հաճելի է աւելի տալ:

Քահանան փողը վերցրեց:

— Ահա արդեն երրորդ անգամն է, որ որդուդ համար գալիս ես ինձ մօտ, Տորդ:

— Այնուամենայնիւ ես արդեն այս անգամ վերջացրի ամեն բան, պատասխանեց Տորդը, փակելով թղթապանակը. յետոյ հրաժեշտ տւաւ և հեռացաւ:

Միւսներն էլ հետեցին նրան:

Այդ զէպքից երկու շաբաթ անցած, երբ եղանակը հանգիստ էր, հայր և որդի գնում էին մակոյկով Ստորլիդեն, որ բանակցեն պատկադրութեան մասին:

— Նստարանը կարծես շարժւում է, ասաց որդին և բարձրացաւ ուղղելու: Այդ րոպէին նրա ոտը սահեց՝ նա բարձրացաւ, պարզեց ձեռքը, որ կառչի մի բանից, գոռաց և ջուրն ընկաւ:

— Թիակից բռնիր, աղաղակեց հայրը, և պարզեց նրան թիակը: Որդին աշխատեց բռնել, բայց ձեռքերը ընդարմացել էին:

— Սպասիր մի քիչ, ասաց հայրը, լողալով զէպի նա:

Բայց որդին ընկաւ մէջքի վրայ, երկար նայեց հօրը և խորասուզեց:

Տորդը դեռ չէր հասկանում: Կանգնեցրեց մակոյկը և ուշադրութեամբ նայեց այն տեղին, որտեղում անյայտացաւ որդին, սպասելով որ նա նորից դուրս գայ: Բայց մակերևոյթի վրայ յայտնեցին մի քանի պղպջակներ, յետոյ մի մեծը, որը ոտոստեց այս ու այն կողմը և այնուհետև նրա առաջ պարզւած կար միայն հայելու նման հարթ ծովը:

Մարդիկ տեսնում էին թէ ինչպէս հայրը երեք օր և գիշեր անհանգիստ՝ մակոյկով պտտում էր ծովի այն կէտի շուրջը, ուր անյայտացել էր որդին: Նա ոչ հաց էր ուտում և ոչ քնում, որ որպէս զի կարողանայ գտնել որդու զիակը:

Երրորդ օրուայ առաւօտեան վերջապէս դտաւ որդուն և ուսերի վրայ նստաւ տուն:

Այդ օրւանից անցաւ ամբողջ տարի: Աշնանային մի երեկոյ քահանան լսեց, թէ ինչպէս մէկը շոշափում էր իր դուռը:

Նա բացեց դուռը. առանձնասենեակը մտաւ մի նիհար, կորաքամակ, երկարահասակ և ալեգարդ մարդ: Քահանան երկար նայելուց յետոյ, հազիւ ձանաչեց, որ դա Տորդն էր:

—Ուշ ես եկել այսօր, մեղմ ձայնով առաց քահանան և կանգնեց նրա առաջ:

—Այն այո, ուշ եմ եկել, պատասխանեց Տորդը և նստեց: Քահանան նոյնպէս նստեց, կարծես մի բանի սպասելով: Երկար ժամանակ տիրեց խորին լռութիւն:

Վերջապէս Տորդը ասաց:

—Ես ինձ հետ փող եմ բերել և ցանկանում եմ բաշխել աղքատներին: Ես կամենում եմ, որ նրանով հիմնի բարեգործական մի հիմնարկութիւն, որը կրէ իմ որդու անունը:

Կանգնեց, դրաւ փողը սեղանի վրայ և էլի նստեց:

Քահանան համբեց:

—Մեծ զուժար է այս, առաց նա:

—Իմ տան արժողութեան կէսն է. տունս այսօր ծախեցի: Քահանան երկար, լուռ նստած էր, վերջապէս կամաց հարցրեց:

—Ինչի՞ ես մտադիր այժմ ձեռնարկել, Տորդ:

—Մի որ և է աւելի լաւ բան:

Նրանք լուռ նստած էին մի առժամանակ: Տորդը հայեացքը ձգել էր դեռնին, իսկ քահանան նայում էր նրան:

Քահանան սկսեց խօսել, մեղմ և կամաց.

—Ես կարծում եմ, որ այնուամենայնիւ որդիդ քեզ օրհնութիւն բերեց:

—Այո, ես էլ այդպէս եմ կարծում, պատասխանեց Տորդը և բարձրացրեց աչքերը քահանայի վրայ:

Ու երկու կաթիլ արցունք ծանրութեամբ գլորեցին նրա երեսն ի վար:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Մի ակնարկ ապահովագրութեան պատմութեան վրայ մինչեւ
մեր օրերը

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Կեանքի և զոյքի ապահովագրութեան գաղափարը, ինչպէս և
ամեն մի այլ ապահովագրութեան, օրինակ՝ ցանքերի, այգիների, տրանս-
պորտների, դժբախտ դէպքերի—լաւ է, համակրելի է. բայց թէ որքան
է ապահովագրական ընկերութիւնների գործունէութեան եղանակը
համապատասխանում իրենց նպատակին, որքան բարեխղճութեամբ
են կատարում նոքա իրենց դերը կոմբինացիաների ժամանակ, ահա
հարց, որի պատասխանը շատ էլ մխիթարական չէ:

Արդեօք արտասահմանեան և Ռուսաստանի ապահովագրական
ընկերութիւնները փոխադարձ շահաւէտութեան օկզբունքով են
գործում, թէ միայն սպիկուլացիայի?

Վերջապէս արդարացնում են այդ ընկերութիւնները ապահո-
վագրել ցանկացող ժողովրդի յոյսերն ու սպասելիքները, թէ միայն
իրենց պայմաններով խրոնեցնում են և վերջը կլիենտին ապահովա-
գրելուց հրաժարել ստիպում:

Ահա հարցեր, որոնց տէտք է պատասխանել, բայց որոնց չեն
պատասխանում, թէև արդէն կայ, եթէ կարելի է այսպէս ասել,

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 8.

«ապահովագրական» գրականութիւն» և օրգաններ, ինչպէս օրինակ՝ „Страховое обозрѣніе“, „Страховыя вѣдомости“ և այլն»

Մենք մեր կողմից սակայն, պէտք է նկատենք, որ ապահովագրական գաղափարը, ինչպէս իւր ծնունդ աւած օրից մինչև դարուս վերջը մի քանի անգամ խեղաթիւրւեց և իշարն զործադրւեց զանազան սպեկուլեատոր ընկերութիւնների կողմից, զանազան պերիոդներում և զանազան վարիացիաներով, նոյնպէս և դարուս վերջերում զանազան ընկերութիւններ սկսեցին դաւաճանել իրենց ծրագրին և փոխադարձ շահաւէտութեան ակնկալութիւնը փոխանակեցին սպեկուլացիայի և հարստահարութեան, ապացոյց՝—այն բազմաթիւ թեր ու դէմ բացատրութիւնները, որ տալիս է մի մրցող ընկերութիւնը միւսի դէմ ապահովագրական մի քանի օրգաններում:

Նւ աչսպիսով ապահովագրած անհատների $\frac{1}{100}$ -րդ մասը չի հասնում իր նպատակին, իսկ ի հասնում, որովհետև նախքան ապահովագրւելը խոստանում են նրան շատ բան, որոնցից մէկը տալիս են, միւսը՝ ոչ:

Երևակայեցէք ձեզ մի զործակալ (աղետ) կամ վերատեսու (ինսպեկտոր), որ այս կամ այն ընկերութեան անունից մօտենում է ձեզ, ծանօթանում և առաջարկում է ապահովագրւել: Ոսկէ սարեր է խոստանում ձեզ. այս ինչ թւականին, այսքան տարիներ անցնելուց յետոյ, ձեզ խոստանում է ահագին գումար, որ կարող են ստանալ ձեր մահից յետոյ ձեր ժառանգները կամ կենդանութեան ժամանակ դուք ինքներդ, եթէ ապրէք որոշ ժամանակամիջոց: Ձեր վճարած տուրքերը (սյրեմիան), հաւատացնում է նա, ստանալիք գումարի կէսին—երեք քառորդին հազիւ հաւասար կը լինի, ցոյց է տալիս տարիքներ... (ի հարկէ, ծածկելով երկրորդական ծախսերը): Մի խօսքով համոզում է, որ նիւթական կողմից ապահովագրւել ցանկացող կլիննաին միշտ ձեռնտու է առելի ապահովագրութեան, քան բանկերի միջոցով նիւթական կոմբինացիաների ձեռնարկելը: Այդ կողմից իրեն ապահով զղալով ճարպիկ և հետտոր զործակալը կամ տեսուչը—սկսում է այժմ էլ բարոյականութեան փրկինոփայ դառնալ. մզում, քումում է իւր լիզի, զեղեցիկ ոճերի, քաղցրախօսութեան և հաճոյախօսութեան տաղանդի:

ամբողջ ծուծը, ասելով թէ դուք ձեր բարոյական-ընտանեկան պարտաւորութիւններից մէկն էլ պիտի համարէք ձեր կեանքի ապահովացնելը, որ ձեր ընտանիքը ձեր մահից յետոյ որոշ չափով նիւթականապէս ապահոված լինի. թէ՞ ընկերութիւնը, ուր գործակալ է ինքը, աջքան միլիոնների պահեստի՝ գումար ունի, որ եթէ աջտեղ ապահովագրւածների 10-դ մասը նոյն իսկ մի օրում մեռնելու լինէր, ընկերութիւնը կը կարողանար բոլորին էլ բաւականութիւն տալ և այլն և այլն և այլն...

Այս և սորա պէս ոսկէ յոյսերով յափշտակուած է շուտ հարըտանալու տենչով բռնւած կլիենտը և անմիջապէս ամեն մի հաղարական ուղբու ապահովագրական գումարի համար տաքսական ուղբի բէհ վճարում գործակալին և ստորագրում իր համար բազմաթիւ պարտաւորութիւնների ու հարցերի պատասխանող զեկուցումը, որը ճարպիկ գործակալը գրպանն է դնում և ներքին դահուկանութիւնից ձեռքերը շփելով դիմում է ուրիշին, մի երրորդին և այլն. ցոյց տալով Կիրակոսեանի կամ Փիլիպոսեանի վրայ, վերջիններիս ստորագրած զեկուցումը օրինակ բերելով, նրանց էլ համոզելու, թէ ապահովագրութիւնը շատ համակրելի (?) միտք է:

Անցնում է մի ամիս կամ քիչ: Եւ եթէ բժշկական հմուտ և մանրամասն քննութիւնը վկայում է, որ կոնտրագենտը ձեռնտու և նպաստաւոր ապահովագրեալ է, անմիջապէս գլխաւոր վարչութիւնից ուղարկւում է վկայագիրը (պոլիսը) և յայտնւում կլիենտին: Նոր է խեղճ կլիենտը (պոլիսի յետեւ մանր-մանր տառերով տպւած բազմաթիւ յօդւածները կարդալուց յետոյ) հասկանում, թէ որքան ծանր պարտաւորութիւնների է ենթարկել ինքն իրեն, յանձն առնելով տուրքերը ժամանակին վճարել: Նոր է սթափւում հասկանալով, թէ քանի քանի տարի շարունակ նա պիտի ստիպւած լինի առանց ուշացնելու տուրքերը կանոնաւոր վճարել, որ վերջը, գուցէ իր մահից յետոյ միայն, իր տւած գումարը ստանան իր ժառանգները: Այդ դեռ կլիենտի համար պոլիսի դրական կողմն է, պաշմանագրի ձեռնտու, շահաւէտ կողմը՝ հապա նորաբացասական կողմը:

Եթէ, Ստուած չանէ, կլիենտը մի կամ մի քանի ամիսներ ուշացնի իր պարտաւորւած վճարները հատուցանել, նա զրկւում է իւր բոլոր մոցրած տուրքերից, եթէ նոյն իսկ կլիենտը, մի քանի

տարիներ շարունակ, ընկերութեան կասսային հաշարներ յինէր վճարած: Կայ մի պայման, որ կարող է թեթեւացնել նրա նեղն ընկած գրութիւնը. այդ այն է, որ կարելի է դրաւ դնել պոլիսը և յետ վերցնել վճարած տուրքերի կէսը միայն, այն էլ այն պայմանով, որ գրաւ դրած և նորա փոխարէն վերցրած գումարը (ссуда) տոկոսով վճարի մի տարուց յետոյ: Բայց քանիսին է յաջողուում գրաւի տեղ առած փողը վերադարձնել. հարիւրից մէկին: Գրաւ վերցնելը կլիենտի համար համարեա նոյնն է, ինչ որ սեպհական տան գրաւ դնելը, որը շատ դէպքերում մնում է վաշխառու պարտատէրին: Եւ պէտք է նկատել, որ ընկերութիւնների հարստանալու գլխաւոր աղբիւրներից մէկն էլ պոլիսի դրաւ վերցնելն է: Պատահում է, որ մի քանի անգամ, կամ մի քանի տարի պարտաւորեալ վճարները հատուցանելուց յետոյ, կլիենտն այլ ևս անկարող է վճարելը շարունակել որ և է ընտանեկան կամ առևտրական ձախորդ պայմանի շնորհիւ և կամենում է յետ վերցնել իւր, իբր թէ իննայած, «վճարները»: Մինչև օրս իմ վճարներից ստացած տոկոսները թող մնայ ձեզ, տէք միայն գումարը», ասում է նա. բայց նորան ժախտով ցոյց են տալիս պոլիսի յետևում մանր-մանր տառերով տպւած կլիենտի համար աննպաստ §§-ի շարքը. նա կարդալով սփրթնում է և զարմանք է յայտնում, որ իրեն ապահովագրող գործակալը, նախ քան զեկուցման (объявлении) ստորագրել առաջարկելը, այդ և դորա նման պայմանների մասին ոչ մի խօսք, ոչ մի տկնարկութիւն չէր արել... Նա նոր է հասկանում, ի հարկ է, թէ ինչ կը նշանակէր, ապահովագրւելուց առաջ, գործակալի տասնեակ ռուբլիներ ծախսելը, որ նա անում էր կեր ու խումի ժամանակ անփորձներին ծուղակի մէջ ձգելու համար: «Տէք գոնէ տւածիս կէսը, վերադարձրէք դոնէ վճարածներիս կէսի կէսը» խնդրում է այլ ևս վճարելու անկարող կլիենտը. բայց նորան նոյն ժախտով ցոյց են տալիս անողոր §§-ը և դատարկ ձեռքով ճանապարհ դնում ասելով. «չէ որ եթէ այդ ժամանակամիջոցում մեռնէիք, ձեր ժառանգները պիտի ապահովագրւած գումարը պահանջէին» կամ արդարանում են ասելով. «ընկերութեան վարչութիւնը մեզաւոր է այդ դէպքում, քանի որ դուք, կոմբինացի ձեռնարկելով մի հիմնարկութեան հետ, մանրամասն տեղեկութիւններ չէք ժողո-

վել ձեզ ապահովագրող գործակալից... Իսկ այդ գործակալը վաղուց թողած իւր պաշտօնը այդտեղ, գործում է մի այլ ապահովագրական ընկերութեան մէջ նոյն պաշտօնով, միևնոյն ժամանակ, ի հարկէ, պախարակելով նախկին ընկերութեան մէջ մութ, խորամանկ և անբարեսիրտ վերաբերմունքը դէպի կլիենտը, և զովելով ան ընկերութեան ազնուութիւնը և բարեսիրտ վերաբերմունքը, ուր ինքը նոր է մտել:

Նւ այդ ճարպիկ գործակալը միշտ հնար ունի խտրելու, զրաւելու, շլացնելու մանաւանդ այնտեղ, ուր կայ ձրի հիւրասիրութիւն, քաղաքավարի վերաբերմունք, հաճոյախօսութիւն, վերին աստիճանի խորամանկ զգուշութիւն, համոզելու ընդունակութիւն և ոսկի սարեր խոստանալու սովորութիւն:

Այդպէս, ապահովագրել ցանկացող ժողովրդի մի հազարերորդ մասը դառնում է զոր ճարպիկ գործալի, կամ այդ բանում աւելի հմտացած վերատեսչի. դրանց, այդ գործակալների և վերատեսուչների շնորհիւ է, որ ապահովագրական ընկերութիւնները պահպանում են իրենց գոյութիւնը. պարզ է, որ այդ ազնուների ճարպիկութիւնները ոչ միայն վարչութիւնները չեն պառժում, այլ և զրատում, խրախուսում են, եթէ միայն շահ ունեն. նոքա, այդ ազնուներն են, որոնք իբրեւ ամբողջ մեխանիզմի, ընկերութեան կազմի, շտաբի անիւներ, շարժում են, տանում են առաջ ընկերութեան շահերը, ի հարկէ, շահելով և իրենք թէ կոմիսիաներ, սոսիալներ, տասանորդներ, տոկոսիքներ և թէ այդպիսի շատ բաներ ստանալով: Նւ նրանք, որոնք աւելի ճարպիկ, աւելի հմուտ են այդ դէպքում, այսինքն կլիենտի աչքից նրա համար բոլոր աննշապաստ պունկտերը ծածկելում, պոլիսի բացասական, երկդիմի յօդաւածները այլ կերպ (իբր կլիենտի համար ձեռնտու) բացատրելում, այդպիսի ազնուները ընկերութիւնների համար եկամուտների մեծ տղբիւրներ են:

Իսկ ինչ վերաբերում է բաղաւորապէս մէկին վարձատրելուն, այդ էլ թողէք վարչութիւններին կամ նրանց ներկայացուցիչներից մէկին:

Նոքա կաշխատեն որոնել մի փոքր անճշտութիւն զեկուցման մէջ, մի որ և է սխալ տեղեկութիւն կամ պատասխան ծննդական

վիտայականի մէջ և ահա վէճի և սակարկութեան բանաւոր պատճառներ, պոլիսում նշանակած դումարը լիովին չվճարելու դիտաւորութեամբ: Սակարկութիւնները, վէճը, կասկածը և աննպաստ լիկւիդացիաները կլիենտի համար գլխաւորապէս երեւան են գալիս կրակից ապահովագրելու դէպքում, մանաւանդ՝ եթէ վէճի բռնած կողմերը ցանկանում են դատի դիմել, այդ դատաստանական պրոցեսը շատ ընկերութիւնների պոլիսի օրէնքով պիտի կատարի անպատճառ ոչ այն քաղաքում, ուր կատարել է ապահովագրութեան ակտը, այլ այնտեղ, ուր այդ ընկերութիւնների վաչուութիւններն են գտնւում:

Այդ և այդպիսի անյարմար, անձեռնտու և անախորժ հետեանքներից ազատւելու համար խնչ է մնում անել կլիենտին, եթէ ոչ դատարանի դիմել:

Բայց դատարանում դատը տանել շատ անգամ դուք անկարող էք... Ձեզ կը մեղադրեն, ձեր դատը կը կորչի, որովհետեւ դատարանում ևս ձեզ ցոյց կտան նոյն ՏՏ-ը, որ գրւած են պոլիսի յետևելի դուր կ'արդարանաք, թէ ապահովագրելիս ձեզ չեն նախազգուշացրել, կամ նոյն իսկ այդ պայմանները կարգաւոր ցետոյ էլ դուք չէիք կարող այդպիսի հասկացողութիւն կազմել, որովհետեւ նոքա պարզ չեն, երկդիմի են... կարելի է և այսպէս հասկանալ և այնպէս. բայց իզուր, ապահովագրական ընկերութեան ներկայացուցիչը վարժ է փաստաբանութեան և ծաղրելու մէջ, նա կ'ասի թէ այդպիսի հասարակ ՏՏ-ներ հասկանալու համար չպէտք է փիլիսոփայ լինել... և կը բերի դորա նման անհիմն պատճառաբանութիւններ:

Այժմ հարց է առաջանում. արժէ՞ ապահովացնել կեանքը, երբ այսքան խոչընդոտների կամ, ուռսի ասած՝ կրիւշոկնների պիտի հանդիպի մարդ, (մանաւանդ՝ երբ նա անտեղակ, անգիտակ է այդ բանին)։ Կամ հարկաւոր է երբեքիցէ ապահովագրական ընկերութիւնների հետ պայմանաւորւել, քանի որ մարդ աւելորդ պատրաստի (մի կողմ դրած, ассигнованный) գումար չունի այդ բանի համար: Աւելի լաւ չէ՞ արդեօք խնայել այդ փողերը բանկերում, քան թէ դորանով զանազան անբարեխիղճ և ճարպիկ ապահովագրա-

կան զործակալների գրպանները լցնել. թող այդ մասին մտածեն ապահովագրել ցանկացողները:

*
* *

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, ապահովագրական համակրելի գաղափարը, իւր պատմութեան օրից սկսած մինչև մեր օրերը, մասնաւոր ընկերութիւնների և անհատների շնորհիւ միայն սպեկուլացիայի է ծառայել և ոչ իւր իսկական նպատակին. ինչպէս տեսնեք, այդ ընկերութիւնները ամեն մի պերիոդում զանազան եղանակաւ ի չարն են զործ դրել պետութիւններից իրենց շնորհած իրաւունքները, մինչև որ վերջապէս ինքը կառաւարութիւնը չէ միջամտել և ապահովագրութեան ղեկը իւր ձեռքը չէ առել և այդպիսով կանոնաւորել մասնաւորների շնորհիւ եղծած, խեղաթիւրած զործը:

Որքան ուրախալի է, որ շուտով, մեզ մօտ, Ռուսաստանում ևս գոյութիւն ունեցող բոլոր մասնաւոր ապահովագրական ընկերութիւնները կ'ընկնեն կառավարութեան ձեռքը և այն ժամանակ յոյս ունինք, որ ապահովագրական համակրելի գործը կը կանգնի իւր հաստատուն, կանոնաւոր և արդար հիմունքների վրայ և ոչ այն սպեկուլացիայի, որ տիրում է այժմ Ռուսաստանի մի քանի ապահովագրական ընկերութիւնների մէջ:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԸՆԹԵՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՅՈՎՀ. ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Դ. Հայ ժողովրդի ընթերցանութեան զրքերը

Մեր ժողովրդի ընթերցանութեան խնդիրն, անշուշտ, աւելի վաղ զբաղեցրել է արեւմտեան հայերին: Այդ ակնյայտնի կերպով երևում է նոյն իսկ Թիֆլիսի Կենտրոնական գրավաճառանոցի հայերէն զրքերի ցուցակը թերթիկիս: Վերառնելով վերջին՝ 1895 թ. գրացուցակը, տեսնում ենք, որ արդէն 40-ական թւականներից սկսում են երևան գալ թարգմանած և ինքնուրոյն հեղինակած զրքեր Վենետիկում, Պոլսում և Զմիւռնիայում: Բայց թէ այս և թէ հետեւեալ տասնամեակներում դեռ այնքան չէ, որքան 60-ական, մանաւանդ 70-ական ու յաջորդ թւականներում: Որովհետեւ վերոյիշեալ գրացուցակի մէջ նշանակած են միայն նոյն գրավաճառանոցում գտնուածները, ուստի աւելորդ համարեցինք այստեղ տասնամեակների համեմատութիւններ դուրս բերել: Միայն թէ, հետաքրքրական է, որ այժմ հրապարակում մօտաւորապէս 408 ²) զիրք կայ, որոնց մի մասը կարող է հետաքրքրել դեռահաս ընթերցողներին, միւսը՝

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 9, 10—11.

²) Այս հաշւի մէջ չեն մտնում ազգային մասնագիտական պատմութեան, նրա աղբիւրներին և հետազոտութիւններին վերաբերեալները, տասնաւորների ժողովածուները, թատերգութիւնները, դասագրքերը

Ժողովրդին, երբորդը՝ զարգացածներին: Կան, ի հարկէ, այնպիսի գրքեր էլ, որոնք երեք կարգերին էլ կարող են բաւականութիւն տալ, ինչպէս են. «Վիլհելմ Քէլլ», «Երկունք» և այլն, վերջապէս «Լիր Թապաւոր», «Մակբէթ», որոնք կարող էին ժողովրդին ու զարգացածին հասկանալի լինել: Որքան մենք ճանաչում ենք և կարողացանք տեղեկանալ մեր ձեռքն եղած միջոցներից՝ այդ 408 գրքից մօտաւորապէս 125 ը դեռահասների ընթերցանութեան նիւթ կարող է լինել: Սրանց վրայ պէտք է աւելացնել բնական գիտութիւններին և առողջաբանութեան վերաբերող 28 գրքերի մի մասը: 23 գիրք կարող են ինչպէս ժողովուրդի, նոյնպէս էլ դեռահասների ընթերցանութեան յատկացւել: 146 գիրք աւելի ժողովրդական բնավորութիւն են կրում, 72 գիրք՝ զարգացածներին վերաբերելով: Իսկ 14 գիրք՝ մեզ համար, իբրեւ այդ գրքերի հետ անձանօթի, անորոշ մնաց:

Հաւեմատութիւնների համար աւելի հետաքրքրական նիւթ կարող է ներկայացնել Հայոց հրատարակչական ընկերութեան գործունէութիւնն առանձին առած: Յօդածի այս հատւածն սկսելիս, բարեբախտաբար մեզ հասաւ նոյն ընկերութեան 1895 թ. տեղեկագիրը, որ հրատարակւած է վերջին օրերս: Այս համարատութիւնը կարող էր, ի հարկէ, աւելի մանրամասն լինել, բայց և այնպէս, նա հետաքննին ընթերցողին շատ հետաքրքրական նիւթեր է տալիս: Մենք փորձեցինք մի քանի մեր ուշքը գրաւոր կէտեր աւելի վեր հանել: Այս նպատակով ընկերութեան մինչև այսօր հրատարակած 111 գրքերը վերածեցինք հետևեալ եօթը կարգերի՝ 1. Մանկական (իմա նաև դեռահասներինը), 2. Ժողովրդական, 3. Զարգացածների եւ ժողովրդական, 4. Զարգացածների, 5. Ժողովրդական եւ մանկական, 6. Մանկական-ժողովրդական, զարգացածների և 7. Դասագրքեր: Աղիւսակի սիւնակները նշանակւած են իւրաքանչիւր բաժանմունքի սկզբնական առաւելութիւնները: Վերջին սիւնակը այնպիսի գրւածների համար է, որոնց որ բաժանմունքին պատկանելը մեզ համար անորոշ է, մասամբ հեղինակների անունները չիշւած լինելու պատճառով:

	Տ.	Ժ.	Շ.	Շ.Ժ.	Տ.Շ.	Տ.Շ.	Դ.	?
1879	1	—	—	—	—	—	—	—
1880	3	—	—	2	—	—	—	—
1881	1	—	1	2	—	—	—	—
1882	2	—	3	—	—	—	—	—
1883	—	—	—	1	—	—	—	—
1885	—	—	4	—	—	—	—	—
1886	—	—	1	—	—	—	—	—
1887	—	—	1	—	—	—	—	—
1888	—	—	—	—	—	—	2	—
1889	1	—	—	—	—	—	—	—
1890	—	—	—	1	—	—	1	—
1891	7	1	5	1	1	—	—	1
1892	4	2	4	4	4	—	—	—
1893	1	2	—	4	2	2	—	1
1894	4	—	5	2	—	—	—	1
1895	4	—	5	2	—	—	1	1
1896	3	3	4	—	2	—	—	1
	31	8	33	19	9	2	4	5 111

Այստեղից երևում է, որ զարգացած և դեռահաս ընթերցողներին վերաբերեալ գրքերը գերակշռում են, իսկ ժողովրդականները նւազեն. այս պէտքին մասամբ կարող են բաւականացնել միւս սիւնակների գրքերը: Շատ հաւանական է, որ չորոշածների կէսն էլ մանկական լինի. դոնէ նշաններից այսպէս է երևում: Վերջին տարիներս մանկական գրքեր հետզհետէ աւելի ու աւելի հրատարակեցին ու տարածեցին, որովհետեւ հրատարակիչներն ու տարածողները աւելի մօտ էին այս կարգի ընթերցող հասարակութեանը: Իսկ ինչ վերաբերում է ներկայ տարին լոյս տեսածներին ու սպասելիներին, սրանցից, մանաւանդ վերջինները, քիչ բացառութեամբ ժողովրդական են լինելու: Այս ուղղութիւնը, կարծում ենք, աւելի է համապատասխանում ներկայ հանգամանքներին. մենք առանց այն էլ բազմաթիւ թերուս պատանիներ ունինք, որոնք մի երկու տարի չկարգալով բոլորովին տգէտ ու անգրագէտ են դ. ունում: Եւ այս խոչնդների թիւը 1000-ներով է շատանալու: Այսուհետեւ մեզ հում ընթերցողներից ամենաընդարձակ շրջանն այսպիսիներից պիտի կազմէ, հետեւաբար, կարծում ենք, որ հիմա աւելի այս

կարգի ընթերցողների բազմակողմանի պահանջներն անմիջապէս լրացնելու պէտք կայ¹⁾: Ապա նաեւ առանձին ուշադրութեան արժանի է ժողովուրդի զանգեւածը (մասսան), որ մեծ մասով կամ, աւելի ճիշտ է ասել, աննշան բացառութեամբ անգրագէտ ու տղէտ է մնացել: Մինչեւ այսօր նա մի կերպ կառավարւում էր իւր ռեւական խելքով, նա զարգանում էր մոտենազրութիւնից անկախ, կեանքի փորձառական բովում: Թէեւ սերնդէ սերունդ աւանդւած այս ըննաւոր զարգացումն այնքան էլ արհամարհելի կենսական գործոն (ֆակտոր) չէ, որքան շատերը կարծում են, սակայն, այնուամենայնիւ, նա անբաւարար է ժամանակակից յարաճոն քաղաքակրթական հոսանքների հանդէպ: Կարծում ենք, որ անիրագործելի բան չպէտք է համարւի անգրագէտներին գրել-կարդալ ինքնուրոյն կերպով ձեռք բերելու ճանապարհ ցոյց տալը: Այս կարծիքն արտայայտողս արդէն արել է մի փորձ և շուտով կը ներկայացնի գործածութեան համար:

Հիմա դառնալով վերոյիշեալ տեղեկագրի այլ մանրամասնութեանց՝ ուրախալի է որ Թիֆլ. Հ. Հր. ընկերութիւնը մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձնելու կլասիքների թարգմանութեան վրայ: Շատերը թերեւ մոռանն, որ ներկայ հանգամանքներում, երբ այնքան մեծ պահանջ կայ թեթեւ ժողովրդական դրքոյկների, շուտովութիւն է այդպիսի գրքեր հրատարակելը, քանի որ դրանք միայն զարգացածներին պիտի մատչելի լինին: Ո՛չ, կարծում ենք, որ մինչեւ անգամ Շէքսպիրի գրեւծքները, քիչ բացառութեամբ, ժողովուրդը կը հասկանայ, եթէ նրանք պարզ ու հայկական լեզուի ոգով թարգմանւած լինին: Այս համոզմունքն է, որ հիմա այլ տեղերում ժողովրդական ընթերցանութեան գործին մօտ մարդկանց և նրա կեանքը ճանաչողներին թելադրում է փոխանակ կցկոտուր, վախ՛ փոխադրութիւնների, իսկական դասական երկերը տալ նրա ձեռքը: Միևնոյն համոզմունքն է, որ եւրոպական մեծ քաղաքներում լացն բաց է

¹⁾ Թիւրքմանցութեան տեղիք չտալու համար, նկատենք, որ տողերիս գրողը հայրենադիտութեան վերաբերեալ կարեւոր երկասիրութեանց, եթէ նրանք ալ հնար չունեն լոյս տեսնելու, երկրորդական տեղ տալ չէր ցանկանալ:

անել տալիս ժողովուրդի առջև դրամատիքական թատրոնների ղռները, այնտեղ յաճախելու ամեն դիւրութիւններ ներկայացնելով: Հասակաւոր ժողովուրդին, որ արդէն անցել է կեանքի փոթորիկներից և ամեն օր էլ ընկղմած է զգում իրան նրա այլ և այլ հոսանքների մէջ, աններելի օխալ է զեռահաս սերունդի տեղը դնել: Նա արդէն այնքան զգացել, տեսել, լսել է կեանքից, որ հարկաւոր է միայն նրա հետ պարզ խօսել, և նա կ'ըմբռնէ հոգեբանական ու տրամաբանական պատճառականութիւնները:

Համակրելի է նաև ընկերութեան այն դիտաւորութիւնը, որով ձգտելու է նա աջուհետև աւելի միակերպութիւն ձգել ուղղադրութեան գործում: Սրբազրութեան գործը մեզանում առաջնակարգ նշանակութիւն ունի, քանի որ այնքան քիչ են օտար լեզուի ազդեցութեան չենթարկող թարգմանիչները: Թարգմանութիւնն աւելի ևս տեղացի ու անհամ է լինում, երբ նա կատարւում է օտարոտի ոճերով ու դարձաւծներով, այն էլ ոչ թէ բնագրից, այլ թարգմանութիւնից:

Տեղեկագրից երևում է նաև, որ ընկերութիւնը հարկադրւած է եղել հեղինակներին, թարգմանիչների և սրբազրողների մօտաւոր աշխատութիւնը համարեա նոյն չափով դնահատել (2424 ր. 85 կ.), որ չափով դնահատել է տպարանի մեքենայականը (2115—84): Միթէ վերին աստիճանի ցաւալի երևոյթ է այս: Եւ անհ, ընկերութիւնը յայտարարում է, որ աջուհետև կամենալով աւելի գնահատել ինքնուրոյն գրածքները, ստիպւած է թարգմանիչների վարձատրութիւնն աւելի էլ պակասեցնել: Բայց ինչու ընկերութիւնը հարկադրւած է այսպիսի միջոցի դիմել, որովհետև այլ միջոց չունի: Իսկ միջոց չունի՝ որովհետև նրա դրամագլխի մի պատկառելի մասը փոխանակ շրջան առնելու, մեռած է մնում: Իսկ նա անշարժ է մնում, որովհետև զրքերը չեն տարածւում, ինչպէս հարկն է: Որովհետև տարածման խնդրի շուրջն է կենդրոնանում ոչ միայն մօտաւոր աշխատանքի, վարձատրութեան հարցը, այլ և հրատարակչական գործի բուն նպատակը, ուստի և արժէր մի քիչ աւելի կանգ առնել այստեղ:

Տեղեկագրից երևում է, որ առ 1-ն չունւարի 1896 թ. ընկերութիւնը հրատարակել է 133.455 օրինակ գիրք 65,836 սուբ-

լի արժողութեամբ: Նոյն օրը ընկերութեան գրասենեակում, աշխատակից անդամների և գրավաճառների մօտ մնացել էր 55,353 օր. զիրք, 32:519 ու 96 չ. արժողութեամբ, ուրեմն դրամագլխի կէսը պառկած է մնում: Բայց ինչու չեն տարածուում գրքերը: Եթէ մի պատճառը նրանց թանկութեան մէջ որոնէինք, այդ անհիմն չէր լինիլ, թէև երևոյթի բուն հիմքը այդ չէ: Զէ որ գրքի թանկութիւնն էլ ընկերութեան սուղ միջոցներից է առաջանում: Ընկերութեան գործունէութեան առաջին տասնամեակում հրատարակւած 25 տեսակ գրքերից 22-ը բաւական սպառւել են. իւրաքանչիւրից մնացել է 1—99 օրինակ: Հետեւեալ հնդամեակում 77 տեսակ գրքերից լրա սպառւել են 19 տեսակ զիրք՝ մինչև 100 կամ քիչ աւելի օրինակներ թողնելով: Այս տեսակ գրքերից գրավաճառների և աշխատակից անդամների մօտ համեմատաբար քիչ քանակութեամբ կան: Թէև ձգտում կար երկրորդ շրջանում աւելի էժանազին գրքոյկներ հրատարակելու, սակայն 3—10 կուպէկանոցներն առաջի շրջանի հրատարակածներից աւել չեն: Բայց երկրորդում 10—20 կուպէկանոցները 14 հատ են, իսկ առաջանում՝ միայն 2: Գների և սպառման աղիւսակներն աչքէ անցնելով, տեսնում ենք, որ շատ լաւ գրքի գներն այնքան էլ չեն նայում, թէև կան բացառութիւններ: Այնուամենայնիւ, 3—5 կուպէկանոց գրքոյկներն աւելի գրաւիչ են եղել:

Գրքի ընտիր, էժան և արտաքուստ գրաւիչ լինելը թէև ծանրակշիռ պայմաններ են նրա յաջող տարածման, բայց և այնպէս, տարածման գործի կազմակերպութիւնն ու եղանակները առանձին ու մեծ նշանակութիւն ունին: Մեր յօդածի ձևաբանի հրատարակիչներն ու նրանց ցրիչները հատուածում բաւականին պարզեցինք, այդ ինքնատիպ կազմակերպութեան ոյժը Թուսիայում և հետեւեալ հատուածում՝ ռուս և մասամբ եւրոպական ինտէլիգէնցիայի ձեռնարկութիւնները: Թ. Հ. Հ. ընկերութեան մէջ զբաղեցնող տեղեկագիրն էլ ասում է, թէ ինչպէս շատացնելով աշխատակից անդամների թիւը և սրանց գործունէութեան վրայ աւելի ուշադրութիւն դարձնելով, տարածման գործը առանձին յաջողութիւն ունեցաւ: Աշխատակից անդամների գնահատելի գործունէութիւնն ընդարձակելուց զատ, կարծում ենք, անմիջական պէտք կայ նաև

ցրիչներն, որոնց տեսակներն ու գործելու կերպերը նկարագրած են վերոյիշեալ հատուածներում ու գրքերում: Ընկերութեան աշխատակից անդամներից մէկն ինձ պատմում էր, որ իրանց ուղարկած գրքերը շատ վանդաղ էին վաճառում: Մի քանի հոգի մտածեցին իրանց հաշւով մի ցրիչ վարձել. և ինչ. սա զիւզերը ման գալով կարճ ժամանակում սպառեց յանձնած գրքերը: Այն, թող չափազանցութիւն չհամարեն, եթէ ասեմ, որ ցրելու գործի նպատակաշարժար կազմակերպութիւնը գրքեր տարածելու համար նոյնքան և յաճախ աւելի նշանակութիւն ունի, քան գրքերի ներքին և արտաքին արժէքն ու հանգամանքները: Խնդրի բաւականին մանրամասն քննասիրութիւնն էր, որ մեզ բերաւ այս եզրակացութեան. համոզողները թող ուսումնասիրեն հարցը և ապա յայտնեն իրանց կարծիքը:

Յօդուածս վերջացնելիս աւելորդ չենք համարում յիշել, որ ստիպւած էինք զանց առնել մասնաւոր ահատների և միութեանց գնահատելի ձեռնարկութիւնները, ձեռքի տակ նիւթեր չունենալու պատճառով: Ձիտեցիք նաև մեր լրագրութեան ու պարբերական հանդէսների մասին, իբրև ժողովրդի ընթերցանութեան նիւթերի: Անկասկած մեծ է նրանց ծառայութիւնը, քանի որ մեր ժողովրդի միջակ զարգացման տէր դասի, աչսինքն կարգացածից քիչ թէ շատ քան հասկանալու կարողութիւն ունեցողների, ընթերցանութեան միակ նիւթը համարեա պարբերական հրատարակութիւններն են: Մեր մէջ էլ քանի գնում աւելանում է այս կարգի ընթերցասիրութիւնը և, նայելով ժամանակակից կեանքի պահանջներին, մեծ տատանումների ենթարկւում:

17 սեպտեմբերի 1896.

Ռոստով Դոնի—վրայ:

Յ. Գ. Ռուսաց հանրամատչելի գրքերի մասին մեր հաղորդածների վրայ պիտի աւելացնել Ռուբսկինի մի շատ կարևոր գրքոյկը, այն է՝ Списокъ полезныхъ и удобопонятныхъ книгъ. Для взрослыхъ. Այդտեղ գրքերը դիւրամատչելիութեան տեսակէտից երեք կարգի են բաժանւած և աստղանիշներով ցոյց է տրւած թէ

այս կամ այն գիրքն ինչ աստիճանի ղիւրուծեամք է կարդաց-
 ւում: Առանձին արժանաւորութիւն ունին նաև «Մոսկւայի գրագի-
 տութեան յանձնաժողովի տարեգիրները՝ „Ежегодникъ“ կոչւած,
 որոնց մէջ, բացի իւրաքանչիւր տարւայ ժողովրդական գրականու-
 թեան ընդհանուր նկարագրերից, ցուցակագրւած են լինում 1891
 թւականից ժողովրդական ամենաընտիր գրքերը: Նախ առանձին
 անհատներ են քննութեան առնում գրքերը՝ բովանդակութեան,
 լեզւի, նպատակի և այլ տեսակէտներից, յետոյ նոյն գրքերը որոշ
 խմբի վերաբնութեանն են ենթարկւում, ապա, գրադարանական
 յանձնախմբի վերջնական նպաստաւոր եզրակացութեանն արժանա-
 նալով՝ իբրև ընտիր գրքեր ներմուծւում են Ежегодникъ-ի ցու-
 ցակը:

ԳԱՂՏՆԻ ԶԱՅՆ

Է՛րո՞ղիս ԳՐԸՆԻԷ՛ր! — Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆԻ

Բնութիւնն ամեն տեղ, մեղմաձայն ու հեզ
Խրատ է տալիս մեզ:
Ոսկեշող աստղը երկնքի խորքից
Ասաց. պարզ եղիր:
Թոյլ, դողդոջ թուփը յուզւած մրկից
Ասաց. վեհ եղիր!
Ամպերից բարձր արծիւը սահեց,
Սուլեց. եղիր մեծ!
Մեղուն փեթակը ողջ լցրեց մեղրով,
Ասաց. աշխատիր!
Մառը պտուղներ ցրւեց խնդալով,
Ասաց. լմւ եղիր!
Յակինթը — Ոչե՛ն: դու չարամարհես,
Աւազ եմ. քննիր!
Մաղիկը ժպտաց, բացւեց ու բուրեց —
Իմացիր սիրել!
Գետը շառաչեց, — քեզ ուղի ընտրիր,
Իմացիր ապրել:
Տերեւը ընկաւ. — ողջդ կը թողմիք,
Ապա կը մեռնիք:
Եւ գետը, աստղը, մեղուն, ծառ, ծաղիկ
Կրկնում են — յիշիր,
Միայն մնորդ եղիր:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱՊԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԲԺ. ԹԱԴԷՈՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆՑԻ

Ամուսնութեան նպատակը զիտութեան տեսակէտից:—Ժամանակակից հասարակութեան հայեացքը ամուսնութեան վրայ:—Առողջապահական պայմանների նշանակութիւնը ամուսնութեան խնդրում:—Ամուսնացողների հասակը:—Վաղաժամ ամուսնութիւն:—Տարաժամ ամուսնութիւն:—Ամուսինների հասակի համաձայնութիւնը:—Արիւնակից ամուսնութիւն:—Հասի եւ չհասի խնդիրը:—Խնամական եւ հոգեւոր ազդակցութեան նշանակութիւնը ամուսնութեան խնդրում:—Ամուսնացողների առողջութեան վիճակը:—ձերքը, զինէմոլութիւնը սիֆիլիսը, ջղայիւն եւ հոգեկան հիւանդութիւնները եւ նրանց ազդեցութիւնը ամուսինների եւ սերնդի վրայ:—Սէրը իբրեւ ամուսնական առողջապահութեան պայմաններից մէկը:

Ա.

Գիտութեան համար ամուսնութիւնը միայն մի նպատակ ունի. եւ այդ նպատակն է պահպանել սերնդի զոյութիւնը երկու տարբեր սեռերի միաւորութեան միջոցով: Այդ նպատակը կարող է իրագործւել միայն այն ժամանակ, երբ ամուսինները ընդունակ են ոչ միայն որդեծնութեան այլ և առողջ ու զօրաւոր սերունդ առաջացնելու: Գիտութեան այդ պահանջը ընդհանուր է ոչ միայն բոլոր ազգերի և բոլոր ժամանակների համար, այլ նաև բոլոր կենդանական և բուսական տեսակների համար: Այդ պահանջը նույն իսկ բնութեան պահանջն է և նրա անխախտելի օրէնքներից մէկն: Ամեն մի ամուսնութիւն, որ անընդունակ է որդեծնութեան և կամ որից կարող է միմիայն թոյլ և հիւանդոտ սերունդ առաջանալ, անհամապատասխան է այն ընդհանուր բնական օրէնքին, որը ձգտում է պահ-

պանել սերնդի անընդհատ շարունակութիւնը: Այդպիսի ամուսնութիւնը գիտութեան տեսակէտից պէտք է համարել անխորհուրդ և ապօրինի:

Բնութեան օրէնքներից ոչ մէկն այնպէս ոտնակոխ չէ եղել ժամանակակից հասարակութեան մէջ ինչպէս ամուսնութիւնը: Մեծամասնութեան համար ամուսնութիւնը դարձել է միայն անձնական հաճոյքի, վաւաշոտութեան խնդիր. շատերի համար նա միայն մի միջոց է անձնական ստոր շահերի, կարիերայի և ուրիշ այդ տեսակ նպատակների հասնելու համար: Սերնդի հարցը ամենից քիչ տեղ է բռնում ժամանակակից ամուսնութեան խնդրում: Փեսայի և հարսնացուի ընտրութիւնը կատարւում է աչքի առաջ ունենալով ոչ թէ նրանց մարմնական և հոգեկան կարողութիւնները, նրանց առողջութիւնը, նրանց որդեծնութեան ընդունակութիւնը, այլ ամենից առաջ նրանց նիւթական կարողութիւնը, ծագումը, պաշտօնը և ուրիշ այդ տեսակ խնդիրներ: Այդպիսի ընտրողութեան հետեանքը լինում է այն, որ ամուսնութիւնը կորցնում է իւր բարձր նշանակութիւնը և փոխանակ նպաստելու սերնդի բազմանալուն և ուժեղանալուն, ընդհակառակը նպաստում է նորա թուլանալուն և անընդհատ սպառման: Ժամանակակից ազգերը, ասում է Սպենսերը, աւելի շատ են մտածում խոզերի սերունդը բազմացնելու և ազնւեացնելու մասին, քան թէ մարդկային սերունդը: Նրանք կատարելագործում են մեքենաները, ազնւացնում են գետնախնձորը, զուգաւորելով եզների և ձիերի ազնիւ տեսակները առաջացնում են կենդանիների ընտիր սերունդներ և միևնույն ժամանակ բոլորովին անուշագիր են թողնում մարդկային սերունդը: Եւ այդ անուշադրութեան հետեանքը լինում է ազգերի աստիճանաբար նւազումը, նրա մարմնական և հոգեկան կարողութիւնների անկումը:

Եկեղեցին և պետական օրէնսդրութիւնը վերցրելով ամուսնական խնդիրը իրանց իրաւասութեան տակ և ենթարկելով այդ խնդիրը այլ և այլ պահանջների, միևնույն ժամանակ շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձրել այն պահանջների վրայ, որոնք վերաբերում են ամուսնական առողջապահութեան: Մինչդեռ նոյն իսկ պետութեան շահերը պահանջում են, որ ամուսնութիւնը ամենից առաջ ընդունակ լինի պատրաստել պետութեան համար առողջ և ուժեղ քաղաքա-

ցիներ: Սերնդի խնդիրը չէ վերաբերում միմիայն ամուսիններին այլ և հասարակութեան, այլ և ամբողջ պետութեան: Առանձին-առանձին անհատների կարողութիւնից է կախած հասարակութեան կարողութիւնը. եթէ այդ անհատները զօրաւոր և առողջ են՝ զօրաւոր և առողջ է նաև ամբողջ հասարակութիւնը. և միմիայն այդ տեսակ հասարակութիւնը կարող է աճել և զարգանալ: Հասարակական առողջութիւնը, ասում է լորդ Բիկոնսֆիլդը 1895 թւին իւր պարլամենտական ճառի մէջ, ազգերի երջանկութեան և պետութիւնների զօրաւորութեան հիմքն է. ամեն մի տէրութեան ամենազլխաւոր և առաջին հոգսը պէսքէ է լինի հասարակութեան առողջութիւնը: Առանց հասարակական առողջութեան չկայ հասարակական երջանկութիւն: Ազգերի քաղաքական և տնտեսական բարօրութիւնը կախած է առողջ բանւորներից և առողջ զինւորներից: Առողջութիւնը ազգերի և պետութիւնների գոյութեան և զարգացման առաջին պայմանն է:

Եւ որովհետև առողջ սերունդ կարող է առաջանալ միմիայն այն ամուսնութիւններից, որոնք համապատասխան են առողջապահութեան պահանջներին, այդ պատճառով ոչ միայն ցանկալի, այլ նաև անհրաժեշտ է, որ ամուսնական խնդրում եկեղեցին և պետական օրէնսդրութիւնը ղեկավարւեն առողջապահութեան մշակած ցուցմունքներով: Այն ժամանակ եկեղեցու և պետական օրէնսդրութեան սահմանած օրէնքները հաստատուած կը լինեն ամուր հիմքերի վրայ և տեղիք չեն տալ այն բազմաթիւ տարածացնութիւններին ու կամայականութիւններին, որոնց ենթակայ է ամուսնութեան խնդիրը բոլոր ազգերի և բոլոր դաւանութիւնների մէջ:

Վերջին ժամանակ արեւմտեան ազգերի մէջ արդէն նկատելի է մի զօրաւոր շարժում, որը ձգտում է ամուսնական խնդիրը հիմնել զլիաւորապէս առողջապահութեան պահանջների վրայ: Պարիզում գումարւած միջազգային ժողովը, որ տեղի ունեցաւ այս 1896 թ. սկզբներին և որի նպատակն էր կանանց իրաւունքների պաշտպանութիւնը, ի միջի այլոց վճռեց առաջարկել բոլոր ընտանիքներին, որոնց մէջ գտնւում են հարսնացու օրիորդներ, որ պահանջեն փեսայացուներից առողջութեան վկայագիր: Այդ վճռի նպատակն է արգելք լինել զանազան հիւանդութիւնների և մանաւանդ վեներական և հոգեկան հիւանդութիւնների տարածման:

Ամերիկայի Connecticut նահանգում արդէն օրէնք է հաստատուած, որ արգելում է ջղային և հոգեկան հիւանդներին ոչ միայն ամուսնանալ այլ և սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Այդ օրէնքի զէմ մեղանչողները ենթարկուում են երեք տարի ժամանակով բանտարկութեան, իսկ այդ տեսակ ամուսնութիւններին նպաստողները 1000 զովարից ոչ պակաս տուգանքի և կամ նոյնպէս բանտարկութեան մի տարի ժամանակով:

Այդ օրինակները ցոյց են տալիս, որ կամաց-կամաց մօտենում է այն ժամանակը, երբ բժշկականութիւնը և առողջապահութիւնը սկսում են արդէն տարածել իրենց պահանջները ամուսնական խնդրի վրայ, որը մինչև այսօր ամբողջապէս կախուած էր պետական օրէնսդրութեան, եկեղեցու և ժողովրդական աւանդութիւնների իրաւասութիւնից:

Եւ իսկապէս շատ տարօրինակ և զարմանալի է որ այն ժամանակ, երբ նիւթական կարողութիւնը, ծագումը, աստիճանը, դէմքի գեղեցկութիւնը և մինչև անգամ խօսելը, պարելը և ուրիշ այդպիսի յատկութիւնները ահադին դեր են կատարում ամուսնութեան խնդրում, միւս կողմից ընտանեկան կեանքի առողջապահական պայմանները, ամուսնացողների ֆիզիկական և հոգեկան յատկութիւնները կամ բոլորովին ուշադրութեան չեն առնուում և կամ շատ քիչ նշանակութիւն են տալիս նրանց: Մինչդեռ այդ վերջին պայմանները ամենապիտանի հիմքն են կազմում ընտանեկան երջանկութեան և բախտաւորութեան: Պրոֆէսոր Ռիբբինգի ասելով, «երբ ամուսնութեան երջանկութիւնը խախտուում է առողջապահական պայմանների բացակայութեան շնորհիւ, այն ժամանակ ոչ մի եկեղեցական և ոչ մի օրէնսդրական միջամտութիւն չէ կարող վերականգնել այդ խախտուած երջանկութիւնը»: Համոզւելու համար թէ ինչքան խորին ճշմարտութիւն է պարունակւած այդ խօսքերի մէջ, բաւական է միայն մի հարեւանցի ակնարկ ձգել ժամանակակից ընտանիքների վրայ, որտեղ այնպէս անխնայ կերպով ոտնակոխ են եղած առողջապահութեան պահանջները:

Ամեն մարդ, որ մտնում է ամուսնութեան լուծի տակ, պէտք է լաւ իմացած լինի, որ նա իւր վրայ առնում է որոշ պարտականութիւններ և որոշ պատասխանատւութիւն թէ՛ զէպի իւր ամու-

սինը, թէ դէպի իւր սերունդը և թէ դէպի հասարակութիւնը: Այդ պարտականութիւնները նա կարող է բարեխղճութեամբ կատարել միայն այն ժամանակ, երբ ամուսնական ընտրութիւնը կատարուում է այն պահանջների համեմատ, որ մշակել է բժշկական գիտութիւնը ամուսնական խնդրի համար: Հակառակ դէպքում նա մեղանշում է թէ իւր խելքի, թէ իւր գաւակների և թէ մարդկութեան առաջ:

Եկեղեցին և պետական օրէնսդրութիւնը, որոնք ամուսնութեան օրինաւորութեան համար անհրաժեշտ են համարում ծննդական, ծառայութեան և ուրիշ տեսակ վկայականներ, ամենից առաջ և ամենից աւելի պէտք է պահանջեն ամուսնացողներից բժշկական վկայական — ընդունակ են արդեօք ամուսնացողները առողջ ընտանիք կազմելու. ընդունակ են որդեծնութեան, ընդունակ են հասարակութեան համար առողջ և ուժեղ անդամներ առաջացնելու: Առանց այդ պայմանների ոչ մի ամուսնութիւն չպէտք է տեղի ունենայ և եթէ տեղի է ունեցել, պէտք է իրաւունք տալ լուծելու:

Բժիշկ Պարգեմինը զարմանալով է յիշում, որ այն ժամանակ, երբ մեր օրիորդները և երիտասարդները մի հատ կորսէտ կամ մի հատ գլխարկ ընտրելու համար տաս անգամ քննում, դատում ու կշռում են, միևնույն ժամանակ այնպիսի թեթեւութիւն են ցոյց տալիս ամուսնական ընտրութեան խնդրում, որ մտածող մարդը մնում է շւարած: Այդ առաջանում է նրանից, որ ամուսնական առողջապահութեան զազաւարը դեռ շատ թույլ է մեր մէջ: Ժամանակակից հասարակութիւնը սովորել է նայել ամուսնութեան վրայ ինչպէս մի անձնական հաճոյքի կամ շահասիրական խնդրի վրայ, և եկեղեցական ու պետական օրէնքները ոչ միայն չեն դատաւարում այդ հայեացքը, ոչ միայն արգելք չեն լինում զնասակար ամուսնութիւնների կատարելուն, այլ շատ անգամ նաև ակամայ նպաստում են նրանց գոյութեան: Այդպիսով, բացի նրանից, որ խախտում է ընտանեկան կեանքի բարօրութիւնը, այլ և, ինչպէս ցոյց է տալիս գիտութիւնը, մարդկային ցեղը սկսում է կամաց-կամաց նւազել, թուլանալ, ակտաւորւել և տեղի տալ բիոլոգիական այն անողորմ օրէնքի առաջ, որը կոչւում է սեր-

հատութիւն կամ վատասեռութիւն (вырождение, dégénérescence ¹⁾։

Անցնենք այժմ ամուսնական առողջապահութեան պայմաններին։

Բ.

Ամուսնութեան առաջին պայմանն է ամուսնացողների հասակը։ Գիտութիւնը և վիճակագրական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ հասակը մեծ նշանակութիւն ունի թէ որդեծնութեան և թէ ամուսինների ու նրանց զաւակների առողջութեան համար։ Ձանազան ազդերի և զանազան դաւանութիւնների մէջ գոյութիւն ունեն զանազան օրէնքներ ամուսնութեան հասակի վերաբերութեամբ։ Ընդհանրապէս տաք երկրներում թոյլատրուում է ամուսնանալ աւելի մատաղ հասակում։ Իսկ հիւսիսային ցուրտ երկրներում աւելի ուշ հասակում։ Այդպէս օրինակ, մինչդեռ Ռուսաստանի հիւսիսային նահանգներում պետական օրէնսդրութիւնը սահմանել է տղայի համար

¹⁾ Չպէտք է շփոթել իրար հետ ալլասեռութիւն և վատասեռութիւն բառերը, որոնք գիտութեան մէջ բոլորովին տարբեր դադափարներ են արտաբերուում։ Ալլասեռութիւն նշանակում է կորցնել իւր ցեղական առանձնապատկութիւնները և ստանալ մի ուրիշ ցեղի չտոկութիւն։ օրինակի համար գալլը զանազան հանգամանքների ազդեցութեան տակ կարող է ալլասեռել և դառնալ չուճ. և ընդհակառակը, չուճը երկար ժամանակ ապրելով վալրենի դրութեան մէջ, մի քանի սերնդից չիտոյ կարող է փոխել և դառնալ գալլ։ ալլ կը լինի ալլասեռութիւն (перерождение)։ Ալլասեռութիւնը կարող է կատարել ինչպէս դէպի լաւը այնպէս և դէպի վատը։ Վատասեռութիւնը ցոյց է տալիս տեղական չտոկութիւնների վատթարանալը, արատաւորւելը։ Նրա մի կինդանի կամ մի մարդ սերնդից սերունդ ժառանգաբար սկսում է թէ ֆիզիկապէս և թէ հոգեպէս թուլանալ և պակասաւորել՝ ալլ նշանակում է, որ նա վատասեռում է (вырождение), վատասեռութիւնը միշտ վերջանում է նորանով, որ վերջի վերջոյ սերունդը անընդունակ է դառնում որդեծնութեան և սպառւում է. սերնդի ալլ աստիճանաբար սպառւումը կոչւում է սերնատոթիւն (вымирание)։ Գրականութեան մէջ շատ անգամ կամենալով ցոյց տալ ժամանակակից սերնդի բարոյական ապականութիւնը՝ անենում են նորան ալլասեռւած սերունդ. ալլ սխալ է. ալլտք է ասել վատասեռւած սերունդ, վատասեռւած անհատ, վատասեռող հասարակութիւն և ալլն։

18, իսկ աղջկայ համար 16 տարի, Անդրկովկասի ժողովրդին թույլատրւում է ամուսնանալ 15 և 13 տարեկան հասակներում: Գերմանիայում պահանջւում է տղայի համար 19 տարի, աղջկայ համար 15: Աւստրիայում տղայի համար 20, աղջկայ համար 16 տարի. Ֆրանսիայում տղայի համար 19, իսկ աղջկայ համար 15 տարի. Ուլանիայում և Յուկրաստանում տղայի համար 14, իսկ աղջկայ համար 12 տարի. իսկ աւելի ևս տաք երկրներում, օրինակի համար Հնդկաստանում և Աֆրիկայում, թույլատրւում է մինչև անգամ 10—12 տարեկան տղաներին ամուսնանալ 8 տարեկան աղջկերանց հետ: Մեր եկեղեցու օրէնքով թույլատրւում է ամուսնանալ եթէ փեսան է՝ մի՛ պակաս քան զչորեքտասան ամի և հարսն զերկոտասան: Բոլոր այդ հասակները, որոնք սահմանւած են հարիւրաւոր տարիներ առաջ, միանգամայն անհամապատասխան են գիտութեան պահանջներին: Բարեբախտաբար համարեա ոչ մի տեղ չեն օգտւում օրէնսդրութեան այդ իրաւունքներից և ժողովուրդը, որ շատ անգամ բիւրոգիական խնդիրներում առաջնորդւում է միմիայն իւր բնազդով, վաղուց արդէն հասկացել է, որ օրէնքի որոշած հասակը բաւարար չէ ամուսնութեան և սերնդի պահպանութեան համար:

Վաղաժամ ամուսնութիւնը ամենից առաջ փաստակար ազդեցութիւն է գործում նոյն իսկ ամուսինների առողջութեան վրայ: Անշտիահաս ամուսինները աւելի շուտ են թառամում, աւելի թույլ են լինում և աւելի հեշտ են ենթարկւում զանազան հիւանդութիւնների: Վիճակագրական տեղեկութիւնները ասացուցանում են, որ 15—19 տարեկան հասակում մարդու գնացած կանանց մէջ մեռնողների թիւը երկու անգամ աւելի է քան թէ նոյն հասակի օրիորդների մէջ: Բժիշկ Բերտիլիոնի վիճակագրութիւնը Ֆրանսիայի կանանց վերաբերութեամբ ցոյց է տալիս, որ այն ժամանակ, երբ 20 տարեկանից չեսոյ մարդու գնացած կանայք տալիս են միայն 7% մահ, այդ հասակից առաջ ամուսնացողների մահը հասնում է մինչև 50%: Միւս կողմից գիտութիւնը ապացուցանում է, որ օրէնքի թույլատրած հասակում օրիորդները դեռ ևս ֆիզիկապէս բոլորովին անպատրաստ են այն ծանրութիւնների համար, որոնք կապւած են յղութեան, որդեծնութեան և արիւնտու-

Թեան հետ: Այդ բոլորի համար պահանջուում է որոշ չափի Ֆիզիկական (մարմնի) ոյժ, կազմաճքի ամրութիւն և ծննդական գործարանների յայտնի զարգացում, որոնք չեն կարող գոյութիւն ունենալ 12—14 տարեկան հասակում: Եթէ մինչև անգամ թոյլ տանք, որ հարիւրաւոր տարիներ առաջ մարդու Ֆիզիկական զարգացումը աւելի վաղ էր կատարւում, այժմ, այնուամենայնիւ երբ կեանքի պայմանները խստացել են, երբ ժամանակակից կուլտուրան նշանաւոր կերպով յետաձգել է Ֆիզիկական զարգացման ժամանակամիջոցը, վերոյիշեալ օրէնսդրութիւնները այլ ևս կորցնում են իրենց գոյութեան իրաւունքը: Բացի Ֆիզիկական զարգացումից, ժամանակակից կեանքը պահանջում է նաև որոշ աստիճանի մտաւոր զարգացում, առանց որի չի կարող խօսք լինել ընտանեկան երջանկութեան մասին: Իսկ այդ զարգացումը նոյնպէս պահանջում է տարիներ, որոնց թիւը աւելի է քան այն հասակը, որ եկեղեցին և պետութիւնը թոյլատրում է ամուսնութեան համար:

Անչափահաս ամուսնութիւնը փնասակար է նաև տղամարդկանց առողջութեան համար: Ֆրանսիայում 10 տարւայ ընթացքում կատարած նկատողութիւնից երևում է, որ 15—21 տարեկան հասակում ամուսնացած հազար տղամարդից մեռնողների թիւը հասնում է 29 հոգու, մինչդեռ նոյն հասակի ամուրիներից մեռնում են հազարից միայն 6 հոգի. մի ուրիշ ֆրանսիացի գիտնական ապացուցանում է, որ 16—20 տարեկան հասակում ամուսնացածները ութ անգամ աւելի մահ են տալիս, քան թէ նոյն հասակի ամուրիները: Ընդհակառակը 21—25 տարեկան հասակում ամուսնացածների մէջ մեռնողների թիւը աւելի նւազ է, քան ամուրիների մէջ. սկսած այդ հասակից ամուսնացածները աւելի քիչ են հիւանդանում և աւելի քիչ են մեռնում, քան չամուսնացածները: Նոյնը ապացուցանում են նաև ուրիշ երկրներում կատարած վիճակագրական տեղեկութիւնները: Այդ տեղեկութիւններից պարզ երևում է, որ անչափահաս ամուսինները մեռնում են նոյն չափով, ինչ չափով և ծերունիները:

Անչափահաս ամուսինները մեռնում են գլխաւորապէս կազմաճքի ընդհանուր թուլութիւնից, որ անընդունակ է դարձնում նրանց դիմադրելու հիւանդութիւններին և մահաւան. իսկ այդ թու-

լուծիւնը հետեանք է վաղաժամ սեռական յարաբերութիւնների։ Ինչքան աւելի շուտ է սկսւում մարդու սեռական կեանքը, այնքան աւելի վաղ է սկսւում նաև կազմաձքի թառամումը. և թառամումը տեղի է ունենում ոչ միայն ֆիզիկական, այլ և մոտառական կարողութիւնների կողմից։ Դեռ ևս հին ժամանակներում յայտնի յոյն բժիշկ Արեթէոսը նկատել էր, որ «երիտասարդները, վաղաժամ սեռական յարաբերութիւնների շնորհիւ, ստանում են ծերի կերպարանք, դեղնում են, դառնում են քնատ, ծոյլ, դանդաղկոտ, թուլամիտ և մինչև անգամ ապուշ։ Նրանց մէջքը ծրււում է և թուլացած ոտները դժարութեամբ են կրում իրենց վրայ մարմնի ծանրութիւնը։ Անզխացի յայտնի փիլիսոփայ Բէկոնը ասում է. «վաղահաս սեռական յարաբերութիւնը, երիտասարդ հասակում, դաւադրութիւն է ծերութեան հասակի դէմ։ Առաւօտւայ զարժութիւնները շատ թանգ են նստում մեզ երեկոյեան պահին»։

Անժամանակ ամուսնութեան վնասակար ազդեցութիւնը բացի ամուսիններից տարածւում է նաև նրանց սերնդի վրայ։ Ամենից առաջ այդ ազդեցութիւնը երևում է նրանց ծննդական կարողութեան մէջ։ Անչափահաս ամուսինները մեծ մասամբ կամ անընդունակ են լինում յղութեան և կամ շատ յաճախ փժուում են։ Նրանց սեռական անդամները դեռ ևս հասած չլինելով կատարեալ զարգացման, շնորհիւ անժամանակ սեռական յարաբերութեան, ենթարկւում են զանազան հիւանդութիւնների, որոնք պատճառ են լինում ժամանակաւոր և կամ մշտնջենական ամլութեան։ Բացի սրանից, նրանց կազմաձքը, ինքը դեռ ևս կարօտ լինելով զարգացման, չի կարող աւելորդ հիւթ մատակարարել նոր էակ կազմակերպելու համար։ Եւ եթէ այդ տեսակ ամուսնութիւններից ծնւում են զաւակներ, այդ զաւակները լինում են մեծ մասամբ թոյլ, փոքրահասակ և հիւանդոտ։ Անչափահաս ամուսինների սերունդը շատ աւելի ենթակայ է զանազան հիւանդութիւնների և մահաւան քան թէ այն ծնողներինը, որոնք արդէն գտնւում են ֆիզիկական կատարեալ զարգացման առաջնայի վրայ։ Այս է պատճառը, որ միևնոյն ծնողների զաւակները շատ անգամ տարբերւում են մէկմէկուց իրենց թէ ֆիզիկական և թէ մոտաւոր կարողութիւններով։ Անդրանիկ զաւակները, որոնց յղութիւնը տեղի է ունեցել ծնողների անչափահաս

հասակում, մեծ մասամբ լինում են թոյլ, հիւանդոտ և շատ անգամ մեռնում են մանուկ հասակում: մինչդեռ միևնոյն ծնողների չեղածայ զաւակները, որոնց չղութիւնը կատարել է ամուսինների չափահաս հասակում, լինում են աւելի առողջ, աւելի զարթ և աւելի ընդունակ զոյութեան կուր համար:

Ունդարացի զխոնական Կերոշի վիճակագրութիւնից երևում է, որ 20 տարեկանից պակաս հասակ ունեցող մայրերի զաւակները տալիս են 22, 1⁰/₀ մահ, մինչդեռ 20-ից մինչև 30 տարեկաններինը տալիս են միմիայն 12,85⁰/₀, Բացի սրանից, առաջինների զաւակները թոքախտից մեռնում են երկու անգամ աւելի, իսկ կազմաւծքի ընդհանուր թուլութիւնից երեք անգամ աւելի, քան թէ չափահաս մայրերի զաւակները:

Այդ բանը աւելի պարզ նկատելի է կենդանիների և բոյսերի մէջ: Անասնապահութեամբ պարապողներին լաւ յայտնի է, որ անչափահաս անասունների ձագերը լինում են աւելի թոյլ և աւելի վտիտ. այդ պատճառով փորձառու զիւղատնտեսները կովերի, ոչխարների, ձիերի և ուրիշ ընտանի կենդանիների անդրանիկ ձագերին երբէք չեն գործածում իրենց անասունների թիւը բազմացնելու համար. այդ անդրանիկները լաւ սերունդ առաջացնելու համար անհամապատասխան են զիւղատնտեսութեան պահանջներին: Յայտնի է նոյնպէս, որ մատղաշ հաւերի ձուն համարեա երկու անգամ աւելի փոքր է լինում, քան թէ չափահաս հուլինը:

Նոյնն է նաև բուսական թաղաւորութեան մէջ: Այն բոյսերը, որոնք հէնց առաջին ամառը ծաղկում և պտուղ են բերում, քովորարար նոյն տարին էլ չորանում են. ընդհակառակը այն ծառերը և թուփերը, որոնք սկսում են ծաղկել և պտղաբերել միայն մի որոշ հասակի հասնելուց յետոյ, շատ աւելի երկար են ապրում: Առհասարակ շուտ պտղաբերող բոյսերը չեն աճում, չեն զարգանում և աւելի վաղ են թառամում ու չորանում:

Գ.

Ուշ կամ տարաժամ ամուսնութիւնը նոյնպէս վատ է ազդում թէ ամուսնացողների և թէ նրանցից առաջացած սերնդի վրայ: Ինչպէս որ ծեր կենդանիները և կամ հին ծառերը չեն կա-

րող ուժեղ ձագեր և խոշոր պտուղներ տալ, այնպէս և ծեր ամուսինները անընդունակ են առողջ և զօրաւոր սերունդ առաջացնել: Այդ տեսակ ամուսնութիւնները մեծ մասամբ կամ բոլորովին անզաւակ են մնում և կամ նրանցից ծնւում են թոյլ, վախ և հիւանդոտ զաւակներ: Այս է պատճառը, որ միւլենոյն ծնողներից առաջին զաւակները, որոնք ծնւած են նրանց ֆիզիկական զարգացման կատարեալ շրջանում, սովորաբար աւելի առողջ և աւելի զւարթ են լինում քան թէ ծնողների ծերութեան հասակում ծնւածները: Ուշ հասակում ծնւած երեխաները ենթակաջ են լինում անզլիական հիւանդութեան (ոսկորների ծռութիւն), գեղձախտի (ЗОЛОТЫХА), թոքախտի և շատ դանդաղ են զարգանում թէ ֆիզիկապէս և թէ մտաւորապէս: Ըմեր ծնողների զաւակները, ասում է բժիշկ Լէւին, զուրկ են լինում իրենց հասակի թարմութիւնից և կայտառութիւնից և շատ յաճախ մեռնում են թոքախտից, թէև նրանց ծնողները ենթակաջ չեն այդ հիւանդութեան: Եւ եթէ այդ տեսակ զաւակները կենդանի են մնում, այսու ամենայնիւ, նրանց ֆիզիկական զարգացումը շատ դանդաղ է լինում և նրանք ենթարկւում են զանազան հիւանդութիւններու:

Բացի սրանից ամուսնական կեանքը շատ վատ է ներգործում տարածամ ամուսնացողների առողջութեան վրայ: Հասակն անցկացրած տղամարդը առանց այն էլ ենթակաջ է լինում զանազան ֆիզիկական խանգարմունքների, որոնք մասամբ հետուանք են նախկին ամուրի կեանքի, մասամբ էլ նոյն իսկ ծերութեան հասակի: Հասակն անցկացրած աղջկայ կազմւածքը ենթարկւած է ֆիզիկական այնպիսի փոփոխութիւնների, որ նրանք կամ բոլորովին անընդունակ են լինում ծննդաբերութեան կամ ծննդաբերութիւնը այնքան ծանր և դժւար է լինում, որ շատ անգամ նրանք զոհ են դառնում այդ բնական գործողութեան: Պրոֆէսոր Գորւիցի հաւաքած տեղեկութիւններից երևում է, որ ծննդաբերութիւնից մեռնող կանանց 35 տոկոսը միայն մեռնում է երիտասարդ հասակում, իսկ մնացած 65 տոկոսը վերաբերում է այն կանանց, որոնք առաջին անգամ ծննդաբերում են հասակն անցկացնելուց յետոյ: Բացի սրանից, այդ տեսակ կանայք արդէն թառամած և երիտասարդական հիւթերը կորցրած լինելով՝ չեն կարող բաւական

նաչափի և թարմ կաթ արտադրել իրենց զաւակներին կերակրելու համար:

Այդպէս ուրեմն, ինչպէս վաղաժամ՝ այնպէս և տարաժամ՝ ամուսնութիւնները միանգամայն անհամապատասխան են առողջապահութեան պահանջներին, որոնց նպատակն է նպաստել թէ ամուսինների և թէ նրանցից առաջացած սերնդի ֆիզիկական և հոգեկան բարգաւաճութեան:

Բացի այդ ամենից, առողջապահութիւնը պահանջում է, որ լինի համաչափութիւն ամուսնացողների հասակի մէջ: Յայտնի է, որ աղջկայ մարմնական զարգացումը աւելի շուտ է կատարւում, քան թէ տղայինը: Այդ պատճառով էլ համարեա բոլոր ազգերի մէջ ընդունւած է, որ փեսան մի քանի տարով մեծ լինի հարսնացուից: Հասարակ ժողովրդի մէջ այդ տարբերութիւնը սովորաբար լինում է 2—3 տարի, իսկ կրթւած դասակարգի մէջ 5—10 տարի: Ֆիզիոլոգիական ֆակտերը ցոյց են տալիս, որ այդ բնական տարբերութիւնը օգուտ է թէ ամուսինների և թէ նրանց զաւակների առողջութեան համար: Բայց բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն է ստացւում, երբ հասակների տարբերութիւնը այդ չափից վեր է: Պժշդագրաբար ոչ եկեղեցին և ոչ պետական օրէնսդրութիւնը չեն սահմանել ոչ մի կանոն ամուսինների հասակի համաչափութեան մասին: Եւ այդ է պատճառը, որ այդ կէտը ամենից աւելի դէպի չարն է գործադրւում: Ճշմարիտ է ժողովրդական աւանդութիւնը միշտ ծաղրով և նախատինքով է վերաբերւում դէպի անհամաչափ ամուսնութիւնները, բայց, չնայելով արան, տակաւաթիւ չեն օրինակները, երբ 50—60 տարեկան տղամարդիկ պսակւում են 18—20 և մինչև անգամ աւելի ևս մատաղ հասակի աղջկերանց հետ: Պատահում են և հակառակ դէպքեր, երբ հասակից անցկացրած կանայք դնում են իրենցից տարիքով փոքր երիտասարդների, բայց այդ տեսակ դէպքերը համեմատաբար աւելի սակաւաթիւ են:

Անհամաչափ ամուսնութիւնը նոյնպէս շատ վատ է ազդում թէ ամուսինների և թէ նրանց զաւակների առողջութեան վրայ. և այդ ազդեցութիւնը նոյնչափ աւելի սաստիկ է, որչափ մեծ է հասակների տարբերութիւնը: Մատաղահաս օրիորդը գնալով տարիքը անցկացրած տղամարդին, շատ շուտով կորցնում է իւր

Թարմութիւնը, զրկւում է մայր լինելու բարձր բաւականութիւնից և ենթարկւում է զանազան ջղաջին և ուրիշ հիւանդութիւնների: Սորա պատճառը մասամբ այն է, որ այդպիսի դէպքերում կինը զզւանքով և տհաճութեամբ է անձնատուր լինում զառամած ամուսնու փաղաքշանքներին, որ միայն զրգուում է նորան առանց բեղմնաւորելու և առանց բաւականութիւն տալու նորա բնական ցանկութիւններին, մասամբ էլ—ինչպէս Սանկտորիուսն է ասում—այն պատճառով՝ որ մատաղ կեանքը ենթարկւում է Թառամած կեանքի շնչառութեան: Անասւում է նոյնպէս և տղամարդի առողջութիւնը, որովհետեւ նա հարկադրւած լինելով բաւականութիւն տալ իւր մատաղ ամուսնի ցանկութեան, ստիպւած է լարել իւր ոյժերը կամ դիմել այնպիսի միջոցների, որոնք արհեստական կերպով բարձրացնում են նորա առնական կարողութիւնը: Այժերի այդ անսովոր լարումը և այդ արհեստական միջոցները, ի հարկէ, չեն կարող առանց հետեանքի մնալ առանց այն էլ մաշւած կազմաճքի համար:

Այդ տեսակ ամուսնութիւնները մեծ մասամբ կամ անզաւակ են մնում կամ նրանցից ծնւած զաւակները լինում են Թոյլ, հիւանդոտ և սովորաբար մեռնում են մանկական հասակում: Մատաղահաս օրիորդը մարդու զնալով զառամած ծերունուն—ասում է բժիշկ Աէլին—վիրաւորում է բնութեան սրբազան օրէնքը, որովհետեւ նա մի ամբողջ սերնդի շահերը զոհ է բերում մի հատ վաւաշոտ անձնաւորութեան քմահաճոյքին: Այդ տեսակ ամուսնութիւնը մի կատարեալ Ֆիզիոլոգիական սկանդալ է:

Մենք չենք չիշում անհամաչափ ամուսնութեան բարոյական հետեանքների մասին: Եթէ ընտանեկան յարկի սրբութիւնը և ամուսնական հաւատարմութիւնը կազմում են ամուսինների երջանկութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը, այն ժամանակ ոչ մի բան այնքան չէ սպառնում այդ երջանկութեան, որչափ անհամաչափ ամուսնութիւնը: Այդ շատ հասկանալի է...

Այն ամենից, ինչ որ ասացինք ամուսնական հասակի վերաբերութեամբ, հետեւում է, որ Թէ ամուսնացողների և Թէ նրանց զաւակների առողջութիւնը և բարօրութիւնը պահանջում են, որ ամուսնութիւնը տեղի ունենայ միմիայն այն հասակում, երբ ամուս-

նացողները գտնուում են իրենց մարմնական և հոգեկան զարգացման կատարեալ շրջանում: Գիտութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ շրջանը աղջկայ համար սկսւում է 18—21 տարեկան հասակում, իսկ տղայի համար՝ 20—25 տարեկան հասակում: Այդ տարիների մէջն է, որ թէ աղջկայ և թէ տղայի կազմւածքը հասնում է զարգացման վերջին կէտին, որից յետոյ նրանք այլ ևս դադարում են մեծանալուց: Զարգացման այդ կատարեալ շրջանը տեւում է աղջկայ համար մինչև 35՝ իսկ տղայի համար մինչև 45 տարեկան հասակը: Այդ պատճառով ով ցանկանում է ամուսնանալ ոչ թէ իւր կրքերին բաւականութիւն տալու համար կամ շահասիրական ու կարիքի տառնալի նպատակներով, այլ առողջ սերունդ ունենալու համար, պէտք է ամուսնանայ այդ որոշած սահմանի մէջ. ոչ առաջ և ոչ յետոյ:

Այդ որոշած սահմանը համապատասխանում է ոչ միայն առողջապահութեան այլ և ժամանակակից կուլտուրական կեանքի պահանջներին: Կար ժամանակ—և այդ ժամանակը զեռ այժմ էլ բոլորովին անցած է—իրբ ամուսնութիւնները կատարւում էին անգիտակցաբար, շատ անգամ մինչև իսկ ամուսնացողների ցանկութեան հակառակ, միմիայն նրանց ծնողների կամքով և հաճութեամբ: Բայց այժմ կեանքը պահանջում է, որ ամուսնութիւնը հիմնւած լինի ամուսինների գիտակցական ընտրողութեան վրայ: Այդպիսի ընտրողութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ ամուսնացողները ունին որոշ զարգացում, որոշ ինքնուրոյնութիւն և որոշ աշխարհայեցողութիւն: Սռանց այդ պայմանների ամուսնական երջանկութիւնը, զոնէ փոքրիշատէ քաղաքակրթւած հասարակութեան մէջ, էէ կարող հաստատուած լինել ամուր հիմունքների վրայ: Իսկ այդ ամենի համար, ինչպէս արդէն վերը յիշեցինք, թէ եկեղեցու և թէ պետութեան սահմանած ամուսնական հասակը միանգամայն անբաւարար է ¹⁾:

¹⁾ Մեր մէջ փոքրահասակ աղջկերանց մարդու տալու սովորութիւնը, բացի կլիմայական և տնտեսական պատճառներից, ունի նաև իւր պատմական պատճառը: Յալսնի է, որ պարսիկների և տաճիկների տիրապետութեան ժամանակ, մանկահասակ և մանաւանդ սիրուն աղջիկ ունենալը

Անցնենք այժմ ամուսնական առողջապահութեան միւս պայ-
մաններին:

(Շարունակելի)

մի կատարեալ պատուհաս էր ծնողների համար: Այդ տեսակ աղջկերքը սովորաբար զոհ էին դառնում չափշտակութեան, գերի էին տարւում հե-
ռու աշխարհներ կամ զարդարում էին տեղական խաների և փաշաների
հարէմները: Այդ պատճառով, ծնողները աշխատում էին, ինչքան կարելի է,
շուտով մարդու տալ իրենց աղջկերանց և ալըպիսով ազատել նրանց
սպառնացող վտանգից: Պատմում են, որ դեռ ևս անցած դարու վերջերին,
Երևանի խանը կամենալով իւր որդու համար հարեմ պատրաստել, հրա-
մայել էր հաւաքել Արարատեան Նահանգում գտնուող բոլոր կոչս աղջկե-
րանց, որպէս զի նրանց միջից ընտրի ամենասիրուններին: Ղուկաս կա-
թողիկոսը, տեղեկանալով խանի այդ մտադրութեան մասին, հրաման ար-
ձակեց, որ բոլոր աղջկերանց՝ սկսած ութ տարեկան հասակից՝ իսկույն
պսակեն: Պատկտոյների թիւը աչնքան մեծ էր, որ եկեղեցիներում տեղ
չլինելով, թոյրերների վրայ էին կատարում սյսակի խորհուրդը: Երբ խանի
մարդիկը հասան գիւղերը, ոչ մի տեղ ալ ևս ութ տարեկանից վեր աղ-
ջիկ չկարողացան գտնել:

Ահա այդ տեսակ պայմանների ազդեցութեան տակ՝ են մշակւել եկե-
ղեցական օրէնսդրութիւններից չատերը, որոնք այժմ ինքն ըստ ինքեան
կորցնում են իրենց նշանակութիւնը, քանի որ այդ պայմանները ալ ևս
գոյութիւն չունին, քանի որ նրանք վաղուց արդէն անցել են պատմա-
կան աւանդութիւնների շարքը:

Գ Ր Ա Ն Ի Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՄՄԲԱՏԵԱՆՅ, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նախիջևանցի, միաբան Սուրբ Էջմիածնի.—Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ՝ Նոր-Բայազիտ գաւառ: (Ի 1862 թ-ից 1895 թ-ին):—Վաղարշապատ, տպ. Մայր Լթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1895—96. ԺԱ+843 ութածալ: Գինն է 2 ռուբլի:

Այս մեծահատոր գրքի բուն աւարկալի մասին խօսելուց՝ առաջ մեզ հարկաւոր է մի քանի բացատրութիւններ տալ: Գրքի մեծութիւնը արդարեւ արտասովոր է մեր ընթացիկ գրականութեան համար. 843 երես, և ամեն մի երեսը գրեթէ ամսագրիս երեսների չափով՝ աչդ մատամբ նրանից է, որ գրքին կցւած են երեք ընդարձակ չափերով տպուած ներդրումներ, որոնցից առաջինը ոչինչ առնչութիւն չունի գրքի նիւթի հետ ¹⁾:

¹⁾ Մատթէոս կաթ-սի Տփլիսից վերադարձն չերեան և չէջմիածին 1853 ին. մի քաղաածք Ստեփանոս եպ. Օրբելեանից (վասն ինն դասուց եկեղեցւոյ՝ թէ հէք են և որպէս վարեն): մի ընդարձակ չափով Արարատ ամսագրի 1870 թ-ից, խորագրով՝ «Նկեղեցական դասակարգութեան բարձրագոյն աստիճանները». 1836 թ-նի պոլսկոնիսի պոլսկոնիսի կաթողիկոսի իրաւունք-

նկրորդ չափերով վերաբերում է Նոր-Բայազէդի գաւառում հեղինակի գտած 5 բնեռագրերին և բաղկացած է նոցա մասին պ. Նիկոլսկու պրած չափերով թարգմանութիւնից: Երրորդ չափերով բովանդակում է պարսից շահերի տւած վաւերագրերը Մազրեցի (որ ապա Ղարաբաղի) Մելիք-Շահնաւարի տոհմի կալածների մասին նույն գաւառում:

Այդ երեք ընդարձակ չափերով ներք զուրա գալով գրքից, վերջինիս բաժին մնում է 646 երես, որ դեռ

ների մասին. 1883 թ-ին բարձրագոյն հաստատւած կանոնները կաթողիկոսի ընտրութեան մասին. ներկայ Մկրտիչ I կաթողիկոսի մուտքը չէջմիածին և սուրբ օծման հանդիսակատարութեան մասին քաղաածներ Մեսրոպ արքեպ. Տէր-Մովսէսեանի գրքից:

միաշնակ բաւական կը լինէին զըր
քին շատ պատկառելի մեծութիւն
տալու:

Գրքի խորագիրը դեռ կատա-
րելապէս չի պարզում նորա ամբողջ
բովանդակութիւնը. ալս գիրքը մի
միաշն տեղագրութիւն չէ. հեղինակը
ալն շարադրել է 1862^և 1863 թթ.
ընթացքում, երբ նա կարգած է ե-
ղել Նոր-Քալադէղի հոգեւորական վի-
ճակի գործակալ. իւր շրջագալու-
թեան միջոցին նա՝ իւր պաշտօնի
համաձայն, պիտի տեղեկանար նաև
հոգեւորականների դրութեանը ու
ժողովրդի հոգեւոր կրթութեան գոր-
ծին. ամեն տեղ, ուր ալցելութեան է
գնացած եղել, նա խօսակցութիւն է
ունեցել նաև ալդ ճիւղերի մասին,
և ինքը խրատներ ու քարոզներ է
կարդացել, օրհնութիւններ տւել ալս
ու ալն անձին կամ հասարակու-
թեանը. և հեղինակը—ալն ժամա-
նակ դեռ սոսկ վարդապետ—ալդ
ամենը զեանդել է իւր գրքում, կից
իւր տեղագրական և ալ հետազո-
տութիւնների նկարագրութեանը:
Գիրքը լի է խորհրդածութիւններով
եկեղեցու, շէն կամ աւերակ
վանքերի ու ալ վիշատակարանների
մասին, և ալդ ամենը ըստերևութին
գրած է ոչ միաշն բանասիրական
գրականութիւնը հարստացնելու, ալ
և ժողովուրդ ու քահանաներ կըր-
թելու համար:

Ալս ձեռն գրածք մի տեսակ ան-
ախրոնիզմ է թւում ներկայ ժամա-
նակիս համար. բալց եթէ վիրքը
լուս է տեսել 1896 թ-ին,
նա գրած է եղել գրքի լուս տես-
նելուց ամբողջ 33 տարի առաջ:

տեղ-տեղ միաշն տեղեկութիւնները
լրացրած են լետագալ տարիների
տեղեկութիւններով, որոնք ղըրած
են կամ ծանօթութիւնների և կամ
նույն իսկ բնագրի մէջ:

Ալդ հանգամանքը շատ բան է
պարզում հեղինակի օգտին, որը ալդ-
քան տարիներ ուշացրել է գրքի լուս
տեսնելը սոսկ ալն պաաճառով, որ
նա կամեցել է իւր գրքի մէջ զե-
տեղել իւր գտած բեեռագրերի թարգ-
մանութիւնը. վերջինս կատարած
լինելով միաշն մի քանի տարի ա-
ռաջ (Նիկոլոսկու ձեռքով), ամբողջ
գիրքն էլ տպագրութեան է արւել
միաշն 1895 թ-ին և լուս տեսել մի-
աշն ալս 1896 թ-ին, չնալած որ
Գեղարքունիքի տեղագրութիւնը
ինքն ըստ ինքեան ոչինչ չէր կոր-
ցնիլ առանց դորան. չէ որ բեեռա-
գրերի բացատրութիւնը միաշն լա-
ւելածի մէջ է գրած, իբրեւ գրքից
անկալս մի բան, կամ իբրեւ «գարդ»,
որպէս ինքը հեղինակն է ասում:
Ալդ «գարդի» համար մի գրքի տպա-
գրութիւն 30 կամ աւելի տարի ու-
շացնել—դա արդարեւ տարօրինակ է
թւում:

Գիրքը, չնալած իւր թերութիւն-
ներին, կարդացում է ոչ միաշն ա-
ռանց ձանձրովի, ալ և հետաքր-
քութեամբ. ալդ մասամբ նրանից է,
որ մենք գործ ունինք թէև անար-
ւեստ գրողի հետ, բալց որը սա-
կալն սրտանց սիրում է իւր հետա-
զոտած առարկան և իւր գիտեցածն
ու չգիտեցածը արտալայտում է մէջը
գնելով պարզ մարդու զգացմունք և
խորին համոզմունք: Գրած լինելով
աւելի քան 30 տարի առաջ՝ հեղի-

նակի անձնական մտքերն ու խորհրդածութիւններն բնորոշում են 50-ական և 60-ական թւականների չենք ասում չառաջագէմ, բայց անշուշտ բանասէր հաջ հոգեորականին և միմիայն հաշկական հին ու նոր գրականութեամբ սնած, բայց և առողջ դատողութեամբ ու բարի և աննախանձ սրտով օժտւած ժամանակի իսկական հաջ մարդուն, որին օտար չէ նաև զարճախօսութիւնը և հուսմորը։ Հեղինակի համար սուրբ է ամեն հաւատ, որ հաշինն է, լինի դա հաւատ դէպի Աստուած, թէ դէպի անապաշտութիւններ։ համոզւած նախանձախնդիր է հաջ անւան անցեալում թէ ներկայում, հաջ ընդին ու կրօնին, Ս. Էջմիածնի աթոռին, հաջ երկրին։ փառաւորում է երեւելի կամ իշխանազն հաշերով թէ անցեալում և թէ ներկայում, առաւել նոցանով, որոնք որևէ արձանագիր են թողել կամ որոնք ալթմ դէպի օղուտն են գործում։ թուրքի անուներ նա չի տալ, առանց «անօրէն» ածականի, բայց և միշտ կցելով իւր մաղթանքը, որ թուրքը հաւատի դաշ և հաշի դրացիութիւնը չարգէ. վանք, մատուռ, ակերակ տեսնելիս անպատճառ պիտի կցէ ընդհանուր խորհրդացութիւններ կրօնի, ազգի, հաշրենիքի մասին և չի չէ ալ նշանաւոր վանքերի, ակերակների անուններ, թէկուզ դա լինի հարիւր երրորդ անգամը։ նա չի սիրում կատարեալ տղի տութիւնը և քարոզում է սկզբնական կրթութիւն, կարգին երգեցողութիւն. ատելով ատում է մանաւանդ տգէտ ու անշնորհ քահանային, որը ոչ մի բանից անդեկութիւն չունի, մանա-

ւանդ հին ձեռագրերի ու արձանագրութիւնների չարգը չգիտէ, և կամ որը չգիտէ ժողովրդի հետ եօլա գնալ. նա սիրում է հիւրասիրել և օրհնաբանութիւն կարգալ Աստուածանից տւած ամեն բարիքի համար. նա իւր աչքը չի փակում և գիտէ զմալել և փառաւորել զաշտերի, լեռների, անտառների, ծովի, տեսարանների, բայց ամենից առաջ, իբր հետախոյզ, նա սիրահար է հնութիւնների և արձանագրութիւնների։

Այս մեծահատոր գրքի ամենագլխաւոր և կարելի է առել միակ անջնջելի արժանաւորութիւնը կազմում է վանքերի, ակերակների, տապանաքարերի, խաչքարերի վրա գտնւած բազմաթիւ արձանագրութիւնների արտագրութիւնը։ ձիւղ է։ Մեսրոպ արքեպ. Ս.բատեանց առաջինը չէ, որ մեղ ծանօթացնում է Գեղարքունի գաւառի հնութիւնների հետ։ Յովհաննէս եպ. Շահխաթունեանց (Երևանի առաջնորդ 1835 թւականին, որի գիրքը լոյս տեսաւ 1842 թ ին) և Սարգիս արքեպ. Հասան-Ջալալեանց, նոյն տեսակ դեր են կատարել ալդ երկրի նկատմամբ ներկազ դարում, չհաշւած չատկապէս Սևանաջ վանքի մասին գրած անձերին, գլխաւորապէս Զաքարիա եպ. Գուլասպեաց 1825-ին, Մանուէլ վարդ. Գլմուշխանցի 1830-ին. բայց Մեսրոպ արքեպ. Ս.բատեանց ոչ միայն ստուգել է չաշտի եղածները և շատ անգամ նաև ուղղել իւր նախորդների սխալները, ալ և ընդարձակել է իւր հետախուզութիւնը, չաշտի կացուցանելով անչաշտ մնա-

ցած արձանագրութիւնները: Մեր մօտաւորական հաշուով ներկայ գրքի մէջ առաջ են բերւած չուրջ 350 մեծ կամ փոքր արձանագրութիւններ, արտագրւած, որպէս երևում է, ամենամեծ բարեխղճութեամբ, մեծ ճշդութեամբ: Արձանագրութիւնները գրքի մէջ առանձին բաժին չեն կազմում, այլ ցրւած են ամբողջ գրքում և առաջ են բերւած իբր մասն իւր ճամբորդութեան նկարագրութեանը, ալ նիւթերի հետ խառն: Արձանագրութիւնների մէջ պատահում են 9-րդ դարից, մեծ քանակութեամբ 13 և 14-րդ դարերից, նոյնպէս և աւելի նոր և նորագոյն ժամանակներից: Արձանագրութիւնների մէջ են նաև բեռնադրերը, որոնց գիւտի հետ կապւած է նեղիշակի անունը. դոքա են՝ Էլառ. (Էլլար) գիւղում գտածը 1862 թ., Աղամխան գիւղինը, գտնւած նոյն 1862 թ., Ալիշալու գիւղինը, գտնւած 1863 թ., Օրդակու գիւղինը, գտնւած 1883 թ.-ին. և Ջաղալու գիւղինը, գտնւած նոյն 1883 թ.ականին:

Հայկական արձանագրութիւնները պարունակում են հաւոց պատմութեան կամ անցիակ կենցաղի համար նիւթեր կամ ցուցմունքներ. սա արդէն վճռւած խնդիր պէտք է համարել, որ հարկաւոր է ճշտութեամբ արտագրել և ապագրել բոլոր արձանագրութիւնները առանց խտրութեան, թողնելով պատմադէտներին և այլ հետազոտողներին ջոկել կարեւորը անկարեւորից. և, մեր կարծիքով, անխտրութիւնը պէտք է կանոն ընդունել մինչև մեր դարի միջերը գրաւորների համար, որ ժամանակա-

նից թէ պատմութիւնը և թէ հայերի կենցաղն ու ներքին կեանքը ուսումնասիրելու համար ցրականութիւնը կամ մամուլը առհասարակ գրեթէ աւելորդ է դարձնում նորագոյն արձանագրութիւններին ղիմելը:

Առաջ բերած մի քանի հարիւր արձանագրութիւններից նկատենք մի երկու կարեւորագոյնները. ընդարձակ արձանագիր Ալիշալու գիւղի (Սեանայ ծովի հարաւային ափի մօտ) ձորամիջին գտնուող վանէվանի կոչւած վանքի կաթողիկէի վրա, 903 թ.-ից (Տեղագրութիւն էջ 563), որից երևում է, թէ նորա կառուցանողն է Հաւոց սպարապետ տէրանց տէր Շապուհ Բագրատունին, որդի Հաւոց Թագաւոր Աշոտի, օրօք Շապուհի եղբայր Հաւոց Թագաւոր Սմբատի, որոնց քուրը Սիւնեաց տիկին Մարիամն էր. չիշւած են չորս գիւղերը, որ Շապուհը ընծայում է վանքին և դրամական տուրքերը մի քանի այլ գիւղերից: Այդ արձանագրութիւնը առաջ են բերած նաև Շահխաթունեանց եպ., Ջալալեան արքեպ. Ղուկաս վարդ. Ինճիճեան, Հ. Ալիշան, որպէս չիշել է դարեր առաջ նաև Ստեփանոս եպ. Օրբելեան (1290 թ.-ին). սակայն Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեան, իսկականը արտագրելով, ուղղում է տարբեր ընթերցւածները:—Տարբեր թւականներ են ցուց տւել պատմագիրները ու վերոյիշեալ տեղագրողները նաև մի ժամանակ հռչակաւոր Մարենեաց վանքի հիմնարկութեան թւի մասին (այդ վանքը ագթմ. Ղզւլանք ևս կոչւած, վերին-Ալուշալուի մօտերքն է), Բանից երևում է, որ վանքը չինւած է, ըստ

արձանագրութեան, Սիւնեաց Սուփան իշխանից փրկչական 851 թւականին (նորոգւած վանքի առաջնորդ Խաչատուր վարդապետից 1655 թ., վերստին նորոգւած Գեղամի իշխան Աբովի որդի Մելիք բէկից. աչն Աբովի որի սերունդն են Ղարաբաղի Մէլիք-Շահնաղարեանները): Այդ թւականը չի համապատասխանում պատմագիրներին աւանդածին, որի համաձայն վանքի հիմնողը Հարանց Հալր կոչւած Սողոմոն վանականն է եղած փրկչական 701 թւականին: Դա աչն վանքն է, որ աչնքան հռչակեց ու զօրացաւ, որ մի ժամանակ իշխում էր Գեղարքունու վրա՝ անկախ Սիւնեաց մետրոպոլիտներից:

Տարբերութիւններ գտնելով իւր տեսածի և Շահխաթունեանցի, Ջալալեանցի կամ ուրիշների արտագրածի մէջ, Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանց իւր գրքի մի քանի տեղերում ծաղրում է նոցա, աչսպիսի ոճերով՝ «հարկ չեմ համարում առել թէ աչ ոք գրողը լսելով է գրել, և աչն ոքը գիտակով հեռուից է նալել, և ալն» (էջ 514) և կամ. «Յիրաւի զարմանալի բան. եթէ մի արձանագրի մէջ աչքան տարբերութիւն կալ անւանի և հաշուց, ինչպէս լինեալ համեմատութիւնը ցոյց է տալի Շապուհեան արձանագրութեան վերաբերեալ, հապա միւս արձանագրութեանց մէջ որքան և որպիսի տարբերութիւնք կը լինին: Եւ աչս պարզ ու բացառաւոր տարբերութիւնը անշուշտ չառաջացած կը լինի գրողաց անձամբ արձանագրիւրը չտեսնելէն: Բաւց միթէ Օրբելեանը և Շահխաթունեանցը ևս անձամբ չեն տեսնել արձանա-

գիրը:—Ինչ և իցէ որքան կարելի էր, աչխատեցի ճշդութեամբ արտագրել արձանագիրը:—Ով գիտէ, գուցէ իմ դրածներն մէջ ևս պատահին սխալներ. քանզի մարդ ենք սխալական» (էջ 567):

Սակաչն անցնենք գրքի մի ալ կողմին. դա Գեղարքունի գաւառի գիւղերի նկարագիրն է: Այդ կողմից աչս գիրքը ունի շատ մեծ պակասութիւններ կամ եթէ ուղէք՝ անլարմարութիւններ: Հէնց սկսենք վերնագրից. «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ աչժմ Նոր-Բալաղիս գաւառ»: Մարդ կը կարծի թէ հին անունով Գեղարքունի կոչւած գաւառը իսկ և իսկ աչժմեան Նոր-Բալաղիս գաւառն է: Եւ դա սխալ է: Այդ լեռն էլ կը պարզի: Եւ ապա, կարդում էք գիրքը և տեսնում, որ Գեղարքունի գաւառի հետ հետադոտութեան են առնւած նաև Կոտալից գաւառ կամ Կոտալք, Բերդագաւառ կամ (ըստ հեղինակի) Մազազ գաւառ, Ծաղկածոր գաւառ, Սոթ գաւառ. ամենը գաւառ, գաւառ, գաւառ... Չէ որ աչդ խօսքը միաչն չփոթութիւն է չառաջացնում ընթերցողի մէջ, որը դորանով ոչ Գեղարքունին է պարզ հասկանում և ոչ Նոր-Բալաղից գաւառը: Գաւառի բաժանմունքների և տահմանների մասին դրքի մէջ աչնքան տեղ է խօսւում, իրարից շատ թէ քիչ տարբեր ձևով, որ ընթերցողը միաչն մոլորւում է. մի նմուշ աչս երես 31 ից, որ սուած է.

«Գեղարքունին բազկանում էր չառաջ չորս գաւառիկներով, որք են»

1. Ծմակ դաւառ 18 գիւղերով, որ ալժմ է Նոր Պալազեան քաղաքը և չրջակայքը. 2. Կոթաքար և Կորդաքակ 30 գիւղերով, որ ալժմ է Աղի-եամանալ չրջագաւքը. 3. Սողք և Սողից դաւառ 47 գիւղերով, որ ալժմ է Զօթալ կողմերն. և 4. Արեգունի դաւառ 17 գիւղերով, որ ալժմ է Գիւնէիք — ծովի հարաւային եզերքը. իսկ ալժմ ալք բոլորը կազմում են Նոր-Պալազիտու դաւառն 31 գիւղերով, որոց հետ միացած է և Գաղկաձորու դաւառը 24 գիւղերով. (ուրեմն ընդամենը Նոր-Բալազիտի դաւառում 55 գիւղ է?). Ըստ ալժմ փոխանակ նախնեաց 123 գիւղերի (որ տեղից կազմուց 123 թիւը ?!) մնում են 31 Հալաքնակ գիւղեր. 10 մալա կանի գիւղ, և 69 սլաակաքնակ գիւղեր. (ուրեմն $31 + 10 + 69 = 110$ գիւղ?). Ըստ ալժմ համեմատելու է և բնակչաց թիւը ներկայինը անցելու հետ, բայց ալժմ Աստուծոյ շնորհիւ աճելու վրայ է ժողովուրդը ամեն տեղի:

Ալք ձևի աշխարհագրութիւն կարելի է գրել ընթերցողին չիտթեցնելու համար միայն և ոչ նորան բան պարզելու. Կարծես թէ կալ ինչ որ Ծաղկաձորի (Կարաչիչագի) գաւառ, 24 գիւղերով, որը միացրած լինի Նոր-Բալազէգի գաւառին 31 գիւղերով. իստոյ Նոր-Բալազէգի գաւառը իբր թէ 110 գիւղ ունի, որոնցից 31 հալաքնակ: Ալք բոլորը չառաջացել է գրել չիմանալուց. ալն, ինչ Կոթալք է անւանւած, ներկայումս Նոր-Բալազէգի գաւառի (ռուսաց ուեղղ, УБЗД) մասը չէ կազմում, ալ Երեւանի գաւառի. հեղինակն էլ գիտէ

ալք. բայց իւր գրքի մինչև 167-րդ երեսը խօսում է ալնալէս, որպէս թէ ռուսական-վարչական ալք բաժանմունքը նրան չալունի չլինէր. և ահա միայն 167-րդ երեսում, մի փոքրիկ ծանօթութեան մէջ գրւած է հանելուկի բանալին, ալս ձևով.

«1670 թին կառավարութիւնը Կոտալքը միացրեց Երեւանալ գաւառի հետ»:

Բնթերցողին 167 մեծ երես երկար զրոյցներուց լետու՝ ալք ծանօթութիւնը շատ ուշ է թւում մեղ, թէ և գրանով ամեն ինչ զեռ չի պարզում:

Պաշտօնական վերջին վիճակագրութեամբ 1886 թւականի, Նոր-Բալազէգի գաւառում հաշւում են 127 գիւղ, որոնց մէջ մենք հաշւեցինք հալաքնակ (զուտ կամ խառն). 36 գիւղ, Ալս պաշտօնական տեղեկութիւնը զուք չէք գտնիլ Մետրոպոլիտարքայ. Սմբատեանի ալք ահալին գրքում Նոր Բալազէգի գաւառի մասին! Եւ չնայած որ պաշտօնական Сводъ статистическихъ данныхъ о населеніи Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 года (ալսինքն՝ Համապրումար վիճակագրական նիւթերի Անդրկովկասեան երկրի, քաղաած տների ցուցակներից 1886 թ., հրատարակութիւն Անդրկովկ. ստատիստիկական կոմիտէի) հրատարակւած 1893 թ., կարելի է գտնել նահանգական և գաւառական վարչութիւնների մէջ, — մեր հալ տեղագրողները, ի թիւս որոց և Մետրոպոլիտարքայի. Սմբատեանց, ըստ երևութի, բնաւ տեղեկ չեն ալք կարե-

տր տեղեկացուցի մասին. և ոչ մի տեղ ալ չի լիակատար տեղեկացուցը չի շատակած չէ Գեղարքունու Տեղադրութեան մէջ. Եւ սակաւն, գրքի գերտպատիւ հեղինակը աշխատելէ ամեն գիւղի մասին խօսելիս՝ վիճակագրական տեղեկութիւններ տալ հալ բնակիչների թւի մասին. ճիշդ է, Տեղագրութիւնը գրած է 1862 և 63 թականներին, բայց ճա աշխատել է նորագոյն ժամանակի թւերն էլ տալ, օգտւելով դործակալ Նիւրեզ վարդապետ Նիւրեզեանցի ցուցակներից. Այդ աղբիւրը վատ աղբիւր չէ, քանի որ ճա հիմնած պիտի լինի եկեղեցական մատեանների վրայ. բայց զուգահեռաբար կառավարութեան պաշտօնական թւերն հաղորդելը պարտաւորիչ պիտի լինէր. Եւ երկրորդ, մի վատ սովորութիւն կալ հալ տեղագրողների մէջ առհասարակ, որ յոքա մի գիւղի բնակիչների մասին խօսելիս՝ հաղորդում են միայն հայերի թիւը, արհամարելով տեղեկացնել թուրքերի և առհասարակ ալ ազգերի թւի մասին, որով ընթերցողները ծուռ գաղափար են ստանում իրականութեան վրայ. և ալ վատ սովորութեան հետեւում են նոյն իսկ լրագրական թղթականներից թէ մեզնում և թէ Տաճկաստանում. Այդ թւերը գոնէ մօտաւորական ճշգրտեամբ իմանալու համար բաւական է գիմել վերո չի չած պաշտօնական աղբիւրին.

Գրքի էջ 87—89 գրած է Գեղարքունու, Ծաղկաձորի և Կոտալքի 73 հալ գիւղերի ցուցակը՝ ցուցմունքով թէ որքան տուն կալին իւրաքանչիւրում 1873 թին Երեանայ

թեմի առաջնորդի ցուցակով, ապա 1860 թականի պաշտօնական վիճակագրով և 1870 թականի Երեանայ թեմի առաջնորդի (որ ինքը Մեսրոպ ալն ժամանակ վարդապետ Սմբատեանցն էր) ցուցակներով. ալ ցուցակներից երեսմ է, որ մօտ 40 տարիների ընթացքում Գեղարքունու 18 գիւղերը դառել են 31 գիւղ և (Նոր Բալաղեղ քաղաքն էլ հետը) 1.989 տունը դառել են 4.662 տուն, ալսինքն աւելի քան կրկնապատուել է. Ծաղկաձորի 8 գիւղերը դառել են 23 գիւղ և 330 տունը դառել են 2.589 տուն. Կոտալքի (Ղրթբուլաղ) 15 հալ գիւղերը դառել են 19 գիւղ և 340 տունը դառել են 1118 տուն. Աւելի մօտ ծանօթութիւն ալ արտասովոր մեծ աճելութեան հանգամանքների մասին հեղինակի գրքի մէջ չենք գտնում, որի համար ցաւում ենք:

Այցելած բոլոր 73 հալ գիւղերից հնուց բնիկ ժողովուրդ ունեցող ցուց են տրւած Փանաքեռ, Զրէժ, Առինջ, Պտղնի, Բջնի և Արզաքան. (տես գրքի էջ 277). սակաւն դոցա վրայ պէտք էր աւելցնել Կոտալքում. Ելառ գիւղի ամենամեծ մասը, Եւղաւան (Բարձարբի) գիւղի բնակիչների մեծագոյն մասը, Ալաղօր գիւղը. Ծաղկաձորում՝ Գոմաձոր գիւղի մեծամասնութիւնը և Ծաղկունք գիւղի փոքրամասնութիւնը. Գեղարքունիքում՝ Երանոս գիւղի փոքրագոյն մասը. ալ մասին գրքի մէջ չէ չիւած. մնացած բոլոր գիւղերի հալ բնակիչները գաղթականներ են Պարսկաստանից և Տաճկաստանից. ալ չիւում է ներկալ

Տեղագրութեան մէջ, թէն Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանց բնիկների և գաղթականների բնակչութիւնը իւր ալցեւած բոլոր գիւղերում շատ աւելի ճիշդ և պարզ ներկայացրած կը լինէր, եթէ օգտւած լինէր Շոպէնի չափոնի գրքի էջ 543—544 և 593—599 զրած ցուցակներից, ուր պարզ ցոյց է տրւած բոլոր գիւղերի անունների հետ թէ արքան բնիկ տուն և բնակիչ կալին և ուր, որտեղ և որքան գաղթածներ եղան 1828 թ-ից փտոյ Ղըրխուլաղի (Կոտալք), Մաղկաձորի և թէ Նոր-Բալաղէղի (Գեօկչալի) մահալներում:

Այդ առիթով մենք չենք կարող մեր մեծ զարմանքը չըպատել, որ գերապատիւ հեղինակի ալս ահագին գրքում հազիւ մի տողի պատահեցինք, ուր միանգամայն անցողակի չիլած է Շոպէնի անունը, որից միայն ալսքանը պարզեց մեզ համար, որ արքեպ. Սմբատեանց հազիւ միայն լսել է Շոպէնի անունը, բայց որ նորա նշանաւոր Տեղագրութիւնը «Հայկական Նահանգի» մասին ոչ կարդացել է և ոչ նորանից օգտւել: Եւ ինչո՞ւ. որովհետեւ գիրքը ռուսերէն է գրւած, որը օտար է երևում Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին: Բաւական պատճառ է ալս սակաւն մի ալսքան կարևոր գրքից չօգտւելու և նոյն իսկ ալս չը չիլելու համար. նամանաւանդ որ ցուցակների մէջ անուններ և թւանշաններ կարդալու համար մի առանձին լեզուագիտութիւն էլ չի պահանջուում:

Գրքի մի երրորդ կողմը պատմական տեղեկութիւններն են: Արքեպ.

Սմբատեանց, ինչ պատմական տեղեկութիւններ որ կան՝ առաջ է բերել ամեն անգամ, երբ խօսքը պատմական անցեալ ունեցող տեղի մասին է: Պէտք է ասած որ Գեղարքունին, Մաղկաձորն ու Կոտալք հարուստ են հնութիւններով, և կան վանքեր, չէն կամ աւերակ, գիւղեր և ալս, որոնք անցեալում դեր են կատարած և պատմական մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայերի համար: Մաղկաձորումն են Էջմախի վանքերը՝ Գրիգոր Մաղխատրոսից չինած, որը ալս տեղերի իշխանն էր, Սևանայ վանքերը, Գօշ Մխիթարի և Հաղարծնի վանքերը, Բջնու վանքը. Կոտալքումն են Արամուշի վանքը, Գետարգեւալ վանքը, Քանաքեռ գիւղը. Գեղարքունիքումն են Մաքենեաց հուսկաւոր վանքը, անհետացած Աղատ քաղաքը, Ալսի վանքը կամ Հալրավանք, հին Գաւառնի գիւղը, ուր ալս Նոր-Բալաղէղ քաղաքն է, անչափացած Կնիք քաղաք, Կոթ գիւղաքաղաք և ալս և ալս: Առանձին կարևորութիւն են ներկայացնում Բջնի վանքը, որի առաջնորդ կամ վանահայր արքեպիսկոպոսները, 1114 թ. Սեաւ լեռան ժողովի վրձնով՝ վճռողական ձալն պիտի ունենալին կաթողիկոսական ընտրութեան գործում, ի թիւս չորս վանքերի վանահայրերի: Մաքենեաց վանքը Գեղարքունիքում, որ երբեմն ալսքան հզօրացաւ, որ գաւառը իշխում էր անկախ Սիւնեաց մետրոպոլիտներից, ունէր հուսկաւած միաբանութիւն և դպրանոց, որից դուրս են եկել Սողոմոն և Մաչտոց կաթողիկոսները և ալս: Հեղինակը առաջ

է բերում բոլորի համար պատմագրե-
րում եղած տողերը, Բալց պատմա-
կան տեղեկութիւնների մէջ հեղի-
նակը քննադատաբար չի վարեւել,
այլ եղած նիւթերը ընթերցողի ա-
ռաջն է դրել. գուցէ բացառութիւն
կազմում է Մաղաղ անունով մի ան-
որոշ գաւառի մասին ասածները, ուր
հեղինակը աշխատում է Հ. Ալիշա-
նից աւելի բաւարար կերպով որո-
շել այդ հին գաւառի տեղը, որին
ինքը Բերդպալատ անուն է տալիս:

Լուրջ գրքին բոլորովին չի առ-
գում այն հին ու հնացած անպէտք
ստուգաբանութիւնը, որով նա, հե-
տեկեղով ուրիշներին, անպատճառ կա-
մենում է աչս կամ աչն չատուկ ա-
նունը բացադրել. իբր թէ Սեան ա-
նունը կրճատումն է Սա է Վան ա-
նունի (էջ 110, էջ 121): Պտղնի
գիւղի անունը՝ պտղով լի. Արգնի
գիւղի անունը՝ «Արաչն գննի», ա-
ւելցնելով թէ «Արաչն լեռ սպանման
Շամիրամայ՝ աստ գննի, ըստ որում
Շամիրամ անունով լեռան մօտ է
գիւղն» (էջ 224): Եւ հեղինակը
միամտաբար աւելցնում է դեռ
թէ այդ ստուգաբանութիւնը
իւր սեփականն է. Ալափարս,
(հնումը Աղբերց գիւղ) = Ալ աղբերց
գիւղ (էջ 263): Արամոնս կամ Արա-
մուս գիւղ, հնումը Արախուղ = Արալի
դիտն խուզարկութեան տեղ (էջ 272).
Սօլակ գիւղի անունը «Թերես մնա-
ցած լինի Գեղամալ Յօլակ եղբոր
անունովն. ըստ որում Սօլակ բառը
հայերէն նշանակութիւն չունի, և
ինչ դարմանք թէ՛ Յօլակ Նահապետի
անունովը լինի հիմնած գիւղը» (էջ
234—35). և այլն և այլն:

Եւ կամ մի այլ օրինակ հեղինա-
կի անքննադատ ոգուն. չալտնի է
նաև այլ հեղինակներից, որպէս և
ինքը արքեպ. Սմբատեանց քանի-
քանի տեղ վիշում է, որ Նոր-Բալա-
ղէղի տեղում դեռ 18-րդ դարում
կար Գաւառ կամ Գաւառնի անու-
նով գիւղ. ուրեմն պարզ է, որ եթէ
ժողովուրդը Նոր-Բալաղէղի երկրի
համար «Գաւառ» անունն է գործա-
ծել և աչժմ էլ չաճախ ասում են,
այդ մնացած պիտի լինի Գաւառնի
կամ Գաւառ գիւղի անունից. և չնա-
չած գորան, հեղինակը իւր գրքի էջ
29 դրում է այսպէս. «Քանի հարիւր
տարուց հետէ ժողովուրդը Գեղար-
քունի գաւառ բառերը չկրկնելու
համար՝ գործ է ածում միայն Գա-
ւառ բառը. իսկ Գեղարքունի բառը
ևս չմոռանալու համար՝ կնքել է մի
ձկան վերայ, Գեղարքունի ձուկն
անւանելով ծովի համեղաճաշակ ձրկ-
ներից մէկը»: Ինչ միամիտ բացատ-
րութիւն...

Գրքի մէջ ամենամեծ տեղը տըր-
ւած է Սեանալ կղզուն և Նոր Բա-
լաղէղին, որոնք միասին կազմում
են 160 երես, ապա Նրեան քաղա-
քին (21 եր.), թէև Նրեանը չի մո-
նում հետադոտած գաւառի սահման-
ների մէջ. Մաքենեանց վանքին
(22 եր.), Բջնի գիւղին ու վանքին
(20 երես), Փանաքեռին (15 երես),
Ալիշալուին ու Վանէ-վանից վան-
քին (16 երես), Վերին և Ներքին
Աղիամանին (12 եր.) և այլն:

Իրիջը լիքն է բազմատեսակ դի-
տողութիւններով և տեղեկութիւն-
ներով երկրի բնութեան, ժողովրդի

դրութեան, կենցաղի և սովորութեան, քահանաների դրութեան, գաւառաբառաւորների մասին և այլն: Նմուշներ են բերած բառաբաններից՝ Նոր-Բալաղէզցոյ (էջ 31), գիւղերում բնակւող Պարսկաստանի Մարաղալից գաղթածների բառաբանից (էջ 253), Զիրուխլուեցոյ (էջ 377) և այլն, օգտւելով իւր ունեցած խօսակցութիւններից և անեկզոտական ղէպքերից, առհասարակ շատ աշխույժ և կենդանի պատմած, Հեղինակի մօտիկ ծանօթութիւնը Եջմիածնի, Երևանի, այլ նաև Շամախութեմի և Հին-Նախիջևանի գաւառի հետ առիթներ են տւել այլ և այլ հետաքրքրական ծանօթութիւնների և համեմատութիւնների համար՝ օղի, ջրերի, աւերակների, վանքերի, ժողովրդի, սովորութիւնների, եկեղեցական կարգերի նկատմամբ: Եւ մեր տպաւորութիւնը գրքից, չնայած շարադրական և այլ թերութիւններին, մի փոքր աւելի նպաստաւոր է քան երբ գիրքը ձեռքներս վերցրինք կարդալու: Չնայած գրքի արտասովոր մեծութեանը՝ նա, կրկնում ենք, կարդացում է առանց ձանձրութի և նուց իսկ հետաքրքրութեամբ: Գրքի լաւ կոդմերի համար պատրաստ ենք ներելու հեղինակի սխալները, աւելորդաբանութիւնները և նուց իսկ մոլար կար

ծիքները զանազան առարկաների մասին, մանաւանդ որ հեղինակը հին սերնդի ներկայացուցիչ է: Բայց չենք կարող խորհուրդ չտալ, որ հեղինակը, իւր միւս աշխատութիւնները տպագրելուց առաջ, աւելի խիստ խմբագրութեան ենթարկէ: Այդ աւելով մենք ի նկատի ունինք հեղինակի ձեռագիր աշխատութիւնների այն ցանկը, որ նա չպատարել է գրքի ծածկի վրայ, որոնց մէջ աչքի են ընկում երեքը: մէկը՝ Տեղագրութիւն Շամախի թեմի, միւսը՝ Նախիջևանի գաւառի և երրորդը՝ «Տեղագրութիւն նշանաւոր աւանացն՝ Վաղարշապատայ, Օշականայ և Աշտարակայ, և վանիցն սուրբ Գէորգայ Մողնու և Յովհաննավանից»: Երեսով ենք որ այդ գրքերն էլ գրւած կը լինին աշխարհաբան, որպէս ներկայ գիրքն է: Նկատենք, որ ցանկալի է աւելի անսխալ կէտադրութեան սխալներ, քան գրքում դործածւածն է: աչքի է ընկնում նաև որ գրեթէ ոչ մի ուսանելի բառ չկայ գրքում, որ սխալ չլինի տպւած: սխալներ կան նոցն իսկ վրիպակների ցանկում: Գիրքը զարդարւած է մի քանի նկարներով և հեղինակի պատկերով: Գինը (2 ռ.) թանկ չէ:

Ա. Ա.

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ, Յարութիւն սարկաւագ.—Մոռացւած աշխարհ. Գ.
դիրք. Թիֆլիս. 1896 թ. գինը 40 կոպէկ:

«Մոռացւած աշխարհին» հեղինակը ստեղծագործող գրողներից է: Ատեղ ծագութիւնը կապւած է աւելի կամ պակաս չափով լաֆն ընդհանրացումներ անելու ընդունակութեան հետ: Այդ ընդհանրացումները գիտական ընդհանրացումներ չեն: Ատեղ-ծագործող գրողն ընդունակ է զիտելով ժամանակը և մարդկանց ի մի հաւաքել նրանց էական չատկութիւնները և բանաստեղծական պատկերներով վերարտադրել: Նախելով գրողի գիտողութեան, ենթակաջ շրջանի մեծութեան և էական չատկութիւնները որոշելու և ի մի խմբելու ընդունակութեան, նրա «ստեղծած» քնաւորութիւններն էլ աւելի կամ պակաս ընդհանուր են լինում և կենդանի: Այսպէս են ստեղծում բոլոր տիպերը: Այդ տիպերը իրական կեանքում չկան և գոյութիւն չունեն աշխպէս, ինչպէս ստեղծել է նրանց ստեղծագործողը, բայց նրանց էական չատկութիւնները պատահում են կամ պատահած պիտի լինին որոշ ժամանակի բոլոր մարդկանց մէջ՝ եթէ տիպը համամարդկային է և որոշ ժամանակի ներկայացուցիչ, մի շրջանի մարդկանց մէջ՝ եթէ նա ալը շրջանի ներկայացուցիչն է, և ալին: Կան մի ալ տեսակի գրողներ: Սրանք ստեղծագործելու ընդունակութիւն չունեն, կամ քիչ չափով ունեն, բայց դրա տեղ, նրանք ունեն լուսանկարելու ընդունակութիւն, շնորհ: Նրանք լաւ քարտու-

ղարներ են և ամենալն հաւատարմութեամբ արձանագրում են իրանց տեսածը, ուրիշի պատմածը, լսած խօսակցութիւնները, իրանց զիտողութիւնները: Նրանք աղպիսի լուսանկարչական, քարտուղարական միջոցներով են տալիս կեանքի պատկերը: Աղպիսի գրողների գրւածներում չկան տիպեր. կան միայն անձնաւորութիւններ, որոնք իրանցով չեն բնորոշում որ և է շրջան, ալ միայն անհատներ են: Նրանք չեն բովանդակում իրանց նմանների էական չատկութիւնները: Նկատելու արժանի է, որ ալ տեսակ գրողները առհասարակ աչքի առաջ չեն ունենում իրանց գրւածներում մէջ բերած անձերի ներքին աշխարհը: հոգեբանական վերլուծութիւն ասած բանը նրանց մէջ քիչ է պատահում: Նրանց աւելի հետաքրքրում է գործող անձերի արտաքին շարքերութիւնները: «Մոռացւած աշխարհին» հեղինակը ալս վերջին տեսակի գրողներից է: Նա լուսանկարիչ է: Նա հետաքրքրւում է «մոռացւած աշխարհում» ապրող ուժերի եւ թոյլի մէջ եղած փոխադարձ շարքերութեամբ: Նա հաւատարմութեամբ արձանագրում է իր տեսածն ու լրսածն աշխպէս, ինչպէս տեսել ու լսել է. և արձանագրելիս նա չի հոգում իր գրւածների համաչափութեան, կրկնելու վրա: Նա միւր քաշում է ու կանդնեցնում գիւղական կեանքի մի տեսարանից միւսի առաջ. ցոյց է

տալիս թէ ինչպէս են ապրում «մոռացւած աշխարհի» որդիքը. նրանց վրայ նաչելով, դուք հաւատում էք, որ նրանք բոլորն էլ հէնց այսօր էլ կան ու ապրում են աշխարհ, «մոռացւած աշխարհի» որ և է անկիւնում... Սարկաւագ ճուղորեանի թէ աչս և թէ միւս գրքովներում տեղ գտած պատկերներից շատերը չեն կարող բաւականացնել ոչ մի գեղագէտի. նրանք ոչ որոշ ձև ունին, ոչ որոշ ֆաբուլա, ոչ չափոնի սկիզբ, ոչ վերջ. նրանք կազմում են իրար հետ կըցւած տեսարանների մի շարք, որոնք սերտ կապ չունեն միմեանց հետ: Բայց աչս բոլոր «պալմանական» արժանիքները չունենալու հետ, նրա գրածներն ունեն մի մեծ և գլխաւոր արժանիք. նրանց մէջ կեանքի ճշմարտութիւն կալ. աչսինքն հէնց աչս՝ ինչ ամենից շատ է հարկաւոր է, հէնց աչս՝ ինչ որ վէպիկում, պատկերում, վէպում, մի խօսքով ամեն մի բեղբորիստիքական գրածքում ամենագլխաւորն է և ուշադրութեան արժանին: Թողնելով մի ալ անգամի «Մոռացւած աշխարհի» մասին ընդարձակ խօսելը, մասնաւորենք մեր խօսքը աչս նոր, Գ. գրքովի մասին:

Աչս գրքովը բաղկացած է երեք պատկերից, որոնցից որոշ ֆաբուլա, որոշ ձև ունեցող և ամբողջացրած կարելի է համարել «Հովիւ Չատնի սէրը». մնացած երկուսն անբաւարար են աչս կողմից. սակայն մեզ համար աչս երկրորդական հանգամանք է: Գլխաւորը իրական կեանքի տալի է առանց աղաւաղումների և կողմնակի նպատակների ու որոշ տեսակետների լարմարեցրած: Մի հե-

ղինակ մեր աչքում աչսքան աւելի գին ունի, որքան նա, առանց կանխակալ դիտաւորութիւնների, տալիս է ներկայ կամ պատմական կեանքի աւելի լալն չքանի հաւատարիմ պատկերներ: Սարկ. ճուղորեանը, մի քանի աննշան բացառութեամբ, ընդունակ է տալ աչս կեանքի նկարագիրը, որին լաւ ծանօթ է երևում, առանց աղաւաղումների և գունաւորման. ուստի, ամեն մէկը, որ հետաքրքրւում է ժողովուրդով և նրա կեանքով, պիտի շնորհակալ լինի հեղինակից, նրա տւած մի շարք ֆակտերի համար: Գրքովում տեղ գտած պատկերներից առաջինը՝ «Քահանայի ընտրութիւնը գիւղում» հետաքրքրական տեսարաններից կազմւած մի գրւածք է և չօշափում է մի հարց, որ սրանից երկու տարի առաջ, մի քանի ամիս անընդհատ, կլանել էր մեր մամուլի և հասարակութեան ուշադրութիւնը: Երբ աչս հարցը խօսակցութեան առարկալ էր դարձել, մեր մամուլում, ինչպէս աչս տեսակ ամեն ղէպքում, աչսպէս էլ աչս ժամանակ, քիչ և միակողմանի ու անբաւարար ֆակտեր երեան եկան խղիւրը հիմնաւորւալէս քննելու համար. մինչդեռ ամեն մի խնդրի լուծում կախած է աչս խնդրի բոլոր կողմերին վերաբերեալ ըստ կարելոյն բազմաթիւ ֆակտերից: Սարկ. ճուղորեանը իր վերոյիշեալ պատկերով մեր առաջն է դնում մի ֆակտ, որ մէկը չէ և մի տեղ չէ, ալ բազմաթիւ և համարեա ամեն տեղ. աչս տեսակ ֆակտի մասին մեր մամուլում, որքան վշում ենք, խօսք չի եղել: Ահա պատ-

կերի կարճ բովանդակութիւնը խաչ
գիւղի ժողովուրդը, սեփական քա-
հանալի մահից լետու, մնալել է ան-
քահանալ։ Նրանց հովուում է մօտիկ
գիւղի քահանան։ Այդ գիւղացիները
հողալին վէճեր ունեն անքահանալ
գիւղի հետ, ուստի չեն թողնում,
որ իրանց քահանան թշնամի գիւղի
ժողովուրդին հովելի։ Թէ ի՞նչ է նշա-
նակում գիւղացու համար «ազիզ
օրերը» եկեղեցի չգնալ և տարին գո-
նէ մի անգամ չհաղորդուել, ալի շատ
շատերը գիտեն։ Այսպէս ուրեմն, մի
կողմնակի հանգամանք ստիպում է
քահանալին չհովել անքահանալ
գիւղը։ Իսկ ալի չհովելն առաջացնում
է գիւղացու համար շատ ծանր պա-
րագաներ... Գիւղացիները միտք են
չգանում իրանց սեփական քահա-
նան ունենալու, և ահա մէջ են գա-
լիս երկու թեկնածուներ, որոնցից
նչ մէկը կարգաւ չի իմանում։ Բալց
անճարը կերել է բանջարը—ի՞նչ պի-
տի անեն. մի քննութիւնից լետու,
որին ենթարկում են երկու քահա-
նալացուներին, չափողում է կաշառ-
ների շնորհիւ ձեռնադրել տալ երկու-
սից մէկին։ Քահանալ ունենալ տանը՝
պատուի խնդիր է գիւղերում, ապ-
րուստ աչնքան էլ չի տալիս ալի
պաշտօնը։ հէնց ասած էլ կալ գրւած։

քում, որ նախկին քահանալին ան-
պատուելիս են եղել և քաղցած սպա-
նել։ Այսպիսի պալմաններ և ուսում-
նական քահանալ, իր քիչ թէ շատ
զարգացած կուտուրական պահանջ-
ներով...

Միւս երկու պատկերներին
մասին չենք խօսում։ Կ'ասենք ալս՝
որ նրանք շատ հետաքրքրական են,
ուշադրութեան արժանի և խորհրդա-
ծութիւնների ճիւղ տուող։ Թող նա,
ով հետաքրքրում է ժողովրդի կեան-
քով, աշխատի ձեռք բերել «Մուաց-
ւած աշխարհի» երեք գրքովն էլ։
Մեզ մնում է ալստեղ կրկնել պ. Լ.
Մի կարծիքը սարկ։ Ճուրղւրեանի
լեզուի մասին, որ նա չալտեն էր
Մուրճ'ում։ Միանգամայն անհրա-
ժեշտ է, որ նա իր լեզուն գրական
դարձնի, պէտք է գրել ժողովրդի
ոգով և ոչ ժողովրդի ոգով. ալի եր-
կուսը տարբեր բաներ են։ Ձեզ օրի-
նակ Դ. Աղալեանցը. նրա լեզուն
հալերէն է, հալի հոտ է գալիս նրա
լեզուից, բալց միևնույն ժամանակ
գրական է և լիքը չէ ժողովրդական
բառերով։ Ահա ալիպիսի լեզուով պի-
տի գրել, որ ժողովրդական հոգին
ունենալու հետ, միևնույն ժամանակ
մաքուր գրական լեզու լինի։

Ն. Աղալեանց.

ՄԱՆԽԱՍԵԱՆ, Յովհաննէս. — Պատանեկան չուշներ. 48 էջ, Թիֆ-
լիս 1896 թ. գինն է 15 կոպէկ:

Չէ... Ես էլ պիտի բանաստեղծ
դառնամ: Ընթերցող, եթէ դուք նե-
րողամիտ մարդ էք, անշուշտ կը նե-
րէք: որ իմ մէջ առաջացել է մի աղ
տեսակ անմեղ ցանկութիւն, մանա-
ւանդ որ իրաւունք էլ ունիմ. տե-
ղից վերկենողը բանաստեղծ է դու-
նում, ես իմնից եմ պակաս, ասա-
ցէք խնդրեմ:

Ասենք՝ դժար բան էլ չէ բա-
նաստեղծ դառնալը, խօսքը մեր մէջ
մնալ: Գրա համար առանձից շնորհք
հօ չի հարկաւոր. աչն էլ «ի Տեառնէ
Աստուծոյ կենդանու տեալ»: Որ
մասն: Կարող էք ընթերցող, չան-
դաւոր տողեր գրել. (թէկուղ քիչ էլ
վատ ներդաշնակեն, բան չկալ. մը,
օրինակ, պ. Յ. Մալխասեանն ունի
«տուր» և «աւաւոր» էջ 29). Կարող
էք չանգաւոր տողեր գրել. ալ՛, ու-
րեմն դուք բանաստեղծ էք: Չէ որ
ուրիշ բան չի հարկաւոր, օրինակ՝
միտք, զգացմունք և սրանց նման
դատարկ բաներ... Իսկ եթէ երկին-
քը ձեզ տեղ է աչնալիս շնորհք,
որ ընդունակ էք լեզուն գեղեցկաց-
նել, ոտը զլիսի տեղ դնել, գլուխը
ձեռքի տեղ, հօ, աւելի լաւ. աչն
ժամանակ ասպարէզ դուրս եկէք և
պարզերես ու ամենաչն իրաւամբ
պահանջեցէք որ մենք... զիրք առ-
նելիս միաչն, մեր նեղացող գրպան-
ները բանանք: Գիտէք, մի քանի
խելօքների ձեզ կը փառաբանեն էլ,
միք վախենալ:

Աչպէս ուրեմն, ես էլ պատիւ

կունենամ՝ հաշկական Պառնասի գա-
գաթը թռչողների խմբին միաւալ.
Երանի սեղ Սակաչն, բանաստեղծ
դառնալու համար, ինձ ամենից առաջ
օրինակ է հարկաւոր, որին նմանել
կարողանալի: Աչս անգամ սրտի բա-
բախմամբ սկսեցի կարդալ պ. Յ.
Մալխասեանի «Պատանեկան չու-
շներ»: Ուզում էի իմանալ, ըստ կա-
րելոյն շուտով, թէ ինչպէս է աղ
գրքովի հեղինակը բանաստեղծ դար-
ձել: Կարդացի և շատ օգտուեցի. իմ
բանաստեղծ դառնալու որոշումը
հաստատ էր, աչժմ բողբոլիւն ամ-
րացաւ. մի քանի միջոցներ էլ սո-
վորեցի. օրինակ՝ ուրիշի սպրանքը
իր ֆիրմալի տակ ծախել, բողբոլին
նկատելի կերպով ուրիշ բանաստեղ-
ծի նմանել և աչն. «Պատանեկան չու-
շներ», մի թանկագին գանձ է չանգաւո-
րի համար: Գիտենք աղ գանձը, Գա
աչնալիս ոտանաւորների մի կոչտ է,
որ մեծ պատիւ կարող է բերել բա-
նաստեղծների համբաւին: Աչս համ-
քեարութեան անդամների գրաւծք.
ները ընդհանրապէս վերցրած են լի-
նում ուրիշներից. խորամանկու-
թեամբ ծածկած են լինում իրանց
խօսքերի տակ. պատահում են նաև
թարգմանութիւններ, որոնցից իւ-
րաքանչիւրը բնագրից, ինչ ասել
կուզի,

КАКЪ ДО СВѢЗДЫ небесной ДО-
ЛЕКО.

Չգացմունք ու միտք չեն լինում
նրանց մէջ. տպելուց չետու մարդու

ձեռք փող է գալիս... Ո՞վ կարող է ասել, որ այս բոլոր արժանիքների համար, նրանք արժանի չեն ուշադրութեան: Պ. Յ. Մալխասեանի «Աստուծոյ բանտում» մի ստրկական, կէս-ստրկական և ոչ ստրկական նըմանութիւն է պ. Յ. Յովհաննիսեանի նոյն նիւթի մասին գրած բանաստեղծութեան: (Այդ մասին գրեւորում չի լինում): Մեծ պատիւ ուսուցչին! Յետո՛ւ «Յուշերի» հեղինակը Լիւմինոսովի մի բանաստեղծութիւնը երկու մաս է արել, մի կտորը թարգմանել զրեւ է մի ոտանաւորի մէջ, (որի մասին, ի հարկէ, նույնպէս ոչինչ չի լինում), միւսով ծածկել է իր մի ուրիշ բանաստեղծութեան անշնորհք մերկութիւնը: И свучно, и грустно... բանաստեղծութիւնն է ալ, որ արժանացել է անդամահատ բանաստեղծի (բանաստեղծ էլ որ ասում եմ...) անողոք դառակին: Յանկացողները թող տեսնեն «Յուշերի» էջ 14 և 40: Դէ, ո՞վ չի արել աղպիսի չարութիւնների, աչն էլ պատանի ժամանակ. աղպիսի լանցանքների համար վերականգնու էլ չկալ որ չարերի ակնջները քոքի: Մի փոխադրութիւն էլ կալ Նաղսոնից («Թաղումը գեղջուկի»), որ Աստուած աղատի! Հապա Լիւմինոսովի «Պաղեստինի տարիկի», թարգմանութիւնը, որ մի վիրաւորանք է հեղինակի տաղանդին: Ինչ վե

րաբերում է միւս «ինքնուրոյն» գրեւորածներին, էլ ասելու չի. դարձալի բաներ չատ կան, բայց թող մնան: Ես կարծում եմ, ընթերցող, որ դուք մօտաւոր դադարար կազմեցիք «Պատանեկան յուշեր»-ի մասին, աւելի մօտ դադարար հարկաւոր էլ չէ. չատ որ իմանաք՝ շուտ կը ծերանաք, իսկ մենք... մենք չենք ուզում ծերանալ, դեռ սրբան գործ կալ անելու...

Թող աւել, պ. Մալխասեան, մի երկու խօսք ասել: Ձեր «Պատանեկան յուշերն», ինչ ասել կ'ուզի, որ դատարկ բաներ են: Եթէ պատանի էք, դեռ կարելի է ներել. բայց եթէ երիտասարդ կամ դուցէ դեռ էլ աւելի էք, աչն ժամանակ միթէ ձեր ճաշակը ժամանակի ընթացքում աչնքան է նրբացել, որ աղպիսի գրեւորածքներ արժանի էք համարել մեզ առաջարկելու:

Օ! Պուշկին, դու մարդարէ էիր. կարող ես պարծենալ ալդ լատկութեամբ: Քո մի ոտանաւորը պ. Մալխասեանն ալտօր ընդունելու է որպէս պատուի վկայական. ահա նա. ...Мараеть овъ единымъ духомъ

Листъ;

Потомъ всему терзаетъ свѣту

Слухъ,

Потомъ печатаеть — и въ Лету

Бухъ!

Ն. Աղապեանք.

ՈՐԺԷՇԿՈ, Էլիզա. — «Գիւղական փաստաբան»։ Թարգմ. ռուսերէնից՝ Յովհ. Մեղնիկեանի։ Պետերբուրգ, տպար. Լիբերմանի. 1896 թ. 79 էջ. գինն է 20 կոպէկ։

Լեհական կեանքի այս պատկերը կարդալիս՝ բնականաբար մտաբերում ես ռուսական կեանքի մի այլ ժողովրդական գրքուկի նկարագրութիւնը։ Օրժէշկօն իւր «Գիւղական փաստաբանի» մէջ, Ս. Տ. Սէմեօնով «մուծիկ» գրողը իւր «Ժառանգութիւն» փոքրիկ պատկերի մէջ ազդու կերպով նկարագրում են խեղճ ու կրակ շինականի հարստահարման մեծ ու սրտամաշուկ հասարակական երևոյթը։ Օրժէշկօն երեք խումբ հարստահարածներ է ներկայացնում, Սէմեօնովը՝ մի. նրա փաստաբանը գործում է մի մուծիկ զաւրելի միջնորդի աջակցութեամբ, Սէմեօնովի խեղճուկներն իրանք իրանք են գնում տրակտիր ու թակարդն ընկնում։ Օրժէշկօի նկարագրութիւնը տպաւորութիւն է գործում աւելի սրտի թեւերի նրբութիւններին հպելով, իսկ Սէմեօնովինը՝ աւելի ուրաղութեամբ։ Թէ՛ աջտեղ և թէ՛ աջտեղ արիւն քրտինքով ամբողջ կեանքում վաստակած ինչքերը զոհ են գնում ցաւակից ձեռքնոց գալ-աղւէսներին, որոնց արհամարհոտ քարտուրթիւնը կարծես ևս առաւել վիրաւորում է մարդու սիրտը։

Սէմեօնովի նկարագրութիւնն անհամեմատ աւելի համառօտ է։ Յանկալի էր, որ այս գրքուկն էլ թարգմանւէր և միւսի հետ, որքան կարելի է, չառ տարածւէր մեր ժողո-

վրդի մէջ, Պէտք է որ նաև գիւղերի գրագէտները կարդալին, չառ կարդալին մեր շինականին աղալիսի գրքեր, որի առանց այն էլ խոր-խուլ խրճիթը աչնպէս աւերում է անմիտ, տնաքանդ վէճերի շնորհիւ Բալց այդ գիւղական գրագէտները, միթէ նրանց չըջանից չէ, որ դուրս են գալիս աչնքան հարստահարիչներ կամ սրանց աջակիցները։

«Գիւղական փաստաբանի» թարգմանութիւնը ընդհանրապէս բաւականին լաւ տպաւորութիւն է գործում. տեսնում ես, որ թարգմանիչը ձգտել է հաշկական լեզուի ոգին ներշնչել նրան, բալց աւելի ուշի ուշով հետամուտ լինելով, վրահասու ես լինում, որ դարձածներն աչնքան էլ ազատ չեն խորթութիւններից։

Նախ՝ որ պ. Մեղնիկեանը, երևի ոճին աւելի թեթեւ կերպարանք տալու համար՝ մի շարք թերակատար դարձածներ 1 բանեցնում։

«Մի փոքրից (փոխանակ՝ մի փոքր ժամանակից փոքր) պատշգամբ դուրս եկաւ մի... մարդ (էջ 7)։ «Այրին դու աչքը մի բաց ու խուփ չարած (էջ 14)» («մի» աւելորդ պէտք է համարւէր, կամ «մի անգամ» գրւէր)։ «Խրճիթի ալդ բաժանմունքը բաւական մեծ էր, միաչն առատաւոր ցածր էր և ծխից սեռացած, լատակը կրից (պակաս է՝ «էր չինած») և պատուհանը փոքր... (էջ 20)։ «Միթէ

խկապէս քեզ համար լաւ է բան-
ւորութիւն անել և դարմանախառն
հաց ուտել, որ դու թուլ ես տալիս
հօրեղբորդ տիրելու քո հողին (էջ
23). գէշ չէր լինիլ կրկնել՝ «լաւ է»
որ...

Լեզուական. «երկու փալտն կե-
տեք» (էջ 3), «երկու զուգ մանկական
ոտքեր» (էջ 20). չոգնակի պէտք էր
գնել, եթէ աչս չատկացեալները չու-
ռնենալին:—Եթէ մենք փաստա-
բաններս միացն ալնալիսի գործեր
վերցնէինք, որոնք (չարաբերեալը
ներկայ է, աւելի լաւ էր «որ») կա-
րելի է տանել (էջ 13). պէտք էր
ասել՝ «կարելի լինէր տանել»:—Մի

մարդ ծանր բեռը ուսին, ինչպէս լինի
դուրս եկաւ դռան նեղ բացածքից.
(էջ 4). պէտք է՝ «ինչպէս եղաւ»:—
Այժմ բանը նրանումն էր (էջ 36).
թէն մերոնք արդէն շատ են գոր-
ծածում աչս դարձածքը, սակայն
կարծում ենք, որ բուն հակականը
«բանն աչն է, որ» պէտք է լինի:
«Լսում էին խօսակցութեանը» (էջ 38).
պէտք է «փնտռել» մտիկ անել, ուշք
զարձնել խօսակցութեանը կ'աւելի,
նոյնպէս էլ՝ հրամանին լսեցին: Ես
նրանից չեմ խնայի (էջ 75). պէտք
է... «նրա համար (փող, բան) չեմ
խնայի»:

Յ. Տ.-Մ.

ԼԱՐՈՒԼԷ.—Փաշան հովիւ, արեւելեան զրոյց, թարգմ. Գէորգ
Գրիգորեանի. Թիֆլիս. տպ. Մարտիրոսեանցի, 1896 թ. 40 էջ.
գլինն է 10 կոպ.

Աչս պրոցը բաւականին կենդանի
կերպով նկարագրում է թրքական
փաշայի ծուլ ու անգործ զգելի
կեանքը, որի «կառավարութեան
գործը կաշանում էր նրանում, որ
ամբողջ օրը կում էր անում Արա-
բստանի սև սուրճը, կամաց կամաց
ծխում էր երկարախող ծխամորճով
տաճկական թանկագին ծխախոտը»...
Բաց չէ, աչս բարձր պաշտօնեան
քննույց ու աշտալիսի բաներից զատ
ամիսը մի անգամ մալաքաղաքից
հրաման ստանալով մէկ միլիոն ոսկի
հարկահանելու՝ կանչում էր իւր հա-
րուստ վաճառականներին ու նրանց
սպառնալով ու լաւ ծածկելով տու-

նում էր՝ երկու միլիոն. մինն իւր
քրտնաջան աշխատանքի, միւսն էլ
երկրի պետի համար: Բաց աւանդ,
հնարագէտ փաշայի բախտը տևող-
ական չի լինում: «Մի անգամ հար-
կեր հաւաքելու օրը Ալին սխալմամբ
հրամայեց ծածկել մի անգլիացի վա-
ճառականի». հետևանքը պարզ է.
սուլթանը ձանձրացաւ առաջացած
չիթթութիւնից, որոշեց մի կերպ
վերջ տալ աչս անախորժ ընդհարում-
ներին իւր հաւատարիմ դաշնակցի
հետ. նախ ուզում էր նա խնդրել
տալ իւր հին բարեկամին (փաշային),
բաց քիչ մտածելուց չետու, եկաւ
աչն եղրակացութեանը, որ «մահի

դակտնի ալդպիսի խալտառակ մահը
չների—անգլիացիները—համար չա-
փաղանց մեծ պատիւ է»։ Աւրջապէս
դրոշեց արտօրել նրան որնէ ծովեղ-
րեալ անապատ և աջնեղ քաղցից
մեռցնել։ Խեղճ փաշան հացի կարօտ
է դառնում և իւր աննման Աչքի-
Լոյս զտեր հետ մեծ նեղութիւններ
քաշելուց ու անշնորհք բեռնակրու-
թեան համար էլ մի լաւ ծեծ ուտե-
լուց ցետոյ, մի ալ վտանգից փախ-
չում ու հովիւ է դառնում։ Աջտեղ
նա հասկանում է, որ մարդս աշխարհի
մէջ հաց ուտելով պէտք է գործէ և
արհեստ գիտենալ։ Այս պատճառով է,
որ մերժում է իւր զտեր ձեռքը
փաշալի դատարկակեաց որդուն՝ ոչ
մի արհեստ չգիտենալուն համար։
Սիրահար երիտասարդը հարկադրում
է կողովադործութիւն սովորել, բաւց
դարմանալի կերպով չուտ՝ մի օրու
մէջ, և աչսպիսով արժանանում է Աչ-
քի-Լոյսին։ Աներն էլ շնորհիւ խնամի
փաշային՝ արժանանում է, իհարկէ,
սովթանի ներմանը. սա ինն բարե-
կամին մինչև անգամ առաջնալ փառք
ու պատիւն ուղում է վերադարձնել։
Բաւց Ալի-փաշան հանդիսաւոր կեր-
պով մերժում է վեհափառ պետի
գթառաս առաջարկը, չուղելով նո-
րանցի վտանգների ենթարկել և
նախընտիր համարելով պարտիզպա-
նութիւնը՝ հեռանում է Կամակոս
իւր խնամու մօտերքը։ Աջտեղ նա
պարտիզպանութիւն է սովորեցնում
նաև իւր թոռներին։

Ի՞նչ ասել կ'ուզի, որ աչս ամենը
չառ խրատական է մանաւանդ թուր-
քի համար, հալին արդէն իւր պա-
պերն են կրկնել ու կրկնել թէ

«արհեստը ոսկի ապարանջան է»։
Եւ որ երկրում սև օրի համար մի
արհեստ գիտենալը կարող էր աւելի
պէտք դալ՝ քան Տաճկաստանում։

Թարգմանութիւնն ընդհանրապէս
սահուն է։ Հէ. աչքի են ընկնում ոչ
աչնքան սխալ, որքան ծանրաշարժ
դարձածներ։

Մեզ սխալ թւացին հետեւալները,
«կում էր անում սուրճը» (էջ 3, 4).
կում անել սուրճը, աչսինքն մի ան-
գամից խմել զժաւը է, քանի որ
Տաճկաստանում շատ տաք են խմում։
Չէ կարելի ասել՝ «դու չուտով ին-
ձանից հտնբաւ կստանաս», որ... (էջ
27). պէտք է՝ «լուր» — «Բիշ մտածե-
լուց ցետոյ գտու, որ... մեծ պատիւ է»
(էջ 7). պէտք է՝ «տեսաւ» կամ «եղ-
րակացրեց»... Ժամանակներն անհա-
մապատասխան են հետեւալ դարձա-
ծում...» Շփոթեալ Ալին հէնց որ վեր
կացաւ, գործակատարն արդէն նրա
օձիքից բռնել էր (էջ 11). պէտք է՝
«բռնեց» — Համոզիլ բաւը պահան-
ջում է վերջահողով տրական խնդիր
հետեւալ դարձածների մէջ. «Իւսու-
ֆը լոյս ունէր մեղմութեամբ համոզել
ծերունի հովիւն աչս բանում», պէտք
է՝ բանին, ուսւ. խնդրառութիւն է.
УБѢДИТЬ ВЪ ОТОМЪ — Միննոյն սխալը
նոյն էջ, վարը — Թերի կամ ծանրա-
շարժ դարձածներ. «Ալին աչս փորձով
գիտէր». պէտք է՝ «բանը» աւելա-
ցնել. — Փսխանակ ասելու՝ «Աչնպիսի
մարդկանց համար, որոնք սովոր են...
(էջ 9). աւելի ուսուցն կը լինէր
«որ»... Նոյնը՝ էջ 10, չարաբերեալ-
ները ներկաւ են։ — Պէտք է խորշել
որ չաղկապի կրկնութիւններից մի-
ննոյն բարդ նախադասութեան մէջ։

«Ալին սկսեց քաղաքի փողոցներով
ալնքան արագ վազել, որ կարծես
հաստատ գիտէր, որ եթէ բռնեն,
անպատճառ կը կտան» (էջ 15).—
«Ալին հնազանդեց հովական կեանք

վարելուն» (էջ 17). պէտք է «վա-
րելու մտքին».

Վրիպակները շատ չեն. կէտա-
դրութեան համար աւելի խնամք
պէտք է տանել: Զ. Տ. Մ.

ՇԱՆԹ, — «Երազ օրեր». Թիֆլիս, 1896 թ. 169 էջ, գինը 40 կոպ.:

«Մուրճ»-ի մշտական ընթերցող-
ներին արդէն ծանօթ է Շանթի
«Երազ օրերը» — դեռ ալն ժամանա-
կից, երբ մաս. մաս տպւում էր
Մուրճում: Նորերս լոյս է տեսել
նոյն վէպիկը առանձին գրքով հրա-
տարակած և հաւանօրէն շատերը նոր
կը ծանօթանան նրա հետ: Օգտուելով
առիթից, մենք ուզում ենք մի քա-
նի խօսք ասել նրա մասին:

Նրկու-երեք տարի է ինչ Շանթը
լաւանւել է մեր ռուսահալ գրակա-
նութեան մէջ, և սխալւած չենք լի-
նի եթէ ասենք, որ նա գրակել է
արդէն ընթերցող հառարակութեան
ուշադրութիւնը: Նա իր գրական
գործունէութիւնն սկսեց մի պօէմա-
լով «Լեռան աղջիկը» (սորադրով, ¹⁾ որ

լոյս տեսաւ 1893 թ. և ապա, կարճ
ժամանակամիջոցից չետու, նա երե-
ւաց Մուրճում «Երազ օրերով», որ
նրա առաջին փորձն է արձակ զը-
րութեան մէջ: Ապա նա սկսեց հա-
մարեա ամեն ամիս երեւալ Մուրճ-
ում: Այնպիսի մի դեբիւտ, որպիսին
«Երազ օրերն» է, մի սկսող գրողի
համար մեծ բան է, և շատերը չեն
սկսում աղպէս. աղպէս սկսողից
ամենալն հանդստութեամբ կարելի է
սպասել աղագալում աւելի կատա-
րեալ և զեղարեւստական երկեր:
Շանթն աղ վէպիկով ցոյց տուց, որ
ինքը մի տաղանդաւոր և կատարե-
լագործելու ընդունակ գրող է և,
կարծում ենք, նրա պօէման, բանա-
ստեղծութիւններն ու արձակ գրած-
ները կարգացողները աղ կարծիքն
են կազմել նրա մասին: Առ ալմ
մի նոր սկսող հեղինակի համար ալ-
քանը բաւական է. բաւական է, որ
մենք ընդունում ենք նրան, որպէս

¹⁾ Շանթի սկզբնական (աշակերտ-
ական) մանր ոտանաւորները արը-
ւած են հղել Մուրճին, 1891 թ.
մայիս-լուսիսին որոնք սակաւ լոյս
չտեսան. ապա նոյն 1891 թ. Հալ-
բինիք լրագրում, հոկտեմբերին տպ-
ւեց Լերմոնտովից թարգմանած «Մցի
րի» պօէման (գրած ութ-ութ վաճ-
կով) Յոլք ծածկանունով: Ապա 1893
թ. Աղրիւրում տպւեցին 23 հատ.
մանր ոտանաւորներ և Տարազում
«Լեռան աղջիկը» պօէման: Այս տե-

ղեկութիւնները մեզ հաղորդեց պ.
Շանթը: Դորանից չետու սկսում է
նորա աշխատակցութիւնը Մուրճին
ոտանաւորներով և արձակ գրածք-
ներով:

Ման. Խմբ.

տաղանդաւոր և կատարեւագործելու ընդունակ գրող: Նրա գրական բնաւորութեան և ինքնուրոշութեան չափը որոշելը, նրա առանձնապատկիւններն ու միր գրականութեան մէջ բռնելիք տեղը ցոյց տալը և ուղղութիւնը գնահատելը ապագայի գործ է. ալդ բոլորը կարելի է անել միայն աչն ժամանակ, երբ նա իւր տաղանդը ամբողջովին կ'արտաբայէ: Մենք արտեղ կը բաւականանաք նրա գրական բնաւորութեան մի քանի խոշոր գծերը ցոյց տալով, մի ուրիշ անգամի թողնելով նոյն հեղինակի գրածներով աւելի մանրամասն և հանգամանօրէն զբաղուելը:

Շանթը աչն գրողներուց է որոնց տեսածը վարդ է և վարդ են երգում: Այնքանքի պոէզիան, նրա մաքուր բանաստեղծական և քաղաքական կողմը — աչ է նրա ուսումնասիրութիւնների առարկան. կեանքի ալդ կողմից է նա վերցնում իր գրածների նիւթը: Նրա համար գոյութիւն չունի կեանքի ցեխում և կեղտում կորչող մարդը, աղքատութեան և տղիտութեան ձեռքում գերի, թըշուառութիւնների բեռան տակ ճնշած ու տանջւած մարդը. մի խօսքով կեանքի հակառակ, մռայլ երեսը: Նա լաւատես է և իր գրածներում արտաբայտում է նրա ալդ քառութիւնը: Մի տեսակ կենսաբանութեան, եռանդի, երիտասարդական ոգիորութեան, անորոշ բաւց փալուն և լաւադոն ապագայի հաւատալու, ապրելու և գործելու հով է գալիս նրա գրածներից. և կարծէք նա նոյնը աշխատում է ներշնչել մեր մէջ: Եւ

ալդ քառութիւններն ու լաւատեսութիւնն է կարծես, որ նրան հեռու են պահում թշուառութիւնների ծովից: Նա նման է մի մարդու, որ նստած ամարալին մի պարզ ու զով գիշեր բանաստեղծական կահաւորութեան մէջ, նստում է աստղաշող երկընքին և հիանում նրա տեսքով — և չի էլ ուզում ալդ անգորր ու վերացնող բաւականութիւնը կորցնել, նախելով շուրջը և տեսնելով, որ «հագարք հաղարաց և բիւրք բիւրոց» մարդիկ ամենաչնչին միջոցներ անգամ չունին մի փոքր ժամանակ գոնէ երկնքով հրճուելու: Նա չի ուզում տեսնել աչն ամբոխը, որ մի կտոր հացի համար մաշում է, վատնում է իր մարմնական և հոգեկան ուժերը, չարքաշ կեանքի և ճնշող պալմանների, տղիտութեան, անբարոյականութեան, կեղտի և ապականութեան մէջ: Ալդ ամբոխը նրան հետաքրքրում է միայն տեսականապէս, կամ որպէս իր հերոսների խօսակցութեան առարկա, կամ որպէս նրանց ցնորքների և ձգտումների վնակետ. գործնականապէս նա չի հետաքրքրւում, ցոյց չի տալիս նրան և իսկի չի էլ ցոյց տալ: Իր «Երնէկ»¹⁾ բանաստեղծութեան մէջ, ուր նա իր «պէտքի գալն» զգալու համար ամենատարօրինակ և թովիչ բաներ է ուզում դառնալ — երդ, երաղ, ցօղի չիթ և ալն, նա ցանկութիւն չի չափնում լինել մի հասարակ զինւոր, որ կըուում է ժողովուրդի բարիքի համար: Աչ նկատողութիւնը փոքր է, բաւց բնորոշ է Շանթի համար: Նա իր

¹⁾ «Մուրճ» 1895 թ. № 3—4:

քաղաքը գրաւածներում վերին աստիճանի անկեղծ է. և զարմանալի էլ չէ. չէ որ նա տաղանդաւոր է. իսկ ինչումն է տաղանդի ուժը, եթէ ոչ անկեղծութեան մէջ. նա իր ամեն մի զգացումը ամենաթեթեւից մինչեւ ամենախորը արտայայտում է շատ պարզ ու հասարակ, աչնայէս որ ընթերցողի մէջ ևս ներշնչում է իր զգացածը. նա բառերի կուտակումով չի ուզում ցոյց տալ թէ բան է ասում. նրա մէջ ձեռնալը կատարելապէս բացակայում է. Աչնայէս ուրեմն, Շանթը մի կենսութիւն, լաւատես, իղեալականի հակած և անկեղծ զբոլ է. Գառնանք «Նրազ օրերին»:

«Նրազ օրերի» բովանդակութիւնը չի էլ կարելի պատմել. Մի երիտասարդ գիշերօթիկ սիրահարում է Գիւլիջանում մի ջահել աշակերտուհու վրա. պարսպում է նրա հետ հալոց լեզուով, ուրախ ժամանակ է անցկացնում, ամառաւ վերջը հեռանում և իր կամքի հակառակ ոտիւղտում իր շարաքերութիւնները կտրել. Ահա բոլորը. և այս փոքրիկ Նիւթից Շանթը մշակել է մի զեղարեւոտական վէպիկ, վերին աստիճանի բանաստեղծական և դիւթիչ. Շանթը իր այս վէպիկում արեւստաղէտի հըմտութեամբ կարողացել է չափող վերլուծել «առաջին ճշմարիտ սէրը» իր հիանալի կողմերով, իր արբեցուցիչ քաղցրութեամբ, սիրտ անհանգրստացնող կասկածներով, խանդի չուզումներով և բաժանման դառնութեամբ. Նրազ օրերը մի թոթոռն, սիրող երգ է արձակ գրած. Գլխաւոր բնաւորութիւնները զծագրած են հմտութեամբ, եթէ նրանք բազմա-

կողմանի և ամբողջական չեն, գրապատճառն աչն է, որ նրանք զեռչկազմակերպած, հում բնաւորութիւններ են, նրանք զեռ պիտի կեանք մանկն, շփեան, աղբահն շըրջապատող եռուն կեանքից, որ կոփելով՝ որոշ գոցն ու ձև ստանան. առ ալժմ նրանք կանգնած են կեանքի շէմքից հեռու, և միաչն երեւակայում են ալդ կեանքը. Նրկրորդական բնաւորութիւններից կատարելապէս մութ է Նրանդի հօրեղբոր կինը, մնացածները աւելի կամ պակաս չափով պարզ ու որոշ են. Հեղինակը ընդունակ է մի քանի գծերով որոշել բնաւորութիւններ, որ, ի հարկէ, ամեն մարդու բան չէ. Գրքուկի մէջ առատութեամբ չաղ են տւած բնութեան հիւանալի նկարագրութիւններ, համեմատութիւններ, նմանացումներ. իսկ լեզուն... լեզուն անասելի գեղեցիկ է. մենք ալդպիսի լեզու չենք ճանաչում ոչ մեր, ոչ արեւմտեան գրականութեան մէջ. Նա հնչում է տեղ-տեղ մուգիկալի նման, զարմանալի ձկունութիւն ունի. և տեսէք, թէ ինչպէս ալդ լեզուն համապատասխանում է աչն Նիւթի բնաւորութեան, որը նկարագրում է. միաչն ափսոս, որ նա աւելի մեղմ, նուրբ ու ձկուն է, քան սաղ կը գար մեր լեռների ու կոշտ պալմանների դաւակ Միքէիլն. Մի նկատողութիւն, և անցնենք գործող անձերին. Շանթի այս վէպիկում հերոսները խօսում են միեւնոյն ձեռով—ալդ գեղարեստական չէ. ինչպէս մարդիկ տարբեր են, աչնայէս էլ տարբեր է նրանց խօսելու ձևը. խոշոր և արեւստաղէտ գրողները միշտ հետեւում են գրան,

ուշադրութեան են առնում ալդ:

Վարդուհին բուն հալ հասարակութենից ու երկրից օտարացած մի շրջանի զաւակ է. մի շրջանի, որ կապւած է ազգի ընդհանրութեան և ժողովրդի հետ միայն իւր կրօնով և ծէսերով: Ալդ շրջանը ալնպիսի շրջանն է, որի զաւակները ցանկալի ուղղութեան և մտքերի տէր լինեն: Ամենից առաջ, ալդ շրջանում ոչինչ ազդպիւն չկալ, բոլոր կապերը անգիտակցական են և թուլ. ալդ կապերի կտրելը ամենահեշտ ձևով կատարւել է և կատարւում է մինչև ալսօր: Ալդ շրջանը ցանկալի մտքերի և ուղղութեան զաւակներ չի կարող տալ ոչ միայն ալն պատճառով, որ ներկայացնում է մի համարեալ թէ խզւած ու բաժան մաս մեր ազգի ամբողջութենից, ուղ և ալն պատճառով, որ ինքն ըստ ինքեան նա շատ քիչ լատաղիւմական բան է ներկայացնում: Մի շրջան, որ, ազդում է իւր շահերով և իւր համար, որ չի հետաքրքրւում հանրալին ոչ մի գործով, նա ալնպիսի զաւակներ կը տալ, որոնք ալն տանն են պէտք ոչ դաւանը: Հանրալին գործերով հետաքրքրւելու բացակայութիւն, մըտաւոր չնչին պահանջներ, բարոյական անսանձութիւն,— ահա ինչպէս կարելի է բնորոշել ալդ շրջանը: Ալդ շրջանն է սնուցել Վարդուհուն մանուկ ժամանակ, թէ ինչպէս է պահել նրան մայրը, վէպիկում չի աւած, բայց դէպք չէ մակարեւել, որ նրան շատ պիտի փախաւ, զըզւած, նրա ասին ցանկութիւնը կատարած լինեն հակառակ զէպքում նա չէր կարող տանը անկախ դիրք ունե-

նալ: Ընտանեկան ալդ շրջանի վրալ աւելացել է մի ալն աննպատակ շրջան. ալն զալրոցը, ուր ուսել է Վարդուհին: Ալդտեղից քչերին է լատողում իրանց տարած դրական լատկութիւնները դուրս բերել անվնաս: Ալդ շրջանում մեծամասնութեան մէջ զարգանում է թեթեամտութիւն, լրջութեան բացակայութիւն, անզուսպ կիրք փալելու, դուր գալու, սիրալին խաղեր անելու, պարահանդէսներում և երեկոյթներում գիշերներն անցկացնելու, սիրալին մանրմունք զէպքերով հետաքրքրող, զըզւած երեկակութեան տէր, հասարակական ինտոյկաներից և ձըդտուններից, լալն և հանրաշահ իղէալներից զուրկ և զէպի ամեն մի ընդհանուր խնդիր անտարբեր— ահա որպիսի մարդիկ են լինում ալդ շրջանի պտուղները: Նրանք բացի ալն, որ հասարակական գործերում չեն մասնակցում և չեն էլ ուզում մասնակցել, նրանց համար ընտանեկան կեանքն էլ առաջնակարգ նշանակութիւն չունի — քչերն են նրանցից օրինակելի կամ սանելի մալրեր լինում — մնացածները մնում են նոլն զարձութիւնների սիրահար, դատապալտելի անտարբերութեան տէր անձեր: Եթէ պատահում է, որ ալդ վարակւած մթնոլորտից ազատւում են մի փոքր քանակութեամբ անհատներ, ալդ էլ պիտի վերադրել ընտանեկան խիստ ու առողջ օդին և շրջապատող կամ պատահական մարդկանց, որոնք լալ, ցանկալի ուղղութիւն են ունեցել և ուժեղ տպաւորութիւն են արել նրանց վրալ: Ալդ շրջանում գտնուողները

համար նորէն իսկ դժւար է փրկութեան միջոց համարել ընթերցանութիւնը, որովհետեւ նրա նիւթը կազմում է մեծ մասամբ վէպեր օտար և ռուս առաջնակարգ և երկրորդական հեղինակների, որոնց կարգալիւսալն չեն տեսնում ինչ տեղ է հեղինակը, ալ նրանց վրայ նախաճառ իրանց գոգուած և վատ ուղղութիւն ստացած երեակալութեան պատուհանից և աշտեղ տեսնում են միայն ինտիմ տեսարաններ, խորհրդաւոր դէպքեր և սիրալիւն հանդիպումներ: Այս շրջանը նորոգէ շատ քիչ դրական բան է ներկայացնում. բոլորակ վարակիչ է, իսկ վատ օրինակը աւելի քան վարակիչ. իսկ բարոյական վատ ցաւերի տէր անհատներ ալ շրջանում որքան կամենաք. ինչ կարելի է ուրեմն սպասել ընտանեկան և դպրոցական վատ պայմաններում մեծացած մի ջղոտ օրիորդից: Մենք կը տեսնենք շուտով թէ ինչ:

Այդպիսի շրջանում կրթւած աղջիկ Վարդուհին, աղատւած դպրոցական ծանր ու ձանձրալի պարապմունքներից զալիս է հանգստանալու Ռիլիանի պէս մի գեղեցիկ տեղ: Նա միանգամից ընկնում է աջնալիս պաշտանների մէջ, ուր ակամայ զգացւում է մի մօտ ընկերոջ և, ինչ ասել կ'ուզի, «տղա» ընկերոջ կարիք: Նա ալ հարկաւոր մարդն էլ երևում է. նա պատահում է իր նման մի ջահել գիշերօթիկի: Շրջապատող բնութիւնը, մենակութիւնը և իրար դրացի լինելը, տարալ հրապուրիչ եղանակը, երիտաւարական տաք ու սիրական սրտերը—ահա պայմաններ, որ

րոնք ստեղծում են «երազ օրերը»: Օրիորդ Վարդուհին սկսում է զործ դնել սեփական կամ ընկերուհիների արած փութերը նոր երիտաւարի վրայ, շնչտակի նախաճառ է գրչերօթիկի աչքերին, վաղում է շատ մօտից և համարեա քսում նրան, փոքրիկ քրոջ շրջանակն է ուղղակի դէպի նա դարձնում, և ալն: Տեսնելով որ դիմացինը շատ է անմեղ և ալք ստանալութիւնները չի հասկանում, ալ շփոթում է և իր դաւազանի կոթով զբաղւում, նա սկսում է աշխատանք, ինչպէս ասում են, «կծել» նրան առաջին ծանօթութեան ժամանակ և սրախօսութիւններ անել նրա ուշադրութիւնը գրաւելու համար: Բալց Նրանց լաւագուց է. թէեւ ծանօթացել են, բալց ուշ-ուշ և միայն դուրսն է հանդիպում նրանց ու ամաչկոտ լինելով՝ շուտ շուտ նրանց տունը չի կարող գնալ: Ինչպէս անել սր Նրանց որքան կարելի է չաճախ դալ. Վարդուհին անշուշտ փնտռում է միջոցներ, երբ առիթը ինքն է օգնութեան հասնում: Նրանցի ունեցած մի վէճից չնոց օրիորդի նկարիչ եղբոր հետ, որի նիւթը մալրենի լեզուն էր, նա միտք է չղանում պարապել հալոց լեզուով և առաջարկել Նրանցին ստանձնել օգնողի պաշտօն: Ինչ ասել կ'ուզի որ «ապուրը եկում են»: Այսպէս ուրեմն, մեր կարծիքով, Վարդուհին հալքէ կարգաւ ու խօսել էր ուղում սովորել ոչ թէ ալն պատճառով, որ ալք որոշումը երկար մտածելու արդիւնք էր ինչպէս ինքն է ուղում հաւատացնել, որ նա ալք լաւ էր համարում, իր պարտականութիւնն էր հա-

մարում, զիտակցում էր ալդ բանի կարևորութիւնն ու նշանակութիւնը, ալ որ նա զրանով հնարաւորութիւն կ'ստանար միշտ իր մօտ ունենալ մի երիտասարդ «դեղձան մաղերով, խոշոր անուշ աչքերով և ճենթըմնական կազմաժքով», մի երիտասարդ իր նման տաք, իր նման սիրածաբաւ և բարեկազմ, որի հետ կարող էր սկզբում պարապելու պատրւակով միաջնակ մնալ, խաղալ, քսքսել, խօսել, վազվզել, զբօսնել, սրախօսել և վերջը՝ համբուրել... Նա իր հնարագէտ և խորամանկ ուղեղը դրադեցնում է աջնպիսի նուրբ, թովիչ և հրապուրիչ տեսարանների ստեղծելու վրայ, որպիսին Նրւանդի կուրծքը ծաղիկ խրելու, իրանց առանձնանոցում մի ինչ որ թուղթ վերցնելու կամ անտառից գալիս «լոգնած եմ» ասելու տեսարանն է. ալս վերջին տեսարանում նա մինչև անգամ հասկացնել է տալիս, թէ երբ ես ասում եմ «լոգնած եմ», ալդ նշանակում է «ուղում եմ ձեր թեղ մոտնել»...

Աջնպիսի պարագաներում էլ ինչ խօսք, որ երկրորդական բան է դառնում հալերէն սովորելը, Նրւանդը ինչքան էլ ուզէր, չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի Վարդուհին, որի ուղեղը մի գործարան էր, ուր Ամորը կոփում էր իր սուր սլաքները որսն իրան ձգելու համար, հրապուրչնրով լի նախագծեր պատրաստող մի մեքենայ, որոնք սակալն գեղեցիկ են ու հաճելի և նուրբ զգալիանութեան սահմանից չեն անցնում։ Այս աղջկանից մենք չատբան չենք սպասում. ոչ թէ աչքի առաջ ունենալով միայն աչն, որ նա

մեզ մօտ չըջանի աղջիկ չէ, «կենագինեա» է. ալ աչն՝ որ ոչ և որտեղացի էլ լինի, դա և դրա նման աղջիկներ, դրա նման մտաւոր և բարոյական չափութիւններն տէր անհատներ մեզ չեն հարկաւոր։ Նրանք չեն կարող մեզ համար օրինակ և չարգանքի առարկալ լինել, նրանք կուշած չեն դեր խաղալու մեր հասարակական զարգացման գործում թէ որպէս սոսկ մալեր և թէ որպէս աւելի լալն շրջանի գործիչներ։ Գրանցից դուրս կը դան գեղեցիկ, զարմասէր և թեթեւ արիւններ, գուցէ և անհաւատարիմ իրանց ամուսիններին, ոչ միայն ուրիշների վիճակի, ալ և իրանց զաւակների դատարարական թեան և կրթութեան մասին չմտածող. մի խօսքով մարդիկ, որոնք վխտում են ամեն տեղ, ուտում են, խմում, բազմանում, մեռնում անհետ, անլիշատակ աչն հազարաւորների նման, որոնք գալիս են ու գնում, աչն արժանիքն ունենալով միայն, որ ծնւել են, ապրել և մեռել... Նթէ Նրւանդը մի անգամ տեսնէր իր Վարդուհուն ալդալէս փոխած, անշուշտ նա կը դարմանար և կը դար որ նա «ան, ան չէ, որուն կը ցանկար», ալ նա էլ աչն շատերից մէկն է, որոնք նոր են երեացել մեր մէջ և որը ազնիւ, անկաշառ և սուրբ իղձերի հովանու տակ ցանկացել է, որ Նրւանդն իրան համբուրի, գրկի... Նթէ Վարդուհուն վիճակի միւս տարի էլ գալ Գիլիշան և հանդիպել մի ուրիշ Նրւանդի, նոյն պատմութիւնը կը կրկնէի, հաւանօրէն ալ վարկացիւաներով... Ասենք ալստեղ, որ մենք չենք կառկածում Վարդու-

հու առ Երևանդն ունեցած զգաց-
մունքի անկեղծութեան վրաջ. միայն
չենք ընդունում, որ նա խոր լինէր:
Տառն անգամ սիրահարուողը մի
անգամ սիրահարողից զանազան-
ւում է իր զգացմունքի խորու-
թեամբ միայն և ոչ անկեղծութեամբ,
(Մեր խօսքը շառաւառների մասին
չէ): Մենք հաւատում ենք Վարդու-
հու արցունքների անկեղծութեան.
հեշտ չէ կորցնել կա՛մ հեռանալ մի
մարդուց, որ պատճառ է դարձել
աչնքան սիրուն ու սիրառատ օրերի,
աչնքան հաճելի ու թանկագին ար-
պաւորութիւնների. նա երկար կը
գիշի աչք «երազ օրերը» իրանց հրա-
պուրներով. գուցէ և աչն ժամանակ,
երբ ուրիշին սիրելիս կը լինի աչք տե-
ղերում, նոցն աչք երկնքի տակ, նոցն
աչք Զրերի մօտ... Աչսպէս ուրեմն,
մենք չենք ընդունում որ Վարդու-
հու զգացմունքը խոր լինէր և լա-
ւագոյն ձգտումները հիմնաւոր ու
ինքնանպատակ, այսինքն որ աչք բո-
լորը ծառակելիս չլինէին մի աւելի
դուրեկան նպատակի համար որպէս
միջոցներ: Ասենք մի անգամ ընդ-
միշտ, որ աչք անձնատրութիւնը մեզ
վրայ աչն տպաւորութիւնը չարեց,
ինչ որ ակնշարտնի կերպով ցանկա-
ցել է անել հեղինակը—ալ բոլորո-
վին հակառակը. և աչն տեղերը,
որոնք ըստ երևութին կարող են մեր
ասածի հակառակն ապացուցել, մենք
բաւականաչափ հիմնաւոր չենք հա-
մարում և բացատրում ենք ալ կերպ:
Որ և է անձնատրութեան մենք
աչն չափով ենք համակրում, որ չա-
փով նա մօտենում է մարդու մօտին
մեր ունեցած զիտակցական կամ

անզիտակցական իդէալին: Երանդը,
ինչպէս երևում է, չատ է տարած
Ելենալով (Наканыл) և երբ նա,
ոչ միայն համակրում, ալ և սիրում
է Վարդուհուն, նշանակում է, որ
նրա մէջ նա գտել է Ելենալի բնա-
ւորութեան գծերից շատերը կամ
ենթադրում է որ նա Ելենա զառ-
նալու ընդունակ է: Սակայն սխալ-
ւում է Երանդը: ոչ միայն Վարդու-
հին ալ և ընդհանրապէս հալ աղ-
ջիկը այժմ ընդունակ չէ Ելենա զառ-
նալու, իրան զոհելու սիրած մարդու
և նրա գաղափարների համար: Իրա
համար հարկաւոր է խիստ խոր զգաց-
մունք—երկրպագութեան հասած սէր,
որ ակնկալութիւն չունի համբուր-
ների և սիրալին տեսարանների, գոր-
ծելու, նեղ ու սահմանափակ շրջա-
նից դուրս գալու բուն ցանկու-
թիւն, եռանդ և կամք, ալլասիրու-
թեան և անձնագոհութեան հարուստ
սաղմիր... Միւս կողմից մեր ընտա-
նեկան և հասարակական պալման-
ները ընդունակ և նպատաւոր չեն
աչք տեսակ տիպի ստեղծելու հա-
մար: Աչք չի կարող լինել ոչ միայն
աչն պատճառով, որ մեր կեանքի
պալմանները խիստ տարբերում են
առաւ կեանքի պալմաններից, ալ և
աչն պատճառով, որ դրա համար
հարկաւոր է պատմական խոշոր մո-
սկիտների մօտալուտ գալստեան հո-
վեր... Շատ ցանկալի է որ լինեն
նրանք. սակայն մինչև ասօր նրանք
իդէալների, ցանկալի սահմաններում
են միում և գուցէ դեռ երկար մնան...
Ո՞ւր են, ո՞ր են նրանք. որպէս զի
նրանք իրական տիպեր դառնան.
մեզ դեռ չատ ու չատ բան է հար-

կաւոր. դեռ հարկաւոր է, որ մենք վերացնենք ալն ասիական կարգերն ու բռնութիւնները, որոնք կան և տիրում են մեր հասարակութեան մէջ. դեռ հարկաւոր է, որ մենք ճանաչենք անձնաւորութեան չարդն ու անձեռնմխելիութիւնը. դեռ հարկաւոր է, որ մշակենք չառաջդիմական հոսանքին նպաստող ընտանեկան սկզբունքներ, և ապա միաջնոպասենք լաւագոյն և ցանկալի տիպերի: Իսկ առ ալժմ, քանի դեռ չկան, մեզ մնում է բացականչել իրաւանդի հետ. «Իսկ Նշենան, Ասուած իմ, Նշենան, պիտի ունենանք ալդ տեսակ աղջիկ մը...»

Նախ քան վէպիկի երկու գլխաւոր անձնաւորութիւնների մասին խօսելը, մի քանի խօսք պ. Կարապետի՝ վարդուհու եղբոր մասին: Կեանքի մէջ սիրող (դիլէտանտ), — ահա թէ ինչ խօսքով մենք կը բնորոշէինք ալդ մարդուն: Եւ իրաւ, նա սիրող է միայն. ոչ մի լրջութիւն, ոչ մի հիմնականութիւն նրա համար չէ: Նա սիրող է գեղարեստի, սիրող՝ նոր և մեծահնչիւն բալլ զատարկ խօսքերի, սիրող՝ բարոյական ու մտաւոր մեծ ու մանր հարցերում: Ծիծաղելի տպաւորութիւն է անում մանաւանդ նրա պարծենկոտութիւնն ու իրան մեծ գին տալը: Թէև դեռ երիտասարդ, բալլ արդէն ճաշակել է կեանքը, առիթ է ունեղիւ ճանաչելու թէ ինչ է *нужа страсти* *нужа*, և ալլ խնդիրներում վերից է նախում ջաշել, մաքուր և ողորտած ամփոթք երիտասարդների վրա: Նրա նախալիր չափ լուս պարզում է ալդ մարդուն. մի տեսակ սառնութիւն է

վիշում ալդ նամակի քաղաքավարի տոնից. կարծէք ձեռքներդ հպւում է մի ոողունի սառ կաշուն: Ի՞նչ ասել կ'ուզի, որ նա անընդունակ է որ և է, ոչ միայն ներգործական, ալ և կրաւորական դեր խաղալու մեր չառաջադիմութեան գործում: Կան մարգիկ, որոնք պոսենցիական ուժեր ունին, հարկաւոր է նրանց դրդել — և նրանք կարող են որ և է գործի համար օգնող ուժեր դառնալ. պ. Կարապետն ու իր նմանները ալդ բանից էլ են զուրկ, ալդ կողմից էլ նրանք մխիթարական երևութ չեն ներկայացնում: Մեր կարծիքով Կարապետը նոյնն է, ինչ որ պ. Մկրտիչը. երկուսն էլ դատած փող ունեն ուտելու, երկուսն էլ աշխատանքի կարիք չունեն, երկուսն էլ պարապ են. միայն մէկն իր օրերը անց է կացնում ուտելով, քնելով և «անվերջ թքթքոցով», իսկ միւսը անօգուտ նկարչութեամբ. վերջին զանազանութիւնը, ի հարկէ, նրանց ստացած կրթութեան և շրջապատող պայմանների հետեանք է:

Յուշատետր պահող Նրանդը և նրա ընկեր Միքէն երկուսն էլ վերջընթեր դասարանի գիշերօթիկներ են: Գեռես կեանք զուրս չեկած, դեռ ևս կեանքի համար պատրաստող մարդկանց կարելի է ճանաչել մօտաւորապէս նրանց ունեցած իդէալներից, ձգտումներից, համակրանքներից և հակակրանքներից: Թէ որքան կը լաղղի նրանց ձգտել իրանց ունեցած իդէալներին, հաւատարիմ մնալ իրանց ձգտումներին, ապրել իրանց սկզբունքների համաձայն, ալդ ապագայի խնդիր է, ալդ գործ-

Նական կեանք մտնելուց լետող միայն կ'որոշէի, առաջիմ մեզ համար նշանակութիւն կարող են ունենալ և գնահատութեան ենթարկուել միայն Նրանց հոգեկան պահանջները, աւելի կամ պակաս չափով որոշ ձգտումները և իղէալները: Այս կողմից կարելի է դնահատել Նրանդին և Միքէին: Այդ երկու երիտասարդները մի տեսակ հակառակ ծայրերի մարդիկ են. մէկը աւելի գործնական հակումներ ունի, միւսը՝ տեսական: Նրկումն էլ զիշերթթիկ են, երկուսն էլ երիտասարդ, երկուսն էլ խունդ երեսկալողներ և համակրելի իղծերի ու ձգտումների տէր: Այդ է Նրանց միացման կէտը, դրանով են միայն Նրանք իրար նման. ինչ վերաբերում է Նրանց երեսկալութեան բովանդակութեան և իղծերի ու ձգտումների բնաւորութեանը, ալդտեղ արդէն Նրանք զանազանում են:

Միքէն կովկասցի է, մեր լեռնոտ գաւառներից մէկի և կոպիտ ալաւմանների զաւակ. զիւղացի, զիւղացուն և զիւղական կոպիտ կեանքը սիրող¹⁾ և ալդ զիւղացու հետ, Նրա օգտին և ալդ կեանքում գործելու համար երազող: Նա շատ էլ գրքերի սիրահար չէ, աւելի սիրում է ֆիզիկական զարծութիւններ և մարմնական աշխատանք. նա կենդանի, եռուն կեանքի մարդ գառնալու ընդունակ մի երիտասարդ է. փիլիսոփայութիւններ չի սիրում, չի պարապում և հետաքրքրում Նրանցով, բալց Նրա հոգին զարգացել է ալնքան, որ ընդունակ է եղել ըմբռնելու և իր զլխում ամուր պահելու հասարակական օգտակար գործիչ, փո-

ղովրդի, ընդհանրութեան շահերին ծառալելով և դրանով լառաջադիմութեան նպաստող մարդ գառնալու միտքը: Չէ որ հէնց ալդ է զլխաւորը, չէ որ աւելի արժանիք ունի ալն մարդը, որ առանց տեսական լալն տեղեկութիւնների հասարակութեան օգտակար անդամ է, քան ալն մարդը, որի միտքը երկինքն է ընդդրկում, բալց ոչ մի դրական շոշափելի օգուտ չի տալիս իր մերձաւորներին: Միքէն որոշ ծրագրերներ ունի կազմած իր ապալալ գործունէութեան մասին: Գործնական կեանքում ալթմ գտնող սերունդը, ինչպէս ասում է ալդ սերունդի մի նկարագրող¹⁾, կարդում, զարդանում և մտածում էր ոչ թէ որ և է արտաքին երեցող նպատակի համար, ալ ալնպէս, որովհետեւ կարդալը, զարգանալն ու մտածելը միակ լաւ բանն է ին համարում: Նրանք մի տեսակ ցնորքների, թէ և լառ ու թանկազին ցնորքների, աշխարհում ապրող մարդիկ էին, պոկած գործնական կեանքից, ալդ կեանքը անուշադրութեան մատնած. թշառութիւնները, կեանքը իր բոլոր սե ու սպիտակ գոլներով Նրանց հետաքրքրում էր տեսականալէս, Նրանք մի տեսակ լօղալին ամրոցներ՝ կառուցող մարդիկ էին, առանց որ և է լենարանի: Ալդպէս չեն Միքէն, Նրանդն ու իր նմանները: Նրանք և թէ զարգանում են, պարապում, մտածում, կարդում և ալն, ալդ անում են

¹⁾ «Մուրճ 1894 թ. № № 10 և 11 Նրանդ Ղալաբեան. Անցեալի լիշատակը:

գործնական կեսնքի մէջ դերակատարներ լինելու համար. նրանք ձգտում են գործիչներ, կոչաւ կեանքի հետ գործ ունեցողներ դառնալ. մնացածը աչքան նշանակութիւն ունի նրանց համար, որքան նպատակաւոր պայման կարող է լինել նրանց ձգտումների առարկային հասնելու. Այս կողմից սրտանց պէտք է ուղջանել նոր, պատրաստուող սերունդի ալդ լառաջդիմական քայլը. նրանք պատրաստուում են Շելգունովի ասած «երկրալին իդէալիստները» դառնալու. Խղէալները միշտ կը շողջողան նրանց առաջ, ոգի ու հոանդ կը մոցնեն նրանց երակներում և կը թեթևացնեն գործնական կեանքի հասցրած դառնութիւնները, ծանր հարածները...

Ահա, օրինակ, Միքէն մտածում է Ժողովրդի բարօրութեան նւիրել իրան, նա տեսել է գիւղացու ծանր վիճակը, նրա մտաւոր, բարոյական և նիւթական նեղ կացութիւնը և մտածում է դարմանել ալդ ծանր ցաւերը. Նա վերլուծում է ալդ անտանելի դրութիւնը, փնտռում է նրա պատճառները, և գտնում է որ հարկաւոր է բարեօրէլ գիւղացու տնտեսական դրութիւնը, և նա ալապիտով կալում է հարցի արմատին. Ժողովրդի համար, որ մեծ մասամբ զբաղւած է իր ապրուստի խնդրով, ոչ մի դրութիւն աչքան անտանելի է, որքան տնտեսական նեղ դրութիւնը, կուշտ փորով հաց ուտել չկարողանալը. Նրա բարոյական և մտաւոր դրութիւնը շատ անգամ խիստ կախումն ունի նրա նիւթական, տնտեսական դրութիւնից:

Քանի քանի տեղեր աղքատութիւնը պատճառ է եղել բարքերի ալապիտութեան, գործակից ունենալով նաև տգիտութիւնը, որ մասամբ նրա պատճառն է և մասամբ հետևանքը. Բարձրացնել գիւղացու տնտեսական դրութիւնը՝ արտասահման գնալուց և աչնսեղ գիւղատնտեսութիւն սովորելուց փոքր դառնալով հաջրենիք և օրինակելի կերպով մշակելով իրանց հողերն ու շրջակա գիւղացիներին փորձով համոզելով և նոցնր սովորեցնելով—ահա Միքէլի երեակալած գործունէութիւնը. Եթէ Միքէլի հանգամանքները բարեւ լաջող եղան, նա երեկ հէնց ալդ մաքի իրադործման էլ կը նւիրի իրան. Առաջմ նրա կրակոտ, եռանդուն և անհանգիստ հոգին տատանում է. նրան շատ անգամ թւում է, որ ալդ բոլորը շատ երկար տարիների, դանդաղ ալախատանքի և համբերութեան վործ է, որ իր բնաւորութեան ալդ գործը լարմար չէ. երբեմն լինում են վալրկեաններ, ինչպէս ինքն է ասում, երբ «Բուռն ու խենթ իդէեր կ'անցնին մէջէս, ալմուկ ու իրարանցում կ'ուզեմ, անձուիրութիւն ու դիւցապ. նութիւն կ'երապեմ. կ'ուզեմ զարնեմ, կուլմ, կարծես ի հնճուկս նոյն վալրկեանին ձիւ ախուէն կը վրնջէ և հալեացքս ակամալ դէպի պատէն կախւած հրացանս կը բարձրանայ» (էջ 144): Ընթերցողը երեկ հասկանում է Միքէլի ուղածը... Աչստեղ երկու նպատակներն էլ սուրբ են և վնհ. նպատակների ընտրութեան համար ոչինչ չենք կարող ասել ուրեմն, վճռւած է նւիրել հանրալին և օգտակար գործի. հարցը աչն է ալմմ, թէ

որն է նա աւելի կարեւոր համարում
և իր բնաւորութեան լարմար,—աչդ
էլ մենք կը թողնենք Միքէնէրին,
Խնչպէս տեսնում էք, Միքէն լաւ
ձգտումներ ի և նպատակներ ի տէր է.
նա կեանքում հազիւ թէ փշանայ.
աչդ դժւար կը պատահի, եթէ նոր
խոյն նրա ունեցած բոլոր սիրուն ու
փալտն երազների տեղ, մի հասա-
րակ գիւղական ուսուցչի պաշտօն
ստանձնի և մտնելով ժողովրդի
մէջ՝ սկսի նրա շրջանում գործել.
Ժողովրդի մարդը կարող կը լինի
նրան օգուտ տալ, նրա համար
ղրղիչներ կը լինին աչն ցանկու-
թիւններն ու իղձերը, որոնց լորդու-
մը շատ ջանքէլ հասակում առաջ են
բերում լաչն ու բնդարձակ նպա-
տակներ և բունն ձգտումներ և ու-
րոնցից, կեանքի ժալուն զարկե-
լուց և փշուկուց լետու, (աչն էլ ոչ
թէ բնաւորութեան փշալու, ալ շր-
ջապատող հանգամանքների ան-
նպատա բարդման պատճառով) Մի-
քէնի նմանների մօտ դեռ մնում են
աչնքան, որ կարող են հնար տալ
շատ օգտակար և փալտն գործիչ
գառնալու: Ընդհանրապէս, աչս ա-
պագայ հասարակական գործիչը
դեռևս սաղմում մեր մէջ չարգանք է
լարուցանում:

Ուրիշ մարդ է Երևանը: Նա
ճաճկատանցի է, հաւանօրէն հա-
րուտ տան գաւակ, մի տան՝ որ ծա-
նօթ չի և զեւ աչն երկրում տիրող կա-
մալականութիւններին, ճնշումներին
և հարստահարութիւններին: Երբ
Սեանում, Վարդուհու մօտ, Երևան-
ը լիշում է իրանց երկիրը, տունը,
բնտանիքը, նրանց նեղ վիճակի մա-

սին ոչ մի չիշատակութիւն չի ա-
նում: Այսպիսով նրա մանկական
օրերը անցած պիտի լինեն ուրախ,
անվրդով և երջանիկ: Աչդ շրջանից
նա, անշուշտ ուսում առնելու հա-
մար, զալիս է Կովկաս և մտնում
մեր դարոցներից մէկը գեշերօթիկ:
Ամբողջ վէպիկից երևում է, որ նա
սովորական ընդունակութիւնների,
վառ երևակալութեան, երազելու և
ցնորելու հակած, բնութիւնը և գե-
ղեցիկը սիրող մի երիտասարդ է:
Աչդպիսի լատկութիւնների սաղմե-
րով է նա գառնում գիշերօթիկ: Գի-
շերօթիկութիւնը նպաստում է երե-
ւակալութեան դարգանալուն և նա-
չած անհատի բնաւորութեան և չըր-
ջապատող պայմաններին ստանում է
որոշ գոյն և ուղղութիւն: Բացի դրա-
նից, աչդ կեանքում, ուր չկայ ապ-
րուստի ծանր խնդիրը, ուր աշակերտը
չի մտածում մաշած չորի, պատռած
կօշիկի, ցուրտ սենեակի և վաղան-
ուտելիքի մասին, մարդու հոգսերի
մի գլխաւոր և նշանաւոր մասը պա-
կաս է, միտքն աւելի հանդիստ է,
և հնար ունի կարդացածը լաւ ըմ-
բռնելու, դարդանալու և մեծ խըն-
դիրներով զբաղելու: Սակայն աչդ
զարգացումը մի առանձին կնիք է
կրում: Ծանօթ չլինելով գործնական
կեանքին և կեանքի ամենալաւ
ու տպաւորութիւնները ուժեղ կեր-
պով ստացող տարիներում հեռու լի-
նելով նրանցից, միջոց չունենալով
իւրացրած տեսութիւնները փաստե-
րով ապացուցելու և լցնելու ու զուրկ
լինելով երկաւսարդ հատակի առանց
աչն էլ քիչ փորձաւորութիւնից, գի-
շերօթիկների լաւագոյն մասը արեւն

ու մարմին չեն դարձնում իրանց իւրացնելիք սկզբունքները ու գաղափարները, որ քննող անկարող լինի նրանցից բաժանել, ալ միայն դաւանում է, հասկանում է նրանց լաւութիւնը, բարձրութիւնը, ազնիւ լինելը... Այս է պատճառը, որ նրանք կեանք գուրս գալուն պէս, կորցնում են աչգ բոլորը և շուտ մերւում նրա մէջ կամ թէ, հաւատարիմ մնալու դէպքում, երևում են տարօրինակի Նրանդը ետեւակալ չէ այս պակասութեան մեծ չափով, նրան աչգ բանում օգնել է իր դիտելու ընդունակութիւնը, որ երևում է քուշատետրից, և ամառները հօրեղբօր մօտ Թիֆլիս գնալը, ուր նա իր զիտողութեան շնորհիւ շատ բան է սովորել: Կեանքին շատ քիչ ծանօթ լինելու հետեանք է աչն, որ նա որոշ ծրագիր չունի կեանքում իր խաղաղիք դերի վերաբերութեամբ՝ ինչպէս ունի Միքէն: Թէն երկուսն էլ գիշերօթիկ են և նոյն պալմաններում ապրող բալց զանազանութիւնը ակնկալոնի է: Գրա պատճառ էլ աչն է, որ մարդիկ որոշ չըմանում կարող են լինել, բալց միննոյն բնաւորութեան տէր չլինել և միևնոյն չափով չենթարկւել չըմպատի ազդեցութեան: Կտն մարդիկ, որ մի չըման մտնելիս իսկոյն հոսանքի մէջ են ընկնում և բնաւորութիւնների առանձնաւատկութեանց պատճառով շուտով ենթարկւում կան մարդիկ էլ որոնց չըմպատը շատ քիչ է փոխում, իթէ նրանց կազմն, ամբողջովին առած, տրամադիր չէ ենթարկւելու աչգ չըմանի ազդեցութեան: Նսգելով

Նրանդի և Միքէի նախադրոցեան կեանքի պալմաններին՝ կարելի է պարզ ասել թէ ով աւելի կ'ենթարկէր դպրոցի միջավայրի ազդեցութեան: Ինչ խօսք, որ Նրանդն դպրոցում իրան աւելի իր տանը կ'զգար քան թէ Միքէն: Նրանդը դպրոցում ընթերցանութեամբ լաւ պարագողներից մէկն է եղել անշուշտ: Ղրան ապացոյց կարող են լինել նրա ամառանոց բերած մի սնդուկ գրքերը: Նկատելի է որ նա շատ է սիրում իրէալական տիպեր և աղպիսի կեանք ներկայացնող գրաւծներ: Նա հէնց աղպիսի տիպերի չըմանում էլ անց է կացրել իր տարիները, դպրոցում կարգալով նրանց մասին: Նա անշուշտ ձգտումներ ունի նոյնպէս իրէալական մարդ դառնալու կամ նրանցից մէկին նմանելու: Ժամանակ առ ժամանակ նա սկսում է չհաւատալ իր ուժերին, կասկածում է որ ինքը կարող է մի բան գառնալ—աչգ նրա համար երբեմն տանջող մի պարագալ է: Նրիտասարդների (մենք միշտ լաւ երիտասարդներն ունինք աչքի առաջ) բնաւորութեան այս լատկութիւնը շատ լաւ է նկատել և շատ լաւ է գուրս բերել Շանթը, ով չի երիտասարդ հասակում աչգ կասկածներն ունեցել, տանջւել աչգ մտքերով: Նա, ով երիտասարդ հասակում, երբ մարդիկ աչնքան մաքուր և անկաշառ սիրտ են ունենում, չի ձգտել իրէալական մարդ դառնալու և չի ունեցել հասարակական շահերին ծառաելու ձգտումներ, նա իսկի երիտասարդ էլ չի եղել: աչգպէսներին բնութիւնն

ստեղծում է աշնպէս մկրատած ու ձևած՝ ինչպէս կան, Այդ կասկածոտ գրութիւնը երբեմն է միաջն տիրում նրան, ինչպէս ասացինք. ընդհանրապէս Նրանդը աշն համոզման է, որ կեանքն առանց գործելու ոչինչ է, գին չունի։ Նա սարսափում է մի վաղրկեան իրան թքթքան (անգործ) Մկրտչի տեղը դնելուց. չուշատետրում մի տեղ ասում է. «Ինչ ոչնչութիւն՝ կեանք առանց գործելու, առանց մաքառման, առանց մորմոքման, առանց կիրքերու, առանց անհատնում ծրագիրներու. Է, մահը շատ աւելի խորհրդաւոր ու բանաստեղծական չէ»։ Զեր առաջն է մի մարդ, որի սիրտը

Բաց ծով կը ցանկալ,

կ'ուզէ սաստկակոծ

կեանք ու փոթորիկ...¹⁾

բայց այդ բոլոր ասածները, այդ մաքառումը, մորմոքումը, կիրքերը, անհատնում ծրագիրները ինչի համար. չալտնի չէ։ «կեանք առանց գործելու...» բայց ինչ գործ. այս բանը պարզ չէ մեզ համար, պարզ չէ և Նրանդի համար, թէ և մի տեղ ասած է, որ նա ունի ծրագիրներ, որոնց մանրամասնութիւնների մէջ անգամ մտնում է երևակալութեամբ (Էջ. 10)։ Մենք չենք կարծում, որ Նրանդը աշնպիսի որոշ ծրագիրներ ունենալ, որպիսիքն ունի Միքէն և ահա թէ ինչու. Նրանդը բանաստեղծական, զգացուն և զէպի լաւ հակած տղայ է. նա տարւող, չափշտակող բնատրութիւն ունի և նրա

«իղծերը», որոնց մասին ասում է մի տեղ, ինչպէս վէպիկից էլ կարելի է նկատել, բուռն իղծեր են՝ բայց անորոշ իղծեր, նրա ձգտումները զուրկում էք որ լաւ են, բարձր են, բայց չէք տեսնում. ձեզ համար պարզ չէ, թէ նրանք ուր են ուղղւած, ինչ գոյնի են, ինչ արժանիք և ինչ գործնական նշանակութիւն կարող են ունենալ։ Այսպիսի անորոշ իղծերի ու ձգտումների տէր մարդը չի կարող որոշ ծրագիրներ ունենալ. առանց որոշելու թէ ինչ էս ուղղւած, չես կարող ծրագիր կազմել ուղեցածիդ հասնելու համար։ Այդպիսի մանր անհետնողականութիւններ բնատրութիւնների և նրանց գործերի մէջ պատահում են. ի դէպ նկատենք, որ վարդուհու «վերափոխութիւնը» չի արտապաշտած աստիճան առ աստիճան. հեղինակը, ամբողջ ուժը կենտրոնացնելով երկու ջահէլների սիրտը վրայ, նւազ ուշադրութիւն է դարձրել նրանց բնատրութեան միւս գծերի վրայ. մասամբ այս կարող է արգարացնել վէպիկի ձևը. նա չուշատետր է, իսկ չուշատետրի գրողը չի կարող զիմացնի հոգին մտնել, մասամբ էլ՝ հեղինակի անփորձութիւնը։ Մի բան միաջն որոշ է. նա ուզում է գործել իր հայրենիքում— իսկ այդ բանի համար գնալու է արտասահման ընկերական գիտութիւններ սովորելու. Նրանդը իր ձգտումների և նպատակների անորոշութեամբ նույն իսկ չուսալի երևւոյթ է. այդ անորոշութիւնը չուտով կը ցնդի, երևակալութեան աշխարհից նա իրական աշխարհը կը մտնի, այս առիթով արդէն որոշ ծրագիրներով

¹⁾ Շանթի «Նաւակ» ոտանաւորը, Մուրճ 1894 թ. № 6:

և որոշ նպատակի ձգտելով: Նրանց կարելի է գուշակել, որ նա բուն ժողովրդի մէջ չի կարող մտնել. այդ շրջանը Նրանդի շրջանը չէ և նա անտեղ ոչինչ չի կարող անել—նա հաւանական է, որ հասարակութեան մէջ մտնի և օգտակար գործիչ դառնալ այդ շրջանում:

Վէպիկի մեծ մասը նւիրած է Նրանդի և Վարդուհու սիրոյ ծագման, նրա ելնէջներին և զարգացման: Այդ սէրը մի լաւ ապացոյց է Նրանդի իդէալական մարդ դառնալու ձգտումն ունենալուն, նրա բանաստեղծական և չափշտակող բնատուրութիւն լինելուն, նրա կուրանալու չափ տարեւել կարողանալուն: Այդ շատ բնական է: Մարդկանց աչն տեսակը, որին պատկանում է Նրանդը, զարմանալի խաբւող է լինում. այդ արդիւնք է աչն բանի, որ նրանք ուրիշների վրայ նաչում են ինչպէս իրանց վրայ և ուրիշներին համարում են իրանց նման: Տեսէք թէ ինչպէս գոհունակութեամբ արձանագորում է Նրանդը, երկու թէ երեք տեղ, որ իր ճառը պիտի դրդած լինի Վարդուհուն հալերէն սովորելու որոշումը կապացնել. բայց ընթերցողները տեսան, թէ այդ հաւանորէն ինչ «ճառ» պիտի եղած լինի, որ դրդել է Վարդուհուն, այդ սիրականութիւնը և թուրքուն աղջկան: Նրանդը Վարդուհուն ամեն վարմունքը մեկնում է իր համար նպատատուր կերպով, առանց մի րոպէ կասկածելու, որ նրա արածները միայն իրան գրաւելու համար են... Համբուրից չիտող լատակաղծած ծրագիրներով Վարդուհին տարւում է աչն պատճառով, որ նա չէր կարող զիմանալ Նրանդի ողորութեան թափին:

այդ գրաւումը սիրալին արեցման մէջ առաջ եկած գրաւումն է: Այսպէս ուրեմն, իր սիրոյ ամբողջ շրջանում, Նրանդը մի հաճելի և հմայիչ պատրանքի մէջ է. նա երազի մէջ է: Նրա զգացմունքն անկեղծ է և ուժեղ. ալ կերպ էլ չի լինում «առաջին ճշմարիտ սէրը», որի չիշատակը երբէք չի չքանում մարդու սրտից: Սիրոյ կորուստը, աչն էլ առաջին սիրոյ կորուստը, ծանր, շատ ծանր բան է. բայց վնասել հարկաւոր չէ: Եւ Նրանդը հաւանորէն չի էլ վնասի: Աչն «սուրբ իդէալը», որ նա ունի, աչն «ոգեորութիւնն ու անձնամոռ լեցուն կեանքը» որ նա երազում է, կը բռնեն ականամալ կորցրած սիրոյ տեղը: Նրա ձգտումները աւելի կը պարզեն և որոշ գոյն կը ստանան, աւելի ինտենսիւ կը դառնան և կը մղեն նրան լուսաւոր երկիրները, աչնտեղից մեզ համար լոյս ու ջերմութիւն բերելու և մեր կեանքում, հասարակութեան օղտին գործելու և ոչ «փող զիզելու և հանդիստ օրեր անցկացնելու»: Աչն այսպէս են մեր նոր, պատրաստող սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչները: Նթէ պիտի հաւատարիմ մնաք ձեր դաւանած սկզբունքներին, եթէ պիտի ձգտէք իրագործել ձեր ծրագիրները, աչն ժամանակ եկէք նոր սերունդի ներկայացուցիչներ. մեր կեանքը խոպան է, մարդկանց կարիքը չափազանց զգալի. թող ժողովուրդն ու նրա բարիքը լինեն ձեր խոհերի և ձգտումների առարկան, աչնտութիւնն ու շիտակութիւնը ձեր գործելու եղանակը. եկէք, մենք սպասում ենք ձեզ!...

Ն. Աղբալեան:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍԷ ԶԻՐԻԱՆՋԱԴԷԻ „ԿՐԱԿ“ ՊԵՏԱԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մի քանի ամիս առաջ կարդալով „Новое Обозрѣніе“ լրագրում պ. Շիրաճաճադէի «Կրակի» ռեցենզիան, որի մէջ ի միջի ալլոց ցաւ էր չալտնւած ալժմեան ուսանողութեան ընկած դրութեան մասին, մենք հետաքրքրեցինք իմանալ, թէ ինչպէս է դուրս բերւած «Կրակի» մէջ ուսանողութեան պատկերը: Կարդացինք «Կրակը» և զարմացանք, որ աչնպիսի մեծ նշանակութիւն են տւել նրան, քանի որ աչնտեղ դուրս է բերւած ոչ թէ մի ամբողջ ուսանողութիւն, ալլ ուսանող Սանթուրեան և Զարիֆեան: Թէ որքան բազմակողմանի են դուրս բերւած դոքա, կ'ասենք մի քիչ չնտոյ, իսկ ալժմ կը խօսենք աչն մի քանի մեղադրանքների մասին, որոնց պ. Շիրաճաճադէն չալտել է իւր պատկերի մէջ ուսանողների հասցէին: «Կրակի» բովանդակութիւնը կարծում ենք չատերին ծանօթ կը լինի Պր. Շիրաճաճադէի մեղադրանքներից մէկն աչն է, որ ուսանողութիւնն իւր անդամներից մէկին հեռացնում է իւր չրջանից միաչն աչն պատճառով, որ աչս վերջինի հաչրը կամ մաչրը անաղնիւ ճանապարհով է կեանքի միջոց վատտակել: Դա չլւած ու չտեսնւած բան է. աչս 3 տարի է ուսանողական չրջանումն ենք և ոչ մի ալլպիսի դէպքի մենք չեն հանդիպել և չենք տէլ լսել, որ մեղնից առաջ պատահած լինէր Զգիտենք, երբ և ճրտեղ է պ. Շիրաճաճադէն տեսել ալլպիսի մի դէպք. դա կատարեալ բամբասանք է:

Նրկրորդ և աւելի մեծ մեղադրանքը կաչանում է նրանում, որ երբ Սանթուրեանը համալսարանում բոլոր իւր ընկերներին հարց է առաջարկում, թէ «ճրն է աւելի լաւ—կնոջը ցեխ զլորելը, թէ ցեխից հանելը», իբր թէ ամբողջ ուսանողութիւնը չէ կարողանում պատասխանել. ուրիչ խօսքով, ուսանողութիւնն իւր մէջ ընդունւած է համարում կնոջը ցեխ զլորելը: Ալլ ասելու համար պիտի բոլորովին ծանօթ չլինել ուսանողութեան հետ, որովհետեւ քիչ թէ չատ ծանօթը կ'իմանար, որ եթէ մի որ և է ուսանող զրաղւած է կանանց ցեխ զլորելով, նա երբէք ուսանողներից չէ կարող չարղւած լինել և ոչ միաչն չէ չարղւում, ալլ նոչն իսկ ուսանողները ալլպիսիներից երես են դարձնում: Մինչև անգամ աչն ֆակտը, որ ուսանողութիւնն սկսեց աւելի վատ աչքով նաչել Սանթուրեանին,

ցող է տալիս մեր ասածի ճշտութիւնը, որովհետեւ ուսանողութիւնը կարող էր չիմանալ Սանթուրեանի սիրածին ցեխ գլորողի ո՞վ լինելը ու վերադրել նրան՝ Սանթուրեանին: Եւ խկապէս ալղալէս էլ դուրս է բերւած պատկերի մէջ: Պր. Շիրաւանդադէն ուզում է, որ անպատճառ Զարիֆեանը պատժւած լինի. ի հարկէ դա գովելի ցանկութիւն է հեղինակի կողմից. նա իրաւունք ունի ցանկանալու, որովհետեւ գիտէ չանցաւորի ո՞վ լինելը. բաւց թնչ մեղաւոր է ուսանողութիւնը, որ չէ ճանաչում խկական չանցաւորին, իսկ Սանթուրեանի դէմ էլ մի քանի փաստ ունի:

Նորից կրկնում ենք, որ եթէ ուսանողութեան մէջ գտնւէն էլ Զարիֆեաններ, որոնք կեղծում ու խաբում են ընկերներին, աչնուամենաչնիւ լողիկալի տէր ոչ մի մարդ չէր մեղադրիլ խաբւողներին: Ուրեմն պարզ է, որ 2-րդ մեղադրանքը բոլորովին անհիմն է, իսկ առաջինը մինք դասեցինք ասէ-կօսէների շարքում: Առաջին մեղադրանքին Սանթուրեանի մասին մինչև անգամ հեղինակն ինքը չէ հաւատում, որովհետեւ մի ուրիշ տեղ նա ասում է, որ Սանթուրեանին ատում էին աւելի ճախանձից զրգւած, քան նրա հօր մեղքի համար:

Այժմ գանք Սանթուրեանին և Զարիֆեանին: Ո՞վ է Սանթուրեանը, թնչ իղէալներ ունի, թնչ հարցեր են նրան զբաղեցնում: Թէ ով է Սանթուրեանը, հեղինակը միայն մասամբ է պատասխանում ալղ հարցին: Նա ասում է, որ Սանթուրեանը շատ սիրող, կարեկցող սիրտ ունէր. մինչև անգամ պատրաստ էր իւր վերմակը ծախել ընկերոջն օգնելու համար: Շատ և շատ գովելի սիրտ: Հեղինակը չափնում է, որ ուսանողութիւնը երեսը դարձրել է և չէ ուզում օգնել իւր մեռնող ընկերոջը. մաքուր և աղնիւ սիրտ Բաւց թնչով է զբաղւած մեր հերոսը, թնչ առարկաներ, թնչ հասարակական հարցեր են կլանում նրա ժամանակը, միտք ունի արդեօք աւարտելուց չետոյ հասարակութեան մէջ գործելու, թնչ փնտցներով է իրեն ալղ գործունէութեան համար պատրաստում կամ գոհ, եթէ հասարակական հարցերը նրան չեն հետաքրքրում, թնչ մատնագիտութիւն է նրան զբաղեցնում. ալս բոլոր հարցերից և ոչ մէկին հեղինակը հարկ չէ համարում պատասխանել, թէի ալղ հարցերի մասին հեղինակը թեթեւ կերպով ակնարկում է: Մենք իմանում ենք, որ Սանթուրեանը երբեմն ինչ որ ոտանաւորներ է դրում իւր «Լիրակ» անունով տետրում, սրտի թոցնը թափելու համար և աչն էլ միայն իւր համար. նա միտք չունի տպագրելու, որովհետեւ դա, նրա կարծիքով, կը լինէր իւր միտքը ուրիշին փաթթել: Մի խօսքով՝ մենք տեսնում ենք մի մարդ, որ կարեկցում է, վրդովւում է, սիրում է, բաւց թէ թնչ համոզմունքներ, թնչ իղէալներ ունի,—հեղինակից մենք ալղ չենք իմանում: Մենք քիչ թէ շատ ճանաչում ենք նրա սիրտը, բաւց խկալը բոլորովին: Նոյնը կարելի է ասել Զարիֆեանի մասին, բաւց աւելի քիչ. աչն է, որ նա անապնիւ է վարւում իւր ընկերոջ ու նրա սի-

րածի հետ, որ նա երկուսին էլ խաբում է ամենանդորր կերպով և համարեա ուրիշ ոչինչ: Ներողութիւն, հեղինակը ասում է Զարիֆեանի որ ֆակուլտետից լինելը, թէն մեզ համար ամենին անհասկանալի մնաց, թէ այդ ինչու նրան պէտք եկաւ: Գուցէ հեղինակը ուզում է Զարիֆեանի վատութիւնը մասամբ ֆակուլտետին վերադրել: չգիտենք: Ուշադրութեան արժանի է ալն, որ պ. Շիրաւնդադէն Զարիֆեանին մի ինչ օր Եագօ է դուրս բերել, որը իւր նպատակին հասնելու համար ոչ մի միջոցի խնայութիւն չէ դնում: Կասկածում ենք, որ ուսանողութեան մէջ լինէր մի աչդ աստիճանի խաբեբալ և ստոր արարած, թէն, եթէ լինէր էլ, դա ուսանողական տիպ չէր կարող համարուել: Զարիֆեանն, աւելի մի մելոդրամալի հերոս է, քան ուսանող՝ մանաւանդ ուսանողի մի որոշ տիպ: Մենք վստահանում ենք ասել, որ հեղինակը համարեա ծանօթ չէ ուսանողական կեանքին ու հարցի վրալ շատ միակողմանի է նախ: Ի հարկէ, ուսանողութիւնն ունի պակասութիւններ, կ'ունենալ և ունեցել է, բայց ոչ ալն տեսակի, որը հեղինակն է մատնացուց անում: Անկասկած շատ օգտակար է դուրս բերել ուսանողական կեանքը իւր լաւ ու վատ կողմերով, բայց ցաւօք սրտի պիտի ասել, որ պ. Շիրաւնդադէի պատկերը ներկայացնում է ոչ թէ ուսանողութիւնը, ալ սխալ լուրերի վրալ հիմնւած մելոդրամատիքական գոյն ունեցող մի գրւածք: Կարդալով «Լրակը» մարդ իսկոյն մտածում է՝ հեղինակը ուզում է ուսանողութեան պատկերը ներկայացնել հիմնւելով ասէ-կօսէների վրալ:

Լեռ. Ճեմ. ուսանող՝ Ա. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նպաստների գործը:—Կոտորածներ:—Ներկրի դրուժիներ:—Դրան գործողութիւններ: Ընգհանուր ներման խնդիրը:—Ֆրանսիական արտայայտութիւններ:—Ռուսիայի քաղաքականութիւնը:—Աւստրիական կաթողիկէներ:—Հայկական խնդիրը Անդլիայում:

Հայկական խնդիրը վերջին ամսից սկսած փոխել է այնպէս, որ առաջին տեղը նորանում բռնել են Ռուսիան և Ֆրանսիան: Այդ ընթացքը աւելի ևս շեշտեց ներկայ ամսում: Սպասում էին որ Ղեսպան Նելիզով վերադառնար Կ. Պոլիս որոշ ծրագրով: Ծրագրի բոլոր մանրամասնութիւնները յայտնի չեն, թէև նորա ընդհանուր գծերը նոյնը պիտի լինեն, ինչ Ֆրանսիական մինիստր Հանոտի յայտարարութիւնից արդէն յայտնի է: Ընդհանրապէս խօսում են այն ուղտիմատումի (վերջնագրի) մասին, որ պատրաստում են Կ. Պոլսի Ղեսպանները Բ. Դրանը ներկայացնելու համար. բայց թէ պատրաստ է արդեօք Եւրոպան ուղտիմատումը չընդունելու դէպքում՝ զէնքի դիմել—ահա խնդիրը, որին ընդհանրապէս բացասական պատասխան է տրուում: Արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան այն, որ Ֆրանսիան պատրաստել է մի Ֆինանսական ծրագիր Ֆինանսապէս քայքայւած Թիւրքիային ներկայացնելու համար, որով Թիւրքիան պիտի կարողանայ փոխառութիւն իրադրոծել որոշ պայմաններով. իսկ այդ պայմանների մէջ պիտի մտնի ռեֆորմների իրադրոծումը Եւրոպական հսկողութեան տակ և միւս կողմից սուլթանի մինիստրների մէջ պիտի լինին Եւրոպացիք:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

Նպաստների գործը

Դեսպան Ֆ. Կերրի գրեց (նոյեմբեր) լորդ Սալիսբերիին, թէ նպաստներ բաժանող կոմիտէներ կազմւած են բրիտանական դեսպանութեան անդամների և ամերիկական միսիոնարների հսկողութեան տակ այս քաղաքներում՝ Էրզրում, Տրապիզոն, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Սուաս, Դիարբեքիր, Սրաբկեր, Այնթապ և Մարաշ։ Կարօտեալներին կերակրելու համար մինչև 1897 թ. ապրիլ ամիսը եւթադրում են թէ հարկաւոր կը լինի 50—60,000 ֆունտ ստերլինգ (կէս միլիոն ռուբլի)։ Սակայն Կ. Պոլսի կենտրոնական կոմիտէն հաշուել է, որ ձմեռւայ համար կը հարկաւորուի 100,000 ֆ. ստերլինգ։

Մինչև նոյեմբերի միջերգը Դէյլի Նիւսի և նպաստող ֆոնդի միջոցով ժողովւած էր 60,000 ֆունտ ստերլինգ։

Նոյեմբերի 19 (դեկտ. 1) Կ. Պոլսից հեռագրեցին Դէյլի Նիւսին, թէ Անգլիական դեսպանի բնակարանում տեղի ունեցաւ հայերին նպաստող Կենտրոնական կոմիտէի ժողովը. հաշրււած է, որ միմիայն որբերի թիւը ներկայումս հասնում է 40,000-ի. Գերմանիայի, Հոլանդիայի և Շվեյցարիայի բարեգործական հիմնարկութիւններից շատերը դանկութիւն յայտնեցին իրենց հոգածութեան տակ առնել այդ որբերի մի մասը և ապաստարաններում նոցա զետեղել. կոմիտէի նախագահի կարծիքով 100,000 ֆունտ ստերլինգ (մօտ մի միլիոն ռուբլի) է պահանջւում Փոքր-Ասիայի սովատանջներին օգնելու համար։

Բրիւսէլում մինիստր Ժէօնի նախագահութեամբ կազմւել է մի կոմիտէ հայերին նպաստ տալու համար։ Մի կոմիտէ ևս կազմւել է Լիէժ քաղաքում։

Տիկին Սոմերսէթ ուղարկեց Վինննա տիկ. Օրմիստոն Չանթին այնտեղ նպաստող ֆոնդ կազմակերպելու համար։

Անգլիայում սկսում է նկատւել հայերին նպաստելու մի հակառակ շարժում։ Օրիորդ Հարրիէտ Կոլէնզօ Դէյլի Նիւսում պատասխանում է թերթի հրաւերին հայերին օգնելը շարունակելու առիթով, թէ հարաւային Աֆրիկայում մեծ կարօտութիւն է տիրու / և որ անգլիացիք պիտի այնտեղ օգնեն և որ չպէտք է նոր-նորից

դիմել անգլիական մարդասիրական զգացմունքին՝ ուրիշների մեղքով զոհաճններին օգնելու համար:

Վենետիկում, կաթոլիկների պատրիարք կարդինալ Սարթօի նախագահութեամբ կազմեց մի կոմիտէ՝ հայերին օգնելու նպատակով:

Կ ո տ ո ռ ա ծ ն ն ը

Դէյլի Նիւսի Կ. Պոլսի թղթակիցը հեռագրեց նոյեմբ. 26 ից, որ Դիարբեքի շրջակայքում կոտորած եղաւ, որի ժամանակ 500 հոգի սպանւեցին:

Շ ր կ ը ի ո ը ռ ու թ ի լ ն ը

Սըւասի ամերիկական հիւպատոս Ջոուէտ, Պարիզի միջով Ամերիկա արձակուրդով անցնելիս, հաղորդել է Դէյլի Նիւսի թղթակցին, որից երևում է թէ Հայաստանում հունձը լաւ է, բայց դաշտերը քիչ են սերմանաճ կոտորածների պատճառով. ընդհանուր թշուառութիւնը սոկայն շատ մեծ է. ճնշումները և երկիւղը շարունակում են, հայ խանութպաններից շատերը ապահովութեան համար իրեն ընկերացրել են թիւրքերին ու այդպիսով խանութները բացել: Խանութների քառորդ մասը արդէն բաց է:

Դ ր ա ն գ ո ռ ծ ո ղ ու թ ի լ ն ն ե ռ

և և ռ ե ֆ ո ռ մ ն ե ռ

Թիւրք կառավարութիւնը, ղեսպաններին հանգստացնելու համար, արձակեց իրենց պաշտօններից ժանդարմների գնդապետ Հուալի-Գաիմ բէյին, Հուսնի բէյին, որ ոստիկանութեան կառավարիչն էր, և ժանդարմների պետ Սոխլի փաշային. բայց զոցանից երկուսը ստացան նահանգապետների աւելի բարձր պաշտօն և մէկը ժանդարմների պետի պաշտօն Հին-Սերբիայի Կոստովօ վիլայէթում:

Դեկտեմբերի սկզբին ոստիկանութիւնը (որի նոր միւստոն է Շէւֆիկ բէյ) կալանաւորեց մի շէյխ (Նահիլի էֆ.), երեք ուլում և չորս բարձրաստիճան պաշտօնեաներ: Շէյխը Մերլեւիս դերլիշների կարգին էր պատկանում. նորա քանտարկումը և աքսորը տեղի տեց սրտաշարժ տեսարանների:

Ընդհանուր ներումը հայերի, որի վրայ այնքան խոսք կար վերջերքս և որի վրայ պնդում էր նաև նորընտիր Օրմանեան պատրիարքը, տեղի ունեցու սուլթանի մի իրադեօվ, տրւած 10 դեկտեմբերի: Ամսի 11/23-ին բանտարկեալների մի մասը Կ. Պոլսում ազատ թողեցին: Բոլոր հայ բանտարկեալները 9—10,000 են հաշուում: մինչ այժմ, ղեկեմբերի վերջը, բոլորը ղեռ բաց չեն թողնւած. և բացի այդ, միւս կողմից միշտ նոր ձերբակալութիւններ են կատարուում թէ հայերից, թէ տաճիկներից:

Ռուսաց «նովոստի» օրաթերթում Կ. Պոլսի մի թղթակցութիւնից երևում է, որ Բ. Դուռը այնքան բազմաթիւ հեռագիրներ է ուղարկում Ղոնդոն, որ դա դեպումատիական իսկական թշուառութեան չափեր է ընդունում: Թիւրք կառավարութիւնը այդ բազմաթիւ հաղորդագրութիւններով ուզում է համոզել լորդ Սալսբիւրիին թէ իբր ռեֆորմները մոցրած են կամ մոցնւում են Փոքր-Ասիայում, այն է Սըւասում, Բիթլիսում, Էրզրումում, Դիարբեքիւրում և այլ տեղեր: Այդ բոլորը սակայն Սալսբիւրին բոլորովին անուշադիր է թողնում:

Նոյեմբերի 10/22-ից Պոլսից հաղորդեցին մի դաւադրութեան մասին, որին մասնակից էին մեծ մասամբ զինւորականներ: Ձերբակալեցին սուլթանի թիկնապահներից 8 օֆիցէր, բացի այդ՝ 5 ծովային օֆիցէր և ծովային զինւորական զարոցի 2 ուսուցիչ:

Նոյեմբերի 27-ից հեռագրեցին Պոլսից թէ «Ջանի» նաւը արքայի տարաւ մտ 200 սոֆթաներ:

Ռեֆորմները: Կ. Պոլսի թիւրք լրագիրները հրատարակեցին (նոյեմբ. վերջերքը) թիւրք կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը ռեֆորմների մասին, որի համար ծանուցումն էր տրւած ղեսպաններին: Այդ յայտարարութիւնը հաստատումն է 1835 թ-նի սեպտեմբերին կառավարութեան հրատարակած թիւրք ռեֆորմների: Յայտարարութիւնը կարճ է և բաղկացած է 11 կէտից: Ամբողջից բուրում է մեռելութեան հոտ:

Բ. Դրան խոստման համաձայն, արդէն նշանակեցին քրիստոնեայ փոխ-նահանգապետներ մի քանի նահանգներում: Դոքա, իբր թիւրք պաշտօնեաներ, ողորմելի ղեր են կատարում, կասկածելով թէ քրիստոնեաներից և թէ մահմեդականներից: Եւ կարծում են

Թէ նոքա հազիւ թէ ոռճիկ ստանան, այնպէս որ նոքա կ'աշխատեն ուրիշ ճանապարհներով փող ձեռք բերել:

Ընդհանուր ներման խնդիրքը

Հայոց Պատրիարքարանի խառն ժողովը, որ տեղի ունեցաւ զեկտ. 15-ին, 3/15-ին մի ուղերձ ուղղեց սուլթանին, որով ժողովը խնդրում է ներումն շնորհել հայ բանտարկեալներին. պատրիարքարանը մտադիր է այն յանցաւորներին, որոնք համարուած են յեղափոխական շարժման ղեկավարներ, զետեղել վանքերում. ազատաճնները պէտք է հաւատարմութեան երդում տան սուլթանին. պատրիարքարանը խոստանում է զործ դնել իւր ամբողջ ազդեցութիւնը համոզելու արտասահմանեան յեղափոխականներին, որ թողնեն իրենց յուզումները: Պալատը պահանջում է, որ պատրիարքարանը երաշխաւոր դառնայ յեղափոխականների հանգստութեան համար. միայն թէ այդ, ի հարկէ, պատրիարքարանի ոյժից վեր է: Ուղերձը մատուցանելու օրը նշանակւած էր զեկտ. 8/20-ը:

Փրանսիական արտայայտութիւններ

Արդէն իսկ նշանաւոր հանգամանք էր, որ Անատոլ Լըռուա-Բոլիո Revue des Deux Mondes հռչակաւոր ամսագրում, Ռուսաց Կայսերական Զոյգի Ֆրանսիա այցելելու առիթով յօդւած էր գրել, որ շատ պարզ ասում էր, թէ այդ հանդէսների շուքի վրայ մութ բծեր են մնում հայկական խնդրի մէջ Ֆրանսիայի բըռնած դիրքի համար:

Այդ յօդւածը նշանակ էր Ֆրանսիայի դիրքի մօտալուտ փոփոխութեան: Մինիստր Հանոտո՛ի արտասանած ճառը, որի ամփոփումը առաջ բերինք Մուրճ-ի անցեալ համարում, պաշտօնական ցոյցն էր այն բանի, որ Ֆրանսիայի քաղաքականութիւնը մտել է մի նոր շրջանի մէջ արեւելեան խնդրում, թէև մինիստրը լիովին չկարողացաւ բաւարարութիւն տալ Ֆրանսիայի անցեալ փառքը իրենց սրտին մօտ առնողներին:

Այդ ժամանակից դէս, արդէն յաճախ են Ֆրանսիական արտայայտութիւնները հայերի դատի օլտին: Հայր Շարմըտան, որ արդէն

յայտնի էր նաև առաջ իւր պրոպագանդայով հայերի դատի համար, Oeuvres des écoles d'Orient հանդէսում մի յօդաժ ևս դրեց, յորդորելով որ Ֆրանսիան իւր օգտին ծառայեցնի հայ գաղթականներին, որոնք Ֆրանսիա են ապաստանում, ուղղելով նոցա զէսի Սլժիբ, Խունիս, Մադագասկար, Տոնկին։ Հարկաւ դա շատ միակողմանի օգնութիւն է հայերին։

Նոյեմբերի 22-ին Փրեմիէն արքան Պարիզի Մադըլէն եկեղեցում ճառ խօսեց, Պարիզի արքեպիսկոպոս Ռիշարի նախագահութեամբ։ Ճառը շատ կրակոտ էր. ճառախօսը չիշեցրեց խաչակիրների արշաւանքից մի քանի նշանաւոր զէպքեր, ցոյց տւեց որ այն ժամանակ քրիստոնէութիւնը միացել էր վեհ գործի համար. ասաց, որ մահմեդականութիւնը դարեր շարունակ սրով և կրակով առաջ է գնում և մեր օրերում թոյլ է տալիս մարդկութեան տարեդրութեան էջեր լցնել ամենատխուր իրողութիւններով։ Նա չիշեցրեց Նապոլէոն I-ի խօսքերը, թէ «Թիւրքիան Եւրոպայի նախատինքն է»։ Կարդինալ Ռիշար աւելցրեց, որ Թիւրքիայում վնասւեցին շատ կաթողիկէներ, մինչդեռ զոցա պատմական հովանաւորողը համարւել է Ֆրանսիան։

Ժամերգութիւնից յետոյ ինքը՝ կարդինալ Ռիշար վերցրեց իւր ձեռքը մի տուփ և պտըտեց տաճարը, յանձնելով և միւսներին զանազան տուփեր։ Կարդինալը հանգանակութեան տուփը ձեռքին կրկնում էր՝ անխտիր բոլոր քրիստոնեաների և ոչ միայն կաթողիկէների համար։

Պարիզից ոչ հեռու Կորբէյ աւանում (6000 բնակիչ) նոյեմբ. 24-ին բողոքական պատուր Պանիէ ճառ խօսեց հայերի մասին. եկել էին լսելու նաև Պարիզից։

Նոյեմբ. 27-ին պ. Պիէր-Կիլար դասախօսութիւն կարդաց կաթողիկէ ուսանողների կլուբում, 500 հոգու ներկայութեամբ։ Դասախօսողը եղել է Կ. Պոլսում և չորս տարի դասախօսել է հայոց դպրոցներում գրականութիւն և Ֆիլոսոֆայութիւն։ Նա ցաւելով յայտնեց, թէ ինչպէս Ֆրանսիական մամուլը երկար ժամանակ լռութիւն էր պահպանում հայերի մասին, և յայտնեց, որ Կ. Պոլսի Ֆրանսիական դեսպանը շատ լաւ գիտէր, որ Պարիզի տասն և եօթ մեծ ու փոքր թերթեր միանաւոք կամ պարբերաբար նպաստներ

(կաշառքներ) էին ստանում օսմանեան գեսպանատնից՝ դէպի Քիւրքիա բարեկամական զիրք բռնելու համար: (Այս հանդամանքը յայտնի էր արդէն Les Nouvelles d'Orient [Թերթի մերկացումով]):

Նշանաւոր Ֆրանսիացիների մի խումբ, որպէս տեղեկացրեց Դէյլի-Նիւսը (նոյեմբ. վերջը) մի հանրագիր է ստորագրել Ֆրանսիական կառավարութեան անունով, որի մէջ խնդիրք կայ միջամտել հայերի ազատութեան համար: Ստորագրել են Ալֆոնս Դոդէ, Հանրի Բաուէր, Պոլ Ադան, Էմիլ Զոլա, Օրէլիէն Շոլ, Ֆրանսուա Կոպպէ, Անատոլ Ֆրանս, Նաթանսոն (Revue Blanche հանդէսի հրատարակիչ), Ալֆրէդ Վալլէա (Mercure de France-ի հրատարակիչ), և Կատուլ Մանդէս: Ստորագրողները յայտնում են, թէ Ֆրանսիայի աւանդութիւնները պարտաւորեցնում են նորան օգնել բոլոր տկար և հարստահարւած ազգութիւններին, մանաւանդ ի նկատի ունենալով սուլթանի հրամանով կամ նորա թելադրութեամբ կատարուող խմբական կոտորածները: Նոյն հեղինակները (տեղեկութեամբ Թայմս լրագրի) դիմել են նաև իտալական հեղինակներին, կոմյոդիստորներին և արտիստներին, հրաւիրելով միանալ իրենց հետ և պահանջել ոչ միայն հայոց, այլ և Արևելքի բոլոր ուրիշ խնդիրների արմատական լուծումը, որպէզ զի արևելեան ազգերը վերջապէս ազատւեն թիւրքաց լուծից, որը այնքան դարեր ճնշում է նոցա:

Figaro (Ֆիգարո) հանրահռչակ լրագիրը, թէև շատ անսպասելի կերպով, մի յօդւած տպեց, որը ընդհանուր ուշք գրաւեց իւր վրայ, մանաւանդ Ռուսիայում: Ահա այդ յօդւածը.

«Պ. Նելիդով երկրորդ անգամ խորհրդակցեց սուլթանի հետ: Նրա առաջին խօսակցութեան առիթով ասւած էր, թէ նա սիրալիր խօսքեր էր ասում և քաղաքավարութեան սահմանից չէր դուրս գալիս, ամեն կերպ աշխատում էր խուսափել որ և է ականակ անելուց գործերի մասին, որոնցով, սակայն, պատճառաբանւած էր նրա վերադարձը Կ. Պոլիս: Այդպիսի չափաւորութիւնը մի քանիսներին չափազանց երևաց, քաց յամենայն դէպս, կանգնելով շատ նեղ, պալատական էթիկէտի տեսակէտի վրայ, կարելի էր հասկանալ այդ և ներել: Բայց օսմանեան թագաւորին երկրորդ այցելութեան ժամանակ էլ ռուսաց գեսպանը, ըստ երևութին, ոչ պակաս չափաւոր

քոթիւն ցոյց տւեց: Ճիշդն ասած, մենք կատարելապէս չենք հասկանում այն ընթացքը, որին նա հետեւում է: Ահա արդէն մի քանի ամիս է, որ Թիւրքաց կայսրութեան մէջ տեղի են ունենում ծանր խռովութիւններ և շատ արիւն է թափւել:

Այն ժամանակ, երբ Եւրոպայի յուզմունքը իր գաղաթնակէտին հասաւ, ռուսաց ղեկավարման ասում է, որ նա ինքն յանձն է առնում ամեն բան կարգի բերել և, չիրաւի, եւրոպական պետութիւնները *carte blanche* են տալիս նրա ձեռքը: Պ. Նէլիդովին առաջարկում են իւր հետ բերել հարցի լուծումը և այն օրը, երբ Պետերբուրգից և Վիէննայից վերադառնալուց յետոյ, նա կրկին ձեռք է առնում ղեսպանութեան գործերի կառավարութիւնը, նա չի վստահանում սուլթանի հետ խօսակցութեան ժամանակ խօսք բանալ կենսական հարցերի մասին, այն կենսական հարցերի մասին, որոնց պէտք է լուծել, եթէ չեն կամենում, որ Թիւրքաց կայսրութեան բոլոր շրջաններում տիրապետէր և արմատ գցէր արիւնահեղ անիշխանութիւնը:

Պ. Նէլիդով պարտաւոր է, սակայն, զիտենալ, որ աւելի քան երբ և իցէ սուլթանը շրջապատուած է ֆանատիկոսներով, անխիղճ պալատականներով, ներքինիներով և սիրելիներով: Այս օրերս վերագրում էին նրան բաւական ծիծաղելի դիտաւորութիւն, այն է ներումն չնորհել հայերին: Ներումն այն ժողովրդի մնացորդին, որը Կոնստանդնուպոլսէն է ջնջման: Այդ միտքը տւեց Արթին-փաշան, եւրոպական կրթութիւն ստացած մի մարդ, բաց որի վարկը ընկաւ այն օրից, երբ յաղթեց ֆանատիկոսական կուսակցութիւնը: Սուլթանը, իր մերձաւորների դրամամբ, ըստ երևութին նրանից հրաժարւեց: Ահա թէ ինչի համար դադարի ձերբակալութիւնները և տէրրորդ աւելի քան երբ և իցէ ծաղկում են Կ. Պոլսում: Սոթթիւնների դաւադրութիւնից օգուտ քաղեցին մարդկային կեանքերի նոր հեկատոմբի համար: Ինչին է սպասում պ. Նէլիդով: Ինչին է սպասում Եւրոպան: Ինչին է սպասում մանաւանդ Ֆրանսիան:

Ռուսիայի քաղաքականութիւնը

Բրիւսէլի «Նոր» (Nord—Հիւսիս) լրագիրը, որ ռուսական քաղաքականութեան կիսապաշտօնական ֆրանսիական թերթն է, տպեց հետեւեալը.

«Բ. Դուռը միայն մէկ բանից է վախենում, այն է մեծ պետութիւնների մէջ կայանալի համաձայնութիւնից: Նա այնպէս է ձեւացնում, թէ ընդունում է բարեկամ մեծ պետութիւնների խորհուրդները, յայտնում է նրանց իւր երախտադիտութիւնը, չի դադարում կրկնել իւր բարի դիտաւորութիւնների մասին. բայց իսկապէս ոչինչ չէ անում, կամ, աւելի ճիշտ, այնպէս է վարւում, որպէս երբեմն վարւում էր Պէնելոպան, ոչնչացնելով այսօր այն, ինչ որ դեսպանների հրամանով նա հարկադրւած էր անել երէկ:

«Դժւար է մի յարմար անուն գտնել Բ. Դրան այդպիսի վարմունքին: Զգիտես, ճշմարիտ, ինչին աւելի զարմանալ, ինչպէս ասում է Պետերբուրգի մեր թղթակիցը, թիւրքաց նենգամտութեան, թէ սուլթանի խորհուրդներում տիրող բթամտութեան:

«Դեռ ոչինչ իրաւունք չունենալով ենթադրել, թէ Բ. Դրան այժմեան գործունէութեան եղանակը պայմանաւորւում է ասիական նենգամտութեամբ, մենք աւելի տրամադիր ենք կարծելու, որ չարիքի պատճառը սուլթանի խորհուրդներում տիրող կարճամտութիւնն է: Եթէ այդպէս է, այն ժամանակ դժւար չի լինի արմատախիլ անել այդ չարիքը: Խնդու չաղատել Բ. Դուռը այն բոլոր վայրենիներից, որոնք ներս են պրծել այնտեղ, և այժմեան խորհրդականների տեղ քրիստոնեաներ չնշանակել, քանի որ երևում է թէ այդ խորհրդականներն են, որ դիմադրում են ամեն ուէֆորմների և ամեն տեսակ յառաջդիմութեան:

Աւստրիական կաթոլիկներ

Նոյեմբերի 24-ին Աւստրիացի սլաւաւէնաի անդամ բարոն Դի-Պաուլի կարգաց կաթոլիկ երիտասարդութեան ժողովի հանդիսաւոր նիստում մի ճառ՝ ծանօթացնելու համար գերման հասարակութեանը Հայաստանի, նորա ժողովրդի, նորա վիճակի հետ Փոքր-Ասիայում և տեղի ունեցած դաժանութիւնների հետ: Նորա խօսքերից առաջ կնք բերում այս կտորը. «Հայերը (ամբողջ երկրագնդի վրայ 3-5 միլիոն) ապրում են թիւրքերի, քիւրդերի և չերքէզների հետ, հարիւրին 13 տոկոս համեմատութեամբ. այդ հանգամանքը լուսաբանում է մի կողմից օգնութիւն հասցնելու դժւարութիւնը: Հայաստանի քրիստոնեայ թաղաւորութիւնը Լուսի-

նեանների օրով կործանւեց խաչակիրների արշաւանքների վերջը, բայց իսկապէս միայն 1847-ին, երբ Օսման փաշան բոլորովին նւաճեց քիւրդերին, հաստատւեց թիւրք տիրապետութիւնը Հայաստանում: Այդ օրից սկսած թիւրքաց տիրապետութիւնը բաժանուում է 3 շրջանի. ամօթալի վարչութիւնը 1847-ից մինչև 1891-ը. կործանման քաղաքականութիւնը 1891-ից մինչև 1894-ը, և ծրագրւած կոտորածը 1894-ից ի վեր: Դի-Պատուլի ասելով պաշտօնական տեղեկութիւնների հիման վրայ կոտորած հայերի թիւն է 80.000, և աւելցրեց. «Հայկական տեսարանները աւելի զարհուրելի են, քան պատմութեան ամբողջ արիւնշաղախ էջերը, նոյն իսկ Լէնկթեմուրը սուերի մէջ է մնում, և ինչ որ նշանաւոր է, իբրև դարավերջի մի նշան, այն է, որ կոտորածը կատարուում էր մի առանձին չարախնդածութեամբ: Ճառախօսը վերջացրեց. «Ինչ թւում է, որ աւտորիական կաթոլիկների պարտքն է նոյնպէս բարձրացնել իրենց ձայնը այնպէս, ինչպէս Գերմանիայումն է, Անգլիայում, Նէլցարիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում և այլ երկիրներում, ուր զայրոյթի միտինգներ կազմակերպւեցին քրիստոնեաների հալածանքի դէմ»:

Հայկական խնդիրը Անգլիայում

Անգլիայի լիբերալ կուսակցութեան գործիչներից Ռըսսէլ, Կլէյտեն և Տոր ջանք են գործ դնում հայկական խնդիրը լիբերալ կուսակցութեան յատուկ խնդիր շինել (նման իրլանդական ինքնավարութեան խնդրին): Դէյլի Նիւս թերթը սակայն յայտնեց, որ գործելու այդ եղանակը նպատակադարմար չեն գտնում կուսակցութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները՝ Գլադստոն, Ռոզբերի և ուրիշներ: Եթէ, ասաց թերթը, Անգլիան 1876-ին կարողացաւ կուսակցական կազմակերպութեամբ մեծ օգնութիւն հասցնել բոլգարների օգտին, այն ժամանակ արտաքին պայմանները նպաստաւոր էին, և միայն պէտք էր կոտրել պահպանողականների հակառակութիւնը. այժմ, ընդհակառակը, պահպանողականները դէմ չեն հայկական դատին և արգելքները արտաքին են. և զոցա դէմ գործելու համար պէտք է ազդը մի լինի:

Ա. Ա.

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

X

Թիֆլիսի ներկայացումները.—Տ. Աւետեանի խումբը.—Մի արտասովոր իրարանցում.—«Մօղան» վրաց բեմի վրայ:

Թիֆլիսի դերասանները հազիւ պրծան իրանց «սէզոնի ներկայացումները» ծանր ու անտանելի պարտքը կատարելուց և մտան «բէնէֆիս. ների» ոսկեալ շրջանը: Աչալէս՝ նախ դուք «Սմբատ Ա.» և «200,000» պ. Յարութիւնեանցի օգտին. «Բանդած օջախ» ի նպաստ օր. Վարդուհու, «Փարիզի շրջովիկը» և «Մօղա է քան» ի նպաստ տ. Մէլիքեանի, «Խանումա», կուպլէտներ, և ալլն. իօգուտ պ. Արաքեանի. «Արտուտ» իօգուտ Հալուհեաց Բարեգ. ընկերութեան, «Օրւան չարիք» ի նպաստ տ. Զարէլի, «Լրքի բռնկումն» պ. Օհանեանի օգտին: Այս ներկայացումներին թատրոնը միշտ լի էր. իսկ «Մօղա է քան»-ին թատրոնում տեղ չլինելով (ոչ նստելու ոչ էլ կանգնելու) ժողովրդի մեծ մասը լիս վերադարձաւ:

Ինչպէս անցեալ անգամ գրած էինք, տ. Աւետեանի կազմակերպած խումբը, Եկատերինոդարում իւր ներկայացումները վերջացնելուց չետու, անցաւ Նոր-Նախիջևան, որտեղ տրեք հետեւեալ պիկնիկները 1. «Բազդասար Աղբար», «Չէ հարկաւոր». 2. «Ուրականներ», «Տիկինը ննջում է». 3. «Դօն Գրիգորիօ», «Սիրահարը սեղանի տակ», 4. «Արչակ Բ.» (բ. արարւածը) «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»—ի նպաստ պ. Արէլեանի. 5. «Էլի մէկ գոհ» իօգուտ տ. Փառանձէմի. 6. «Ագահը» ի նպաստ Ա. Վրդրի. 7. «Պէպօ» իօգուտ Ջրահեղձներին փրկող ընկերութեան ճիւղի, և 8. Հրաժարական ներկայացում Բոստոնում «Բազդասար Աղբար» (երկրորդ անգամ), «Կորրադօ» (Բ. արարւածը) և «Սիրահարը սեղանի տակ», ի նպաստ տ. Աւետեանի: Վերջին ներկայացման Ռոստոմի հասարակութիւնը ի միջի

ալուց ամբողջ խմբին մի պսակ նւիրեց: Որքան վիշում ենք մեղանում այս առաջին դէպքն է, որ հասարակութիւնը պսակ է տալիս ամբողջ խմբի: Ներկայացման հաստիքները բաւարար էին:

Խումբը աշունհետև անցաւ Արմաւիր, ուր տեղից 3 ներկայացումն. 1. «Բաղդասար աղբար», «Ձէ հարկաւոր». 2. «Սամէլ», «Սիրահարը սեղանի տակ». 3. «Պէպօ», «Մ'կնիկ»: Արմաւիրից խումբը կ'ուղևորւի Բագու մի շարք ներկայացումներով համար:

Վերջին ժամանակներս թատրոնի շուրջը մի մեծ ազմուկ բարձրացաւ, մի աղմուկ, որ արտասովոր էր: Պատճառը «Մոդա է քան» անունով ֆարսն էր, որ նախ իբր ֆէլլտոն «Արձագանքում» տպագրուեց և կարճ միջոցում ունեցաւ երկու տպագրութիւն: Գրածքը կարդում էին հետաքրքրութեամբ. բրոշուրը՝ ձեռքից ձեռք էր խլւում. կարդում էին, կեդտոտ սրախօսութիւններ անում, ծիծաղ-քրքջում՝ որովհետև պարզ տեսել էին ծանօթ դէմքեր, ծանօթ անձնաւորութիւններ և նրանց շրջանում պատահած մի անպատկառ կերուխում: Ի՞նչն էր այս արտակարգ հետաքրքրութեան պատճառը. միմիայն մի բան՝ գրածքի հերոսների ծանօթ լինելը. ուրեմն դա մի պատկիւ էր. կարդում էին... կարդում էր վաճառականը, գործակատարը, տիկինը, օրիորդը, իսկ անգրագէտը ականջը կախ լսում էր գրագէտի ընթերցանութիւնը և նրա տաած պարզաբանութիւնները: Շատ սուր հոտառութիւն հարկաւոր չէր իմանալու համար, թէ ամբողջ քաղաքի բամբասանքի այս նիւթը եթէ գրւի բեմի վերայ՝ ահագին հասարակութիւն կը գրաւէ: Պր. Սարգսրեան այս մի լաւ պոնի սքոթի աւելիք ձեռքից չիախցրուց, և հաստատ գիտենալով այս պատկիւի ներկայացնելով պատճառելիք ընդհանուր դժգոհութիւնը (ինչպէս ինքը առանց քաշուելու պարծենալով գրում է «Արձագանք»-ում), առանց երկար մտածելու, գրիչը ձեռք առաւ. Պիկսը պատրաստ էր խաղացին. հետևանքը մենք մանրամասնաբար չենք պատմի, որովհետև ընթերցող հասարակութեան չափնի է արդէն: Թուք, մուր, խալտառակութիւն, աչպանումն. և ոչ էլ կը նկարագրենք այն բաղմութեան հոսանքը, որ խուռներամ դիմում էր դէպի թատրոն և պատրաստ էր լոծարակամ վճարելու 1 ո. 50 կ. մինչև իսկ 2 ո. գէթ ոտքի վերայ կանգնելու համար՝ և տեղ չզտնելով չեա դառնում: Այդ ամբոխը այն պատճառով էր գնում թատրոն՝ ինչ պատճառով որ կարդում էր այդ պատկիւի:

Այժմ մի հարց է առաջ գալիս. միթէ պ. Սարգսրեան իրան պէտք է թող տար, մի քանի հարիւր ռուբլի (կարծեմ մօտ 400 ռուբլի) ստանալու համար, բեմի վերայ հանել այդ խալտառակութիւնը և նրանով էլ խալտառակել: Եւ քնչ ժամանակամիջոց էր ընտրել նա իւր այդ գոհարի

ներկայացնելու համար: Դեռ նոր, 1—2 շաբաթ առաջ, լոյս էին տեսել «Արձագանք»-ում իւր աշխատութիւնի չափ երկար ջողածները, որով ողբում էր թատրոնի վիճակը, արցունքներ էր թափում նրա դրութեան վերաջ և միջոցներ առաջարկում թատրոնը վերականգնելու համար: Մենք չենք ուզում այդ ձգձգած գրութիւնը գնահատել, այդ բոլորը մի քանի խօսքով կարելի էր ասել, և մէջն էլ մի նոր բան չկար, բոլորը կրկնութիւններ էին հաղար անգամ թատրոնի մասին առածի ու գրածի: Միայն մի բանի վերաբերմամբ պ. Սարգսեան կամենում էր շեղւել հալ թատրոնի աւանդականութիւնից (տրադիցիա), այն է՝ գրպանը լցնելու համար որքան կարելի է շատ հասարակութիւն հաւաքել թատրոն: Իսկ նրան թատրոն հաւաքելու համար շոյել նրա թույլ երակները, ուրիշ խօսքով, անել այն՝ ինչի բանի հակառակ կոչումն ունի թատրոնը: Ուրիշն ալտուհետե թատրոնի դատարկութեան վերաջ աւելորդ է լաց լինել «Մոդա»-ի նման պասկիլներին կարելի է շաբաթական մի պիէս թխել և թատրոնը ծալքէ ի ծալք կը լցւի. զիտը արած է. էլ հարկաւոր չէ թատրոնի վերաջ երկար բարակ գլուխ կոտրել, գլխաւոր արգելքը՝ փողը մէջտեղում կալ. իսկ որտեղ փող կալ, ահտեղ կը լինի և ամեն ինչ, էլ հարկաւոր չէ սուբսիդիա թատրոնի համար. նոր Վալիֆորնիա է գտնւած. էլ հարկաւոր չէ իւր պէրտուար. միայն պէտք է երբեմն սրա նրա դռներինց ու լուսամուտներինց ներս թափանցել, գնալ Վերալի, Մուշտալիդի և Օրթաճալալի ալգիները և տեսնել թէ ով ում հետ նստած ինչ է անում... և պիէսան պատրաստ կը լինի: Բարին, ձգմարտն ու Գեղեցիկը ալտուհետե աւելորդ է վնտուել այն հիմնարկութեան մէջ, որին անւանում ենք «տաճար»... Եւ միթէ ալտուղ պէտք է հւանէր հալ թատրոնը. միթէ փողի, դրա սնի շահը, հեշտութեամբ 8—10 թերթ թուղթ մրտուելը, մի քանի հարիւր ուուրիներ ձեռք բերելու տենչանքը պէտք է ոտնակիս անէր ամեն մի ագնիւ ճալտակ, քանի որ ալս նոր մեթոդով հասարակութեան արարմունքը ալտուկելով կարելի է ահադին «սքորներ» անել, էլ ինչո՞ւ հալ թատրոնի և նրա բլպերտուարի վերաջ տաւնեակ հաղարներ էին մսխում. էլ ինչո՞ւ դերասանները մի չոր հաց ձեռք բերելու համար ընկնում են սարէ սար, ձորէ ձոր, կուում, մարտնչում հաղար ու մի արգելքների դէմ. արգելքներ՝ որոնց հանում են բնութիւնն ու մարդիկ, էլ ինչո՞ւ սովատանջ Ամերիկեանը աւորճանակով իւր պանգն էր ջալջալսում՝ քանի որ ալգպէս հեշտ է թատրոնի միջոցով գրպանը պարարտել, էլ ինչո՞ւ հալ թատրոնի, գեղարւտուի համար անչափ կեանքեր թառամեցան իրանց ծաղիկ հասակում—գուրկ օրինաւոր ալտուրուտից—էլ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ էին ալտալի ընկած գահերը, միթէ նրանցինց ոչ մէկը պ. Սարգսեանի չափ ընդունակութիւն չունէր մի ալգպիսի բան գրելու, բնի վրալ գնելու և առատ հասով թտանալու. մի հասով՝ որին եւրտական ամէ ճալտուարեալ ալգերի ամենալալտի դրոդներն անլամ

կարող են նախանձել: Ակամալ փչում ենք աչտոեղ Մովսէսի ասածը. «Մարդիկ խօսքով միմեանց նման են, և միայն իրանց գործերովն են զանազանուում»: Այն, այ. Սարգարեանն էլ խօսքով հաշթատրոնին սրտացաւ է. լաւ ուէպէրտուար չունենալու վրալ ողբացող, ժողովուրդը անտարբերութիւնից սթափեցնելու համար հնարներ մտածող, բալց գործով... «Մողա է քան» և մի քանի հարիւր ուրբլի, ալս էլ անա գործը...

Մենք կարծում էինք, որ այ. Սարգարեան իւր նպատակին հասնելուց փտոյ—մի քանի հարիւրներ զրպանը դնելուց փտոյ—լուռ ու մուշ իրա տեղը կը նստի և իւր «Մողա»-ի արդիւնքը կը վալելէ. բալց նա հանդարտ նստող չէ. նա գրչին գրչով պատասխանողներինցն է. իսկ ալդ պատասխաններով որքան արդարանում է նա՞ հասարակութեան առաջ՝ ալդ միկնոցն է. ամենքը խօս աչքեր չունին՝ ամեն գրածքի խորը թափանցելու, կը կարդան և կ'ասեն. «Մալադեց Սարդար. լաւ պատասխանել է»: Պր. Սարգարեան «Մողա»-ի առիթով իւր վրալ եղած չարձակումներինց կամենում է օգտուել և մի փոքր «իրան ցոլց տալ»: Ալսպէս նա «Արձաքանք»-ում գրում է, թէ «Մողա»-ի պատճառով իւր բոլոր թշնամիները զինուել են իր դէմ և էլ նախատինք չի մնում որ չթափեն՝ իւր գլխին. թէ մնացել են (?) հալոց հարցը, զաղթականները և «Մողա»-ով են զբաղւած! թէ Կրուպլի ձուլարանում ուումբեր են ձուլել տալիս իրան ումբակոծելու համար!!! թէ մամուլը իր և իր աչքի լոյսի՝ «Մողա»-ի վերալ չարձակելու կամենում է իւր բաժանորդների թիւը աւելացնել, (չէինք կարծում որ այ. Սարգարեան ալս աստիճան առաջ կ'երթալ). թէ իրան և իր «Մողա» ին նախանձում են և ալլն, և ալլն, և ալլն: Մենք ընթերցողին թողնելով վերոյիշեալների մասին դատելը, ալսքանը կ'ասենք, որ իրա վալելած փառքին և նրա «Մողա»-ին ոչ ոք չի նախանձում. ինքն ազատ է իւր վալելած փառքը փառք համարել, և իւր ստացած հարիւրներն էլ վարձատրութիւն դրական աշխատութեան, ալդ իւր գլխենալու բանն է. միայն մենք խորհուրդ կը տալինք պարոնին մի փոքր աւելի համեստ լինել, ալսքան զոհաբերութիւններով ձեռք բերւած հալ բեմը իւր գրողանի խաղալիքը չլինել, և եթէ կամենում է հալ բեմին մի իրական ծառայութիւն մատուցանել՝ «Մողա է քան»-նեկից մի անգամ ընդ միշտ հրաժարուել և աւելի մաքուր միջոցների գլխել փող վատակելու համար:

Հալ դերասաններին «Մողա»-ի տւած խոշոր գումարը չլացրել է մեր վրացի և կրուպլ դերասաններին և նրանք աղաչում են այ. Սարգարեանին, որ իրանց էլ թող տալ թարգմանել ալդ վրացիլէն և ներկայացնել բեմի վրալ. (անշուշտ վճարելով մի խոշոր վարձատրութիւն դրածքի հեղինակ Սարգարեանին): Առանց մարդարէ լինելու հաւատացած կարող են լինել

մեր վրացի եղբայրները, որ թատրոնում ասեղ ձգելու տեղ չի լինի: Այն շրջանները, որոնք «Մողա»-ի փէշից ալիսկէս պինդ են կպած, մեծ մասամբ վիրախօսներ են և աւելի հաճութեամբ ալի խալտառակութիւնը կը լսեն վրացերէն, քան թէ հայերէն: Բայց մենք կարծում ենք, որ մեր եղբայրակիցները փշելով Ֆրանկլինի չալանի ասացածը՝ չետ կը կենան իրանց մտադրութիւնից: «Նեւացին ուրիշի գլխին պատահած փորձանքից կ'օգտուի. իսկ չիմարը իւր գլխին պատահածիցն էլ չի խրատուի»:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՄՈՒՐՃԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 1897 Թ. ՀԱՄԱՐ բացւած է արդէն: Ուղարկում ենք բաժանորդական թերթիկներ: Բաժանորդները կարող են դիմել նաև յայտարարւած գործակալներին (տես ամսագրի ծածկը): Յուսով ենք որ 1896 թ. բաժանորդները կը շտապեն վերանորոգել իրենց բաժանորդագրութիւնը 1897 թ. համար: Յոյս ունինք նաև որ Մուրճի բաժանորդ չեղած ընթերցողները կը մասնակցեն բաժանորդագրութեան, թէ բարոյական պարտք կատարելու և թէ ամսագրի նիւթականը զօրեղացնելու համար: Մեր դիմումը վերաբերում է մանաւանդ այն ընթերցողներին, որոնք համակրում են Մուրճին և որոնք գիտեն գնահատել խմբագրութեան ջանքերը և նորա մարտնչումը ամեն տեսակ դժւարութիւնների դէմ:

Մեր մասնաւոր հոգսը առաջիկայ տարւայ համար պիտի լինի համարները ճիշդ իրենց ամիսներում հրատարակել, աշխատելով նոցա լոյս տեսնելու սովորական ժամանակը զցել ամեն ամսւայ սկիզբը կամ, ամենաուշը, ամեն ամսւայ միջերբը: Այդ կարգը կ'սկսւի ապրիլի համարից:

Նոր վէպերից՝ առայժմ կարող ենք յիշատակել պ. Լեւոն Մանուէլեանցի «Խորտակւած կեանք» մեծ վէպը, որ սկսելու է Մուրճում յունւար ամսից, պ. Շանթի մի նոր գործը, որպէս նաև պ. Վ. Փափագեանի մի շարք պատմական քնննի ու վէպիկները: Պպ. Բաքկենցի ու Աղէլեանի այժմ տպւող վէպերը կ'աւարտեն տարւայ սկզբի ամիսներում:

Մուրճի աշխատակցական խումբը, որ կազմում են Ա. Արասխանեանց, Լ. Մանուէլեանց, Գր. Վարդանեան, Ալ. Մա-

տուրեան, Յովհ. Տէր-Միրաքեան, Գ. Մնացականեանց, Վ. Փափա-
զեան, Գր. Վանցեան, Ա. Ադէլեան, Շանթ, բժ. Վ. Արծրունի,
բժ. Զաքարեան, բժ. Գարեգին Սարգսեանց, Խաչ-Պապեան, Գ.
Բաշինջաղեան, Սեւեան, Աշ. Աթանասեան, Գ. Ղարաջեան, Յակ.
Մուրատեան և ուրիշներ, — մնում է նոյնը, ուժեղացրած
նոր ոյժերով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ: Տարազ սկզբից տպագրելով մեր հրաւերը
«Մուրճ»-ի փոխառութեան մասին, ալժմ, երբ ալ փոխառութեան
մի մասը արդէն իրադրւած է, շնորհակալութեան հետ միասին
տպագրում ենք մեր հրաւերին ձայնակցածների անունները. Դոքա
են. պպ. Յովհաննէս Ստեփանեանց և Թադ. Տէր-Միքայէլեանց 150
ռուբլի. Աբրահամ Բունիաթեանց 200 ռուբլի. ալրի տիկ. Ֆոյա-
ճեան 100 ռուբլի. պ. Շահնազար Շահնազարեանց 100 ռուբլի.
պ. Յակոբ Թադ. 100 ռուբլի. պ. Լեոն Մանուէլեանց և Աւետիս
Դաւթեանց 100 ռուբլի. Ընդամենը առաջով 750 ռուբլի:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ խորագրով բժ. Թ. Զաքարեանցի
մեծ ջօղածի սկիզբը, որ ընկնում է ներկայ համարի մէջ, 1897 թւա-
կանի նոր բաժանորդներին ուղարկելու է առանձին արտատպւած:
Ամբողջ ջօղածը հաւանորէն վերջանալու է փետրար-մարտին:

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ՝ վերնագրով մեր աշխատակից պ. Վ.
Փափազեան խոստանում է տալ Մուրճում մի չարք զիտողական
ուսումնասիրութիւններ Պարսկաստանի մասին: Նոքա ստորագրւած
կը լինին Ապրո: Սկիզբը, որ արդէն ստացած ենք, պիտի սեղ գտնի
Մուրճի չունարի համարում:

ԴԱԼՈՒՍ ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆՅ, որի քննադատական ջօղածները Գարա-
գաշեանի «Բնական Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան մասին
մեր անցեալ տարւալ ընթերցողները վիշում պիտի լինեն, իւր ջօղ-
ւածների շարունակութեան մասին գրում է մեզ... «հետազօտութիւն-
ներս աչնպիսի մասնագիտական բնաւորութիւն են ստանում հետ-
զհետէ, որ անլարմար եմ համարում «Մուրճ»-ը ընթերցող մեծ-հա-
սարակութեանը ալրպիսի ծանր և անմատչելի բաներ դէմ անել:
Այսուամենայնիւ ես խոստումս կը կատարեմ և երեւի կանգ կ'առ-
նեմ աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող կէտերի վրայ. գոնէ
ալր կ'փորձեմ»:

«ՄՈՒՐՃ»-Ը ԳԻՒՂԵՐՈՒՄ: Անցեալ համարում պատասխանելով մի գիւղի
ուսումնարանի հոգաբարձութեանը «Մուրճ»-ը իրենց ձրի ուղարկե-
լու մասին, առթից օգտել էինք ցոյց տալու թէ հալիական գիւղ-
երը ինչ դեր ունին կատարելու իբր սպառողներ հայոց դրքերի

և իբր բաժանորդներ ու ընթերցողներ լրագրութեան ընդհանրապէս և «Մուրճ»-ի մասնատրամպէս: Այդ կարևոր հանգամանքի վրայ դարձնում ենք «Մուրճ»-ը տարածել ցանկացողների ուշադրութիւնը: Մենք մի ալլ անգամ կը հրատարակենք Կովկասի բոլոր մեծ գիւղերի անունները, որ նւիրաբերողները իրենք ևս կարողանան ընտրութիւն անել:

«ՄՈՒՐԺ»-Ը ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ: 1) պր. Գրիգոր Վարդանեանց (Ռիֆլիսից) 1 օրինակ, նւէր Ախլաթիան գիւղին (111 տուն բնակիչ, Զանգեզուրի գաւառում խմբագրութեան ընտրութեամբ). 2) Պր. Թովհանէս Կիտայզան (Աստրախանից), «Մուրճ»-ի չորս օրինակ, նւէր Արծնանիկ գիւղին (101 տուն բնակիչ, Զանգեզուրի գաւառ խմբագր. ընտրութեամբ). Ուղղութեալ գիւղին (133 տուն բնակիչ, Վազախի գաւառ, Գանձակի նահանգում, խմբագրութեան ընտրութեամբ). Վանաքեռ գիւղին (200 տուն, Երևանի գաւառ, խմբագրութեան ընտրութեամբ). Արտաշատ գիւղին 140 տուն, Երևանի գաւառ, խմբագրութեան ընտրութեամբ):

ԱՊԱՌԻԻՆՆԵՐ: Նոցա, ում վրայ ապառիկներ ևն մնում 1896 թւականից՝ խնդրում ենք ուղարկել Ապառիկաւորների մէջ կան նաև աջնալի-սիներ, որոնց մենք զաղարել ենք զրկել համարները կէս տարին լրանալուց վտու: Գոքա աշուղամենաշիւ մնում են պարտ խմբագրութեան: Տարւալ վերջը ապառիկ մնում է 437 ռուբլի, չհաշած Կ. Պոլսի 22 բաժանորդներին, որոնց վրայ մնացած ապառիկների համար (135 ռուբլի) խմբագրութիւնը վճռած է որ և է պահանջ չդնել: Շ ԱՐՈՒՆԱԿԵԼԻ ԹՕՒԻԱՄԵՆԵՐԻ մասին տես լուրերի վերջը:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՆՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏ ԻՇԽ. ԳՈԼԻՑԻՆ: Բարձրագոյն հրամանով 6-ին ներկայ դեկտեմբեր ամսի Կովկասում նշանակւած է նոր կառավարչապետ քաղաքացիական մասի և հրամանատու զօրքերի և նահանգնոց ատաման կաղակալին զօրքերի իշխան Գրիգորի Սերգէեւիչ Գոլիցին, ղեկերալ-ատինֆանտերիայի, ընդհանուր շտաբի մէջ հաշլուող, սենատոր, պատուաւոր խնամակալ և անդամ պետական խորհրդի, թողնելով նորան այս բոլոր կոչումները:

Նոր կառավարչապետը գունդ է կառավարել 11 տարի (վրաց գունդ 6¹/₂ տարի և Ֆինլանդական լէյբ-գւարդիայի գունդ 4¹/₂ տարի), եղել է նահանգապետ 8¹/₂ տարի և հրամանատու Ուրալեան կաղակալին զօրքի 8 տարի. ներկայ է

եղել սենատի առաջին դեպարտամենտում, ուր հսկողութիւն է կատարւում ներքին կառավարութեան բոլոր ճիւղերի մէջ օրինականութիւն պահպանելու վրայ. վերջին Յ տարիները նա անդամ էր Պետական Խորհրդի օրէնքների դեպարտամենտում, ուր կենդրոնացած է կալսրութեան օրէնսդրական գործունէութիւնը. բացի այդ, վերջին տասնեակ տարին իշխ. Գոլիցին, իբրեւ պատւաւոր խնամատար, իւր ղեկավարութեան ներքոյ ունէր Պետերբուրգի ամենալնւարձակ բարեգործական հիմնարկութիւններից մէկը:

ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ. Ներքին գործերի մինիստրի զեկուցման համեմատ 11-ին զեկտեմբերի, Փազաուր Կալսրը (չալտարարութեամբ 20-ն զեկտեմբերի) քարհաճեց թող տալ կալսրութեան մէջ ամենուրեք հանդանակութիւն անել «թեթեացեւու համար մեր սահմանները Թուրքիայից փախած հալերի վիճակը, այնու, որ նւիրատութիւնները ընդունեն բացառապէս պետական ծառայող անձերի և հաստատութիւնների միջոցով, որոնք առ ազգ լիազօրութիւն ունին (съ тѣмъ, чтобы пожертвованія были принимаемы исключительно уполномоченными на то правительственными должностными лицами и учреждениями), և հաւաքած գումարները տեղական շահանդապետների միջոցով լանձնեն կառավարչապետին քաղաքացիական մասի Կովկասում և Նորա անմիջական բարեհալեցողութեամբ և կարգադրութեամբ բաշխեն կարօտեալներին»:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ: Բարձրագոյն ուկադով տրւած կառավարիչ սենատին, հրամայւում է 1897 թ. Յունւարի 28-ին կատարել միօրեայ ժողովրդագրութիւն, որ առաջին անգամն է լինելու Ռուսիայում: Ուկադի մէջ ասւած է. «Հաստատելով անցեալ տարւալունիսի 5-րդ օրը Պետական Խորհրդում քննւած կանօնադրութիւնը կալսրութեան ազգաբնակչութեան առաջին ընդհանուր միօրեայ ժողովրդագրութեան մասին և տեսնելով ալժմ ներքին գործերի մինիստրի զեկուցումից, որին լանձնւած է միօրեայ ժողովրդագրութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը, որ նախապատրաստական միջոցները արդէն իրագործւած են,—հրամայում ենք որոշւած ժամանակամիջոցում ձեռնարկել միօրեայ ժողովրդագրութեանը և աւարտել Նորացումունքները և հաշիւները 1897 թւականի Յունւարի 28-ին»:

Ս. ԷՋՄԻԱՅՆԻՑ: Մայր Աթոռի զանձապետ Նշանակւած է Գրիգորիս եպ. Գառնակերեանց, ի տեղի վահան վարդ. Տէր. Գրիգորեանցի:

ՇԱՄՍԵՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ: Ըստ հեռագրի 29 ից նոյնմբերի, Բարձրագոյն հաստատւած է Կարապետ եպ. Ալվազեան, որ Ղարա-

բաղի թիմակալ առաջնորդն էր, ի տեղի Մակար եպ. Բարխուդարեանցի, որ արձակւած է ալդ պաշտօնից:

ՌՈՒՍ ԳԱՎԹԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ է բացւել ներքին գործոց մինիստրութեան մէջ, որ պիտի սկսէ իւր գործունէութիւնը չունարի 2-ին:

ՍՐԲԱԶԱՆ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, սեպտեմբերից ի վեր Նրուսադէմ է, ուր մի տարուց ի վեր գտնուում է նաև Շիշմանեան եպիսկոպոսը, Հոկտեմբերի սկզբներն էլ աֆտեղ հասաւ Ներսէս վարդ. Խարախանեան: Սխալ է չափնուում աֆն լուրը, թէ իբր Շիշմանեան եպ. թոշակ է ստանում. իսկ Իզմիրլեանին թէև ամսական 20 ոսկի է նշանակւած, բայց ոչինչ ստացած չէ:

ՍԱՐԻՔԱՍ-ԿԱՏԻՆԱՅԻ ձեռագիր օրինակը կարծւում է թէ գտնւած է Պարիզում, որպէս հաղորդում է «Բազմավէպ» ամսագիրը. և նա գտնւում է ալժմ պրոֆ. Կարիէրի ձեռքում, որը ալդ մասին զեկուցումն է պատրաստում «Հանդէս Ամսօրեայում»՝ տպելու համար: Մեր ընթերցողներին իւր ժամանակին կը ծանօթացնենք ալդ կարևոր գիտի հետ, եթէ լուրը հաստատւի:

ԳՐԱԳԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆՆԵՐ, Էժանադին զրադարան Թիֆլիսի Հուլաբար թաղում: Թիֆլիսի աֆն մասը, որ Հաւաքար է կոչւում, մի օրինակ է ծաւրալեղ չեռամնացութեան: Քաղաքի ալդ մասը ամենամեծ մասամբ հալաբնակ է և միևնոյն ժամանակ հալախօս է, ներկայացնելով զլիաւորապէս ալս և անցեալ դարու վերջում Նրեանից գաղթածների սերունդը: Քաղաքի բարեկարգութեան, զպրոցների և առհասարակ ամեն կողմից Հաւաքարը չեռ է մնացած: Գողովուրդը առհասարակ աղքատ է և ներկայացնում է մանրալիսճառներ և ասիական արհեստաւորներ: Անանցից շատերը զբաղւում են փոքր վարձով ճերմակեղէն կարելով և դո՛ւա նման պատւէրներով, բայց միայն իրենց տանը նստած: Հարստացածները տեղափոխւում են քաղաքի աւելի լուսաւոր թաղերը, որպէս և նոցա մէջ պատահած բարձր ուսում ստացածները: Ալդտեղ, ուր ամենախիտ հալ աղգարնակութիւնն է, (20—30.000 հալ բնակիչ), հալերը ունէին միայն մի օրիորդական դպրոց, որ հիմնւած էր միայն մի քանի տարի առաջ, և մի տղայոց դպրոց: Գորանով կարելի է դատել միւս հանգամանքների մասին: Ալդտեղ չկալ և պետական և ոչ որևէ մասնաւոր դպրոց կամ պանսիոն: Հաւաքարում լրագիր սաանալը մի հազարգիւտ բան է.

Ահա Թիֆլիսի մի ալդպիսի ըստ ամենալին չեռամնաց և խղճալի թաղում ղեկտեմբերի 8-ին բացւեց Թիֆլիսի Վեհամիմեան փողոցում 6—7 տարի դպութիւն ունեցող Էժանադին զրադարանի բաժանմունքը, Հաւաքարի Լազարեանկալ փողոցում, տուն Ահարոնեանցի:

Վերին Ազովիսում, ուր գրադարան-ընթերցարան կար վաղուց-հետէ և որը իշխանութեան կարգադրութեամբ փակուել էր մօտ երեք տարի առաջ, Թագաւոր-կայսեր Թագադրութեան առթիւ տաժ խնդիրքի համաձայն՝ վերաբացուում է:

Բարալէթ գիւղում (Ախալքալաքի գաւառ Թիֆլիսի նահանգ), ուր պաշտօնապէս 109 տուն են հաշոււմ, որոնցից 91 տուն հալ, մնացածը վրացի, մի ընկերութիւն կալ «Բարալէթի ձրի գրադարան-ընթերցարանի ընկերութիւն» անունով, ներկայումս 57 հալ, վրացի և ռուս անդամներով. գրադարանը բացուել է 1895 թ., իսկ ներկալ նույններին բացեց չատուկ շինութիւնը: Բարալէթում ուր պրիստաւ է նստում, կալ երկդասեան պետական դպրոց պանսիոնով ու օրիորդաց բաժնով, և մի հիւանդանոց: Ալմա ուրեմն աւելացաւ և գրադարան-ընթերցարանը:

ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆՆԵՐ: Ռուշուկ, Վառնա, Ֆիլիպէ, և Սիլիստրէ քաղաքներում (Բուլղարիա) հալ ընթերցարաններ են հաստատուած:

ԱԼԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻՑ: Քաղաքային ընտրութիւնները տեղի ունեցան նույնմբերի 24-ին և 25-ին: Նոր շնորհած քաղաքալին ինքնավարութեան առաջին ընտրութիւններն էին ալ: Ընտրելու իրաւունք ունեցողներն էին ըստ ցուցակի՝ 384 հոգի: Մասնակցողների թիւը եղաւ 163: 17-ին և 21-ին նույնմբ. նախապատրաստական ժողովներ կապացան, նախագահութեամբ հաշտարար գաւառուր պ. Նազիրաձէի, ընտրողական կանոնների հետ ծանօթանալու համար: Ընտրական ժողովներին նախագահում էր նոյն պ. Նազիրաձէ: Խրաւատուներ (քաղաքալին խորհրդարանի անդամներ) առաջարկած էին 100-ից աւելի հոգի, շատերի կամաւոր՝ հրաժարելով՝ մնացին քուէարկողներ 52 մարդ: Նորոնցից պիտի ընտրէին 35 հոգի: Ընտրութիւնները կատարեցին չորս անգամալ դադոնի քւէարկութեամբ. առաջին անգամին մասնակցեցին 163 մարդ, երկրորդ և երրորդ անգամներին 184, չորրորդ անգամին 128 հոգի: Ամեն անգամ ընտրեցին ձախների առաւելութեամբ 11+11+10+3, ընդամենը 43 հոգի, սեւացան 9 հոգի: Ձախների առաւելութիւն ստացածներից 35-ը ձանաչեցին իրաւասու, 8-ը՝ փոխանորդ:

ԹԵԼԱԻԻ ԱԻԱԳ: Առաջին անգամ աւագի ընտրութիւնը անկանոն ճանաչւած լինելով, նույնմբ. 26-ին կապացաւ երկրորդ անգամ ընտրութիւն որ ունեցաւ առաջին արդիւնքը. կրկին Միխակ Թադէոսեանց ընտրեց աւագ, Արտէմ Տէր-Սարգսեանց՝ օգնական: Ռոժիկ որոշեց տալ աւագին 1200 ռ., օգնականին 600 ռ.:

ՄԱՄՈՒԼ: «Գործ» վեցամսեայ հանդէս: 1897 թւականից պ. Երւանդ Շահաղիզ մտադիր է Նոր Նախիջևանում մի վեցամսեայ գրական և պատմա-

կան հանդէս հրատարակելու «Գործ» անունով: Բաժանորդագիրն 3 ռուբլի կամ 10 ֆրանկ: Պր. Երւ. Շահաղիզ, որ ռուսցի է Նոր-Նախիջևանի թեմական դպրանոցում, մինչ ալժամ գրում էր Մկրտիչ Բարխուդարեանցի պատմական և դրական հանդէսում:

«Մասիս» թերթը, (Կ. Պոլսում), որ 1895 թ. աշնանից դադարեց մանկավարժական թերթ լինել և դարձաւ Արմաշի Գպրեկանքի օրգան կրօնական ուղղութեամբ, մեր լատուկ տեղեկութեան համաձայն՝ ահա մօտ երեք ամիս է ինչ դարձել է օրաթերթ, չաբաթը 6 անգամ հրատարակելով, խմբագրապետութեամբ երկտասարդ Գալուստ Անդրէասեանի (որ առաջ «Հայրենիք» աշխատակից էր): «Մասիս» օրաթերթը սկսեց լոյս տեսնել «Բիւզանդիոն» թերթից մօտ կէս ամիս լետու:

Кавказское Сельское Хозяйство (Կովկասեան Գիւղատնտեսութիւն) չարաթաթերթը, որի հրատարակողն է Նոյնանուն ընկերութիւնը, ղեկտեմբերի 20 ին վճռեց հեռացնել նորա ցալժմեան խմբագիր Ա. Քալանթարին: Ժամանակի և տեղի սղութեան պատճառով, խնդրի մանրամասնութիւնները լետաձգում ենք ալ անգամի:

Կասպի ռուսաց օրաթերթը Բագուում, որի մասին հաղորդեցինք անցեալ ամիս թէ անցել է թուրք թաղիւնի ձեռքը, շարունակելու է հրատարակել խմբագրութեամբ ցալժմեան խմբագիր պ. Սոկոլինսկու, որը թերթը վարձել է նախկին սեփականատէրից մինչև 1898 թ. վերջը. և ալժ պալմանաժամը ալժմեան սեփականատէրը երկարացրել է եւ չորս տարով:

ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ: Առաքել պատմագիր Գալրիժեցու պատմութեան երրորդ տպագրութիւնը լոյս ընծալող Ղուկաս սարկաւազ Աղաւելեանց, վ.հ. Կաթողիկոսի թողտութեամբ հանգանակութիւն է բացել թշառ ժամանակների պատմողի գերեզմանի վրայ մի վալելուզ դամբարան կանգնեցնելու համար: Առաջին ցուցակով հանգանակել է 94 ռ.: Ալժ ցուցակում (տպած Արարատ ամոսագրում, նոյեմբեր) գտնում ենք վ.հ. Կաթողիկոսի և միաբանութեան անդամներից 14-ի անունները: Հանգանակութիւնը շարունակում է: Նւէրները պիտի ուղարկել հանդանակողին, Ս. Լժմիածին: Առաքել պատմագիրը վախճանած է 236 տարի առաջ, 1670 թ.աւանին:

ՆԻԷՐՆԵՐ ՆԻ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Բաքույ դպրանոցի համար մինչև ղեկտեմբերի վերջերքը ժողովել էր 270.000 ռուբլի: մի ալ անգամ կը հրատարակենք նւիրաբերողների անունները, երբ գումարը հասած կ'լինի 300.000 ռուբլու: Ալժքոսնդր Մանթաշեան նւիրեց Լժմիածնի տպարանին 1.000 ռուբլի:

Մահտեսի Թոմաս Սպլոնսեան իւր սուղ միջոցներից կտակով
Թողել է 100 ո. եկեղեցուն, 80 ո. Բարեգործ. ընկ. Ախալքալաքի
ճիւղի ապագայ աղքատանոցին և 20 ո. լոգուտ աղքատների. ըն-
դամէնը 200 ուրբլի:

Ալբի Նդիսարէթ Գալստ.՝ Մարտիրոսեանց նւիրել է Ս. Լժմիածնին
200 ուրբլի:

Բժիշկ Գէորգ Աւետիքեան Տիգրանեանց (վախճանւած 1894 թ.),
կտակով, որ հաստատւած էր Տագանրոզի նահանգակ. դատարանում
1894 թ. փետր. 17-ին, աւանդել էր 24.000 ուրբլի դրամագլուխ,
որի տոկոսիքով Սբ. Լժմիածնի Գէորգեան ճեմարանի մէջ մշտապէս
պահւելու են կտակողի անւամբ երեք որդեգիր. 5.000 ուրբլի նս,
որի տոկոսիքով պէտք է տպեն հայերէն դասագրքեր և ձրիաբար
բաժանւնն չքաւոր հաւ երեխաներին. 2.000 ո. նս պարգև տալու
համար ալն հեղինակին, որը կը կազմէ և կը տպէ հայերէն լեզուով
հայոց արմատական բառերի բառարան, 2.000 ուրբլի նս պարգև
տալու ալն հեղինակին, որը կը կազմէ և կը տպէ հայերէն բառարան
հայոց հոմանիշ բառերի:

Գէորգեան ճեմարանի վարչութիւնը ալժմ հրաւիրում է, որ ու-
րբեր ունին լիշեալ տեսակի գրքեր՝ ներկայացնեն իրեն մինչև 1-ն
ապրիլի 1897 թ.:

ՅՈՅՅԱԴՆՇՏ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔՈՒՄ: Հարկաւին տեսուչ պ. Լ. Ղուկասեան մի
գեղեցիկ միտք է չղացել Ախալքալաքի գիւղերում երկրագործական
կառավարութիւն մտցնելու համար: Այս տարւոյ ամռանը նա ունէր
գաւառում 2 դաշտ, որ նա ցանել էր տեւ խոտերով: Այժմ նա մտա-
ղիր է գաւառի բոլոր 11 համայնքներում նոյն ձևի փորձեր անել,
ամեն տարի փոխելով դաշտերը մի գիւղից միւս գիւղ, գիւղացիներ-
ին ցոյց տալու համար: Այդ մտքով նա զիմել էր երկրագործութեան
և պետական կալւածների միջնորդութեան օգնութեան: Մինչևտարը
համակրութեամբ վերաբերւելով դէպի պ. Ղուկասեանի ղեկուցա-
գիրը՝ խոստացել է իւր աջակցութիւնը, կատկացնելով անհրաժեշտ
ծախքերի համար օժանդակութիւն գանձարանից և խոստանալով
առաջիկայ գարնանը հարկաւոր սերմերը ուղարկել:

ԳՐԱՎԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆԸ: Ամբողջ գրական դասակարգին քաջ լաւանի է թէ
հրատախանի վատ է գրւած մեզնում գրավաճառութեան գործը:
Հեղինակները չեն կապւած հասարակութեան, մանաւանդ գաւառա-
կան հասարակութեան հետ գործակալներով, որոնց միջոցով գրքերը
հեշտութեամբ ընկնէին ղենը ցանկացողների ձեռքը. եղած գրավա-
ճառանոցներն էլ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում ալն բոլորի վրայ,
ինչ դասագրքեր չեն, որոնցից միայն նոքա ամենամեծ չափ են ստա-

Նույն. չկան զրավածառութեան խելացի ու նւիրած աղէնտներ, որոնք թէ վաճառէին գրքերը և թէ տեղական հասարակութեանը ծանօթացնէին լոյս տեսնող գրքերի և նոցա գների հետ և թէ պատրաստ ունենալին գտնակացողին զիրք տալու: Լաւ և արժանաւոր գրքեր մնում են հեղինակների մօտ ընկած միմիայն շնորհիւ զրավածառութեան մի լաւ կազմակերպութեան բացակայութեան, ալսինքն բացակայութեան մի աշնայիսի կենտրոնական պահեստի, որը կապւած լինէր բոլոր գիւղ ու քաղաքներին: Նոյն զրավածառական ներկայացուցիչների ու նւիրած գործակալների ու ցրիչների ցանցով: Այդ կարիքը վաղուց զգացել է, բայց մեզնում դեռ չի ձեռնարկւած գործի կազմակերպութեան: Հրաւիրում ենք մեր զրագէտ դասակարգի ուշադրութիւնը ալդ կարծիք խնդրի վրայ և ամենից առաջ մեր ամենագնահատւած հեղինակների ու հրատարակիչների ուշադրութիւնը: Թող նոքա միասին խորհեն գործը հաստատ հիմունքներով կազմակերպելու, մշակելով միաժամանակ աշնայիսի կանոններ, որոնք հաւասարապէս համապատասխանեն թէ հասարակութեան և թէ զրական մշակների շահերին:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ՆԻ «ՄՈՒՐՃ»-Ը: Միաբան Գալուստ Տէր Մկրտչեանց գրում մեզ ի միջի ալոց. «Նա շատ անգամ մտածում եմ «Մուճ»-ի և աշն ծանր պայմանների և մաքառումների մասին, որոնց մէջ ստիպուած էք դուք ապրել: Շատ ցաւում եմ, որ մեր «երիտասարդութիւնը» ընդունակ չէ իւր ուժերը կենտրոնացնել. ընդհակառակը ամեն մի ղեպքում նա ցոյց է տալիս կենտրոնախուս ձգտումներ»: ԹՈՒՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՄ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ: Դեկտեմբերի 8-ին տեղի ունեցաւ երեսնում մի թատրոնական ներկայացում, թուրքերէն, որ առաջին անգամն էր ալդ քաղաքում: Ներկայացրին Միրզա Փէտ Ալի Ախունդովի հեղինակութիւններից ամենալաւին՝ «Մոսիօ Ժուրղան»: (Այդ հեղինակը ունի դրած ընդամէնը հինգ կոմիդիա, որոնք հեղինակի թարգմանութեամբ ռուսերէն լոյս են տեսել դեռեւ 1853 թականին): Դերակատարները տեղական թուրքեր էին—իբր սիրողներ. կանանց դերերը կատարում էին տղամարդիկ: Հասարակութիւնը թուրքեր էին և հայեր. կալին և ռուսներ. ներկայ էին նաև մի քանի կանաչք:

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆՈՒՄ: Ըստ Մշակի թղթակցութեան՝ Բերլինում ալս ձմեռ հաջ ուսանողների թիւն է 26, որոնցից երեքը ռուսաճուճի և երկու թփչի, որոնք կատարեւագործւում են կլինիկներում պարապելով: 26 ից 8-ը ուսանում են բնագիտութիւն, 4-ը մանկավարժութիւն, 3-ը հասարակական գիտութիւններ, 2-ը գիւղատնտեսութիւն, 2-ը բժշկութիւն, 1-ը լեզւագիտութիւն, 1-ը իրաւագիտութիւն, 2-ը նկարչութիւն, 1-ը երաժշտութիւն, 1-ը աստուածա-

բանութիւն: Ռուսաստանից են 22, Թիւրքիայից 3, Պարսկաստանից 1: Ռուսաստանցիներից 8-ը Ղարաբաղի թեմից, 7-ը Նրեանի թեմից, 3-ը Թիֆլիսի, 3-ը Աստրախանի, 1-ը Աստրախանի թեմից: Իսկ ըստ Նոր-Դարի համալսարանում հաշուանդներ 17 են:

«ՄՇԱԿ»-Ը ԻԲԻ ՀԵՐԳՈՂ. «Մուրճ»-ի անցեալ համարում գիւղատնտես պ. Աշ. Աթանասեան ըստ արժանւոյն գնահատել էր աջն կաթնատնտեսական խղճալի ցուցահանդէսը, որ կապացաւ Թիֆլիսում անցեալ հոկտեմբերին: Պր. Աթանասեանի քննադատութիւնը շատ աննպաստ էր և, ալդ լօղածը կարդալուց լետոյ ծիծաղելի էր թւում, որ ալդալիսի մի ողորմելի ցուցահանդէս կարելի լինէր սարքել Թիֆլիսում: Պր. Աթանասեան բարեբախտաբար միակ չէ իւր ալդ կարծիքով. տեղական ռուս մամուլը թէն գողէ ոչ աշնքան ձեռնահա մարդկանց բերանով, որպիսին մեր աշխատակիցն է, բալց և ալնպէս նման կարծիք չալտնեց ալդ ցուցահանդէսի մասին: Ալ. Քալանթարը, սակաւն, ամենալն խոհմութեամբ լուեց, երբ հարկաւոր էր ռուսաց մամուլին պատասխանել. բալց երբ հարկաւոր էր հայերէն գրած լօղածին պատասխանել, նորա բերանը բացւեզ, մտածելով թէ հայերի մէջ կարելի է ամեն բան ասել, ամեն բան հերքել, ամեն բան աղաւաղել,—սոլ է դատողը, (փակադճում և կատենք որ Ալ. Քալանթար ինիցիատորն էր ալդքան ողորմելի կերպով սարքած ցուցահանդէսի): Եւ հաա Քալանթարը հերքել է ուղում Աթանասեանին, բալց ինչպէս. հընարելով Քրաղներ—և ապա հերքելով իւր սեփական հնարած Քրաղները, ծեւցնելով թէ աշն, ինչ հերքել է ուղում, իբր թէ Աթանասեանն է ասել «Մուրճ»-ում. մեր վատ մամուլի սովորութիւնն է ալդ. և «Մշակ»-ը, աւաղ, ալդ վատ մամուլի կողմնակիցն է, միշտ ծեւցնելով թէ իբր նորա դէմն է:

Ահա նմուշներ Քալանթարի աղաւաղումների, եթէ մի բոպէ թուլ տանք որ «Գիւղատնտես» ստորագրութիւնը նորանն է:

Աթանասեան. «Որպէս ցուցահանդէսում, նոչնպէս և պաւլիւններում չկալին շէյցարական պանիրներ, պատրաստելու համար անհրաժեշտ ոչ կաթսաներ, ոչ մամուլ (presse), ոչ կաղապարներ (формы), ոչ պանիր մակարդող էքստրակտ և փոշանման մաւաներ (сычугъ, Lab)»: (տես «Մուրճ» № 10—11, էջ 1406):

Քալանթար. «Աթանասեան ասում է որ ցուցահանդէսում չկալին ոչ մակարղ, ոչ կաթսաներ, ոչ կաղապարներ: Մինչդեռ ալդ բոլորն էլ կալին, ցոլց էին տրւում հասարակութեան...»: («Մշակ», № 146, 3-րդ երես, 4-րդ սիւնակ):

Մինչդեռ ընթերցողը կը համոզւի որ Աթանասեան չի ասել թէ ցուցահանդէսում չկար ոչ մակարղ, ոչ կաթսաներ և ալն. ալ

Նա ասել է թէ ցուցահանդէսում չկար շէյնցարական պանիր պատրաստելու համար անհրաժեշտ ոչ մականդ, ոչ կաթսաներ և ալլն: ԶԲ որ կարող էր մեր սարի պանրի համար լինել մականդ, բայց չէջարականի մականդը ուրիշ է, օսի, սարի և ալլն պանիրների մականդը ուրիշ է?..

Դորան կասեն ազաւաղում և իւրերայուծին:

Ալլ Նմուշ:

Աթանասեան: «Կաթնատնտեսութեան մէջ գործածական և տարածւած սեպարատորներից և ցենտրիֆուգներից շատ շատերը պակասում էին, որպէս Ալֆա, Լաւալի, Լէֆէլդ'ի, Բալանս, Վիկտորիա, Բուրմէյստէր'ի և ալլն» («Մուրճ», Նոյն էջ):

Քալանթար: «Աթանասեան ասում է, որ ցուցահանդէսում չկալին զանազան տեսակի սեպարատորներ, մինչդեռ ցուցահանդէսում կալին չորս տեսակի սեպարատոր...» («Մշակ» Նոյն տեղ):

Մինչդեռ ընթերցողը համեմատելով երկուսի ասածները, կը տեսնի որ Ա. Աթանասեան չի ասել թէ ցուցահանդէսում չկալին զանազան տեսակի սեպարատորներ, ալլ ասել է թէ գործածական և տարածւած սեպարատորներից (իւղը կաթից զտող գործիք) շատ շատերը չկալին ցուցահանդէսում, և մի առ մի թւել էր ալլն սեպարատորների անունները, որոնք պակասում էին:

Ուրեմն ընթերցողը կը համոզւի, որ Քալանթարը հնարում է, որիչի բերանն է դնում իւր թէ խօսքով և թէ իմաստով հնարածները: ազաւաղում է մեր աշխատակցի խօսքերը, որպէսզի կարողանալ հերքել:

Մշակի խմբագրութիւնից, իւր Քալանթարներով, Մալումեաններով և tutti quanti, մենք աւելի մեծ առիթներով չէինք սպասում:

ՆՐԱՂԿԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ 100-ամեակը լրացաւ դեկտ. 23-ին: Ծաղիկ հիւանդութիւնը կտրելու միջոցը հնարեց Զեններ, որը իւր գիւտով ահագին բարերարութիւն է արել մարդկութեան: Այդ առիթով չենք կարող ցաւ չգտնել, որ հայերի մէջ ծաղկահատութիւնը դեռ ևս ցանկալի ծաւալ չի ստացել և դեռ բաղմաթիւ մասնուկներ զոհ են գնում ծաղիկ հիւանդութեան, ծաղկահատութիւնը պարտաւորիչ չլինելու և ժողովրդի աղիտութեան պատճառով: Անշուշտ հարկաւոր է է որ դորա վրաջ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել. անհատների զոհաբերութիւններով կարելի էր ծաղկահատ խմբեր պահպանել, որոնց գործը կը լինէր ամեն գիւղ շրջել և ծաղիկ կտրել ձրիապէս: Ազգը դորանով կ'ոճեմնար շահ՝ ամեն տարի մի քանի հարիւր, գոցէ և մի քանի հազար կեանք վրկելով: Զենների և նորա գիւտի մասին ժողովրդին առաջարկում ենք կարդալ տիկ. Մարգարիտի 1892 թ. հրատարակած գրքուկը:

ԿԱԽԵԹ՝ անուշով լալանի երկիրը վրաստանում բռնում է 2.100 քառակուսի վերստ տարածութիւն, այն է Թեւաւի ամբողջ գաւառը և Սղեալի ու Թլոնէթի գաւառների փոքր մասերը: Երկրագործութեան միջոցով լիազօրի չանձնարարութեամբ, Ա. Փիրայեան և Ս. Շահվերդեան հետազոտութիւններ կատարեցին Կախէթի վազապահութեան և գինեգործութեան մասին, որ և նորերս հրատարակւեցին մի գրքով:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԵՆԱՏԻ ՀԱՄԱՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ, Դեկտեմբ. 22-ին (նոր տոմարով լոճնա 4-ին 1897 թ.) Ֆրանսիայում կապան ընտրութիւններ Սենատի անդամների $\frac{1}{3}$ մասը նորոգելու համար:

ԴՈՆԳՈՒԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ, Անդլո-եգիպտական զօրքը հառաւիւր արշաւանքի մերձաւոր նպատակին, առնելով արաբների ձեռքից Դոնգոլան. Սուդանի շատ շէյխեր (հոկտեմբերի միջերթ) հնազանդութիւն չալունեցին եգիպտոսին. աչպիսով մեծ մասը աչն անապատի, որ ընկած է Դոնգոլայի, Բերբերի և Օբդուրմանի միջև, եգիպտական կառավարութեան բարեկամ արաբների ձեռքումն է:

ԴԷՊԻ ՀԻՍՏԻՍԱՅԻՆ ԲԵՒԵՌԸ, Նանսէնի նաւալին արշաւանքից վետու, այժմ պատրաստում է մի արշաւանք օդապարիկի վրա. ձեռնարկողն է Ստոկհոլմի աշխարհագրական ընկերութիւնը, որը չանձնել է արշաւանքը Անդրէին:

ՍՏԱՄԲՈՒՂՈՎԻՆ ՍՊԱՆՈՂՆԵՐԻ ԴԱՏԸ, Բուլղարիայի նախկին միջնատր նախագահ և գրեթէ զիջատոր Ստամբուլովին սպանողների դէմ բացւած դատը վերջացաւ դեկտ. 16-ին: Բոնի Գէորգիւս, որը մեղադրում էր սպանութեան մէջ ուղղակի մասնակցած լինելու համար—անմեղ ճանաչեց. Տիւֆեկչիւս մեղաւոր ճանաչեց աչն բանի համար, որ նա զէնք է տւել սպանողներին. (3 տարի բանտարկութիւն). Ատցով մեղաւոր է ճանաչւած՝ սպանողներին կառքով օգնութիւն հասցնելու համար. (3 տարի բանտարկութիւն):

ԺԱՆՏԱԽՏԸ ԲՈՄԲԵՆՈՒՄ, գնալով աւելի սաստկացաւ. դեկտեմբերի վերջերը աչք քաղաքից 325.000 հոգի (քաղաքի բնակիչների կէսը) փախած են:

ՅԻՎԼՈՆ, Աւստրալիայում, Նոր Հարաւային Վալիսում, Նիու-Վերտիր քաղաքը ահողջապէս կործանեց ցիկլոնով (օդալին երևութ):

† ԱՐՈՎԱՆՆ Վարդան, որդին հռչակաւոր Խաչատուր Աբովեանի, ուսուցիչ Գէորգեան ձեռարանի, վախճանեց Նոյեմբ. 16-ին և թաղեց Ս. Գալանէի վանքի գաւթում, Ստեփանոս Պալասանեանի կողքին: Վարդան Աբովեան ծնւել էր 1840 թ., սկզբնական կրթութիւն ստացել էր իւր հօրից, միջին և բարձրագոյն կրթութիւնը՝ Դորպատում: Ռուսաց լեզւի ուսուցչութեան իրաւունք ձեռք բերելով՝

1862 թվականից սկսել է ուսուցչութիւնը Օստղէլի Նահանգում. մի քանի տարուց ընտոյ վերադարձել է Կովկաս և իւր հաջող գործողութիւնները ուսուցիչ ծառայել Ախալցխա, Թիֆլիս, և վերջին քսան տարին Նրեանի թեմական գործողութիւն և Էջմիածնի ճեմարանում. 1895 թ. աշնանը սրտաբան ունէր նաև Մալր Աթոռի տպարանում. Թողել է 3 տղա և 2 աղջիկ. բոլորն էլ առանց ապահովութեան. երկուսը ուսանում են Վէրդեան ճեմարանում. մի աղջիկը Նրեանի աղջկանց գործողութիւն վեհ. Կաթողիկոսի թուղտութեամբ՝ ճեմարանի վարչութիւնը հանդանովութիւն է բացել լոգոտ հանգուցեալի բնատանիքի. Նղր. Ժամհարեաները Մոսկաւում տպագրել են տեղ խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» վէպը 3.600 օրինակ, գինը նշանակելով 1 ուրբլի՝ լոգոտ վարդան Աբովեանի, որի մահովը, ալիմ օգուտը պիտի լատկացի նորա ընտանիքին:

† ՊՈՂՈՍ վարդապետ Տէր-Մարդարեան. Հաղարծին վանքի չափնի վանահայրը տիֆով վախճանեց Նոյեմբերի 2-ին, Սբ. Էջմիածնում, ուր նա կանչել էր գործով վեհ. Կաթողիկոսի հրամանով. Հանգուցեալը չափնի եղաւ. իւր մեծ նախնաձախնդրութեամբ Հաղարծնի վանքի կալածանքի համար, որոնք (հողեր և անտառ.) վիճելի լինելով՝ դատարանական կարգով պէտք է պաշտպանէին. Պօղոս վարդ. մօտ 30 տարի դատ վարեց ալի կալածանքի համար և վերջը (ներկալ 1896 թ.) գործը տարաւ և ալի վիճելի հողերը վանքի անունով հաստատել տեղ: Հանգուցեալը ծնեց 1830 թ., Նրեանի Բանաքեռ գիւղում. ունեց 1841—48 թ. Էջմիածնի Նախկին Ժառանգաւորաց գործողութիւն. 1848—52 թ. եղաւ վանական կառավարութեան անդամ և լուսարար. 1851 թ. ստացաւ առաջ սարկաւագութիւն, 1856-ին արեղալութիւն, 1859-ին՝ Գորաւ չաջորդ է նշանակել, ուր մնաց մինչ 1863 թ., 1864 թ. մալխին նշանակել է Սինդի անդամ. 1867 թ. չունիսի 30-ին կարգեց Ղաղախ դաւառի վանքական կալածանքի կառավարիչ և միաժամանակ Հաղարծնի վանահօր պաշտօնակատար. 1892-ին նշանակեց նոյն վանքի վանահայր և Գանձակի չաջորդ:

† Դ.Ր. ՀՈՒԻԼԼ, Խարբերդի «Արմենիա» կոլէջի հիմնադիր, 34 տարի միսիոներական պաշտօն վարած Խարբերդում, վախճանեց Ամերիկայում: Հուլից երկու տարի առաջ Խարբերդում միսիոնարական կալարան էր հաստատած. Նրբ 1867-ից առաջ Գիարբերդի և Արարիկէրի միսիոնարական կալարանները դադարեցին միսիոնար ունենալ և կցեցին Խարբերդի կալարանին, վերջինիս, հետեւապէս նաև Հուլի գործունէութեան շրջանը շատ ընդարձակեց: Նա և ընկերակիցները հիմնեցին աշտեղ աստածաբանական վարժարան, որի առաջին 18 շրջանաւարտները 1864 թ.ին դուրս եկան. նոցանից ալիմ երկուսն

են կենդանի և քարոզիչներ են: Դ-ը Հունիս 1875 թ. հիմնեց նաև մի կոլէջ, որի համար Ամերիկա գնաց և չափով զրամագլուխ հաւաքեց: Նա հեռու էր պահում իրեն կրօնական և եկեղեցական վիճաբանութիւններից:

† ՊՈՐՏՈՒԳԱԼՈՎ, Վ. Օ., վախճանեց Սամարա քաղաքում, 20-ին հոկտեմբերի: Հանգուցեալը պատկանում էր Ռուսիայի գաւառական աչքի ընկնող հասարակական և գրական գործիչների շարքին: Նա բժիշկ էր. գրում էր բոլոր լաւագոյն ռուս ամսագիրներում հերթական խնդիրների մասին, գլխաւորապէս առողջապահութեան և բժշկական-սանիտարական հարցերի մասին, տաղանդաւոր ժողովրդականաճանցող էր և տաղանդաւոր հրապարակախօս:

† ԴԻԻԲՈՒԱ-ՌԷՅՄՈՆ, Էմիլ, հռչակաւոր բնագէտ, պրոֆեսոր Բերլինի համալսարանում, վախճանեց Ներկազ դեկտեմբերի 13-ին, Բերլինում: Նա ծնւեց 1818 թ., սկզբում ռուսաց ֆիլոսոֆաւորութիւն և աստածաբանութիւն, բայց փետոյ 1837 թ.-ին իրեն բոլորովին ներքեց բնական գիտութիւններին և զբաղւեց ֆիզիկայով, մաթեմատիկայով, ֆիզիոլոգիայով ու անատոմիայով: Մանաւանդ նշանաւոր են նորա հետազոտութիւնները ելեքտրականութեան ասպարիզում, որ նա հրատարակեց իբր «Հետազոտութիւններ կենդանական ելեքտրականութեան մասին» (1848—1860 թ.), որոնցով նա անսպասելի լոյս գցեց ջղերի (մուսկուլներին) ելեքտրական չափութիւնների վրայ՝ շարժման և հանգստութեան ժամանակ (ելեքտրաֆիզիոլոգիա): Բայց նա նշանաւոր էր ֆիզիոլոգիայի մէջ առհասարակ. նա պաշտպան էր ալն արդիւնալի ուղղութեան, որը նաւում է. ֆիզիոլոգիայի վրայ որպէս գիտութիւն օրգանիզմի ֆիզիկալին-քիմիական պրոցեսների՝ ընդդէմ ալն վարդապետութեան, որով կեանքի ոյժը աղբիւր է նկատուում ֆիզիոլոգիական երևութիւնների:

1851 թ.-ին նա ընտրւեց անդամ Բերլինի ակադեմիայի, որի քարտուղարը եղաւ մինչև վերջին ժամանակը. 1849 թ.-ից նա գասախօսում էր անատոմիան դեղաբուսանների ակադեմիայում, իսկ 1858 թ.-ից ֆիզիոլոգիայի պրոֆեսոր էր Բերլինի համալսարանում: Թէ իւր ակադեմիայի քարտուղար և թէ իբր համալսարանի տեսուչ (ռեկտոր) նա չաճախ առիթներ ունեցաւ ճառեր խօսելու, ուր նա իւր մասնագիտութիւնից շատ հեռուներն էր գնում: Այդ ճառերը հրատարակւեցին երկու հատորներին մէջ Լէպցիգում: Նոցա մէջ նշանաւորներն եր «Վոլտէրը, որպէս բնագէտ», «Կերմանական պատերազմ», «Գարւին VERSUS Դալիան», «Վոլտտերայի և բնագիտութիւնների պատմութիւնը», «Ֆրիդրիխ II և Ռուսո», և ալն: Յալտմի է նորա բնագիտական-ֆիլոսոֆալական գրուածքը «Բնու-

թիւնը ճանաչելու սահմանները» (die Grenzen des Naturerkennens) որ բազմաթիւ տպագրութիւններ ունեցաւ: 1859 թ.ից մինչև 1887 թ. Գիւրուա-Ռէյմոն խմբագիր էր «Արխիւ Փիւլ. Անատոմի ունդ Ֆիզիոլոգի» ամսագրի:

Դրբուա-Ռէյմոն ծնւած էր շէշլարիացի հօրից և հուգենոտներից (Ֆրանսիացի բողոքականներից) սերւած ու XV!I-րդ դարում Գերմանիա դաղթած մօրից: Որպէս առհասարակ Գերմանիայում հաստատուած հոգենոտների սերունդը՝ Դիւրուա Ռէյմոն ջերմ գերմանական հայրենասէր էր:

† ԾԵՐՆՄԵՏՆԵՒ, Սերգէյ Ալեքսանդրովիչ, Նախկին կառավարչապետը Կովկասեան երկրի ու հրամանատուն Կովկասեան զօրաբանակի, վախճանեց ղեկոսմբերի 15-ին, Կիւրակի օր, Մոսկուայում:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) ՇՈՇՆԱՆՅ, Պերճ.—«Նա» (Պատկեր): Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ. 1896. գինն է 20 կոպէկ:
- 2) ԱՐՕՐԻ ՕՐԱՅՈՅՑ 1897 թ. (չափւածներով). փոքր գիրքով. գինն է 20 կոպէկ:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼԻ ՅՈԳԻԱՄՆԵՐ: Ներկայ համարը արտասովոր մեծութիւն ունենալով հանդերձ՝ չկարողացաւ իւր մէջ ընդունել մի քանի լօղւածներ, որոնց շարունակութիւնը դեռ մնում է. դոքա են Ա. Արասխանեանի «Առաջինի գաւառի գիւղացոց դրութիւնը (Կոթի գիւղ)», ալ Նան Մկրտ. Զաքարեանի «Առողջալ աղահանքում» խորագրով լօղւածի շարունակութիւնը, որի սկզբի գլուխները տպւեցին ալ տարւալ առաջին ամիսներում: (Այս վերջին լօղւածի շարունակութեան մէջ լինելու են Սուրմալուեցոց ժողովրդական երգերը, հաւատալիքներ և ալլն):

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ: Յիւրիս. հալ ուսանողութեան: Տարւալ սկզբում դաք նամակ էիք գրել խմբագրութեանս Մուրճ ստանալու համար, որի վճարը չէիք ուղարկել, որովհետեւ, որպէս գրած էիք, ամսագրի գինը չափնի չէր ձեզ: Մենք սխեցինք ուղարկել ձեզ, ձեր տւած հասցեով: Ամսագրի ամեն համարի ծածկի վրալ գները տպւած են, հետեալէս կարիք չկար ձեզ ալլ մասին նամակ գրել: Կէս տարին անցաւ, և բաժանորդագիրնը չստացանք. մենք ալն ժամանակ դադարեցինք ձեզ ուղարկել:

Ժընև. Պր. Յ. Տէր-Գէորգեան: Նաղստի «Գրիտունէուհին» ստացանք: Ժընևի հալ ուսանողութեանը «Մուրճ» չենք ուղարկել:

ալս տարի, ճանաչած լինելով ակդտեղի ուսանողներին մշտապէս ձրի ստանալու լուսերը: Մենք տաւն անգամ գերադասում ենք նւէր տւած փողկրով մեր թերթը մեր հալրենի երկրի խաւար անկիւններն ուղարկել:

Յիրիս: Պր. Միքայէլ Յովհաննիսեան: «Էւոլիւցիա» լօղւածի սկիզբը ստալանք Ձեզնից: Նամակ գրեցինք Ձեզ ալդ առթով: Սպասում ենք պատասխանին:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ» № 10-11-ում:

Էջ 1319, տող 13 ներքեից տպւած է Զարգարեանց. ուղղել՝ Զաքարեանց:

«Նոր դպրանոցների խնդիրը» լօղւածում, էջ 1391, տող 9, դպրոցներին. ուղղել՝ դպրոցներինը. նոյն էջ, տող 17, որ դպրանոցը. ուղղել՝ որ թէն դպրանոցը:

«Հալերի երդումը դատարաններում» լօղւածում, էջ 1393, տող 11 ներքեից՝ հրաւիրւած. ուղղել՝ հրաւիրած. տող 13 ներք. մերժել. ուղղել՝ մերժել. էջ 1395, տող 1 ներք. Ծանօթութիւնը ուղղել՝ Ծանօթութիւն:

Լուրերի մէջ, էջ 1331, տող 9, խօսածների. ուղղել՝ խօսածներին. նոյն էջ տող 17, և չաղկապը ջնջել:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

«Լեւոնի» տարեշրջանի

1896 թ. № 1, 2, 3—4, 5, 6, 7—8, 9, 10—11, 12

№ 1

1 Գեթթե'ից—ՄԱԺԻՆԵԱՆ . . .	5 Էդմոնտ: (գրամա):
2 ՇԱՆԹ	27 Դուրսեցիները (վէպ. չարուն.):
3 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ . . .	60 Իմ օրագրից (բանաստ.):
4 ՇՁԵԴՐԻՆ	62 Լիբերալը (սատիրա):
5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	70 Սիրույ կաշիքը (բանաստ.):
6 ՆՈՅՆԸ	71 Հալոց աղջկան (բանաստ.):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆՑ, ՄԿՐՏԻՉ . . .	72 Կողբալ աղանձքում:
8 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ	88 Հալ համալս.ք-ի ուսումնասիրութ.:
9 ՍՈՒՍԵՐ	107 Քահանայական խնդիրը:
10 Ա. Ա.	116 Կառիեռի «Արդարի աւանդութիւնը Խորհնացու հալոց պատմ. մէջ»:
11 Լ. Մ.	123 Լեւոնի «Հարիւր ամենալաւ գըր- քեր: —Արարատեանցի «Երկու թումր»:—Մերեթեւու «Մարդ- Առիւծ»:
12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, Ա.	126 ժամանակակից տեսութ. — Ռուս- տաճկ. բարեկամութիւնը: Ան- գլիան և հակական խնդիրը:— Ջեկուցում Սասունի կոտորածի մասին: Զէլթուն:
13 ԽԱՉ. ՊԱՊԵԱՆ	134 Լուրեր Կ. Պոլսից:

14 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	136 Հայկական թատրոն IV:
15 ՍԵՒԵԱՆ, Հ.	142 Թատրոնի շուրջը VI:
16 Շ.	146 Քաղաքական տեսութիւն—Անգլի- ան արտաքին դժարութիւննե- րի մէջ—Բոլորիս:
17 ԽՄԲ.	153 Զանազան լուրեր:

№ 2

1 ՇԱՆԹ.	181 Դուրսեցիները (վերջ):
2 ՀԱՅՆԷԻՑ՝-ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . . .	219 Երգեր (բանաստ.):
3 ԳԵՕԹԷ	221 Էգմոնտ (ղրամա):
4 ՇԱՆԹ.	243 Կամուրջը (բանաստ.):
5 »	244 Բնորձը (բանաստ.):
6 ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ. . .	245 Փուչ վահան (պատմածք):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆՅ, ՄԿՐՏԻԶ. . .	278 Կողբալ աղանձքում (չարուն.):
8 Լ. Մ.	289 «Աստուծ աղքատի կերպում»:
9 » »	290 «Առաջին վիշտ»:
10 » »	291 «Սև ծովու ռուսական եղերքը»:
11 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	292 Ժամանակակից տեսութիւն:
12 ԼՈՒՍԻՆԻ	299 Դէպք Հայոց Բարեգ. Բնկ. մէջ:
13 Ա. Ա.	304 Ռուսաց մամուլը հայոց և վրացոց մասին:
14 Շ.	309 Քաղաքական տեսութիւն:
15 ԽՄԲ.	816 «Մուճ»-ի նիւթերի ցանկը 1889— 1895 թ.
16 ԽՄԲ.	323 Զանազան լուրեր:

№ 3—4

1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	347 Հիւանդոտ խիղճը (պատկեր):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	367 Կանաչ անդաստանը (բանաստ.):
3 ԳԵՕԹԷ՝ԻՑ—ՄԱԺԻՆԵԱՆ . . .	368 Էգմոնտ (ղրամա, չարունակութ.):
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. . .	399 Եթիմի սէրը (բանաստ.):
5 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	401 Աստուծոյ համար (պատմածք):
6 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. . .	406 Գրչի հանաքներ (բանաստ.):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆՅ, ՄԿՐՏԻԶ. . .	408 Կողբալ աղանձքում (չարուն.):
8 ՇԱՆԹ.	423 Դրացունհիւ (բանաստեղծութ.):
9 »	424 Հողմաղացը (բանաստ.):
10 ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹ. . .	425 Շոթա Բուսթաւելի և Նուրա պոէմ.
11 ՏԷՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, Յ. . .	441 Երևանի բամբակի առևտուրը:

12 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ	452 Ռուս գիւղացու գրութիւնը:
13 ՄԵՂԱՌՈՐԵԱՆ, Թ.	463 «Աղգաղրական հանդէս»:
14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, Ա.	470 Ժամանակակ. Տեսութ. — Հալկա- կան խնդիր: — Ընդհանուր գրու- թիւնը: — Նպաստների գործը: — Պատրիարքի հաշիւը:
15 ***	483 Դաւանութիւնների խնդիր Սլա- ւոնական Բարեգ. ընկ. մէջ:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ.	485 Բարեգ. ընկ. Ախալց. ճիւղի առիթ.
17 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ	462 Հալկական թատրոն, V:
18 ՍԵԻԵԱՆ, Հ.	499 Թատրոնի շուրջը, VII:
19 Ն.	502 Բաշինջաղեանի պատկերահանդէսը:
20 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	504 Անգլիական նամակներ, V:
21 ԽՄԲ.	513 Մուրճի նիւթերը 1889—1895 թ.
22 ԽՄԲ.	518 Զանազան լուրեր:

№ 5

1 ԲԱԲԿԵՆՑ, Գ.	543 Նորեկ (վէպ):
2 ՀԱՅՆԷՑ'ԻԿ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.	558 Երգեր. Կախարդական վառ մալի- սին. Շատ ու շատ մարդիկ., Նոքա իրար սիրում էին., Երբ լալիս եմ., Աստեղազարդ վառ գիշերին:
3 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	561 Տգիտութեան զոհեր (վէպ):
4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, Գ.	586 Կարճում ես որ., (քանաստ):
5 ԳԵՅԹԷ'ԻՑ — ՄԱԺԻՆԵԱՆ	687 Էգմոնտ (գրամա, վերջ):
6 ԲՈՒՍԹԱՆԵԼԻ, ՇՈԹԱ.	609 Ընձենաւորը (պոէմա):
7 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐ.	634 «Աղգաղրական հանդէս»:
8 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.	642 «Մցիրի», թարգմ. Յ. Տէր-Գէորգ- եանի և Յովհ. Թումանեանի:
9 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, Ա.	653 Ժամանակակ. Տեսութ.: — Զէյթու- նի գրութիւնը և կառավարչի խնդիրը: — Դիտութիւնը Վանում և կոտորածներ: — Նպաստների գործը: — Զերբակալումներ: — Ան- գլիական արտադրութիւններ:
10 Ա.-Մ.	661 Թագաղրութեան հանդէսները Մոս- կուայում:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	690 Յիշատակի համար:

- 12 ԽԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ. 718 Նամակներ Կ. Պոլսից:
13 ԽՄԲ. 724 Զանազան լուրեր:

№ 6

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 735 Տգիտութեան զոհեր (վէպ. չար.):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 751 Մալր սօսի (բանաստ.):
3 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ. 754 Կովկ. թուրք. գրականութ. մասին:
4 ՆԱՐԻՄԱՆՈՎ, ՆԱՐԻՄԱՆ . . . 758 Բահազըր և Սոնա (թրք. պատմ.):
5 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 776 * * Ն. Ալ-ին (բանաստ.):
6 ԲՈՒՍՍԵԼԻ, ՇՈԹԱ 778 Ընձենաւորը (պոէմա. վերջ):
7 ԿՈՐՈՂԵՆԿՈ, ՎԼ. 794 Թաթարման գիշեր (պատմ.):
8 ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ. 802 Նորեկ (վէպ. չարունակ.):
9 ՏԷՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ. 220 Բամբակի մշակութ. Երեսնի նահ.
10 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, Գ. 832 «Հռոմ» Էմիլ Զոլաի:
11 Ա. ՎՐՈՅՐ 839 Հաղորդի՝ «Պ. Աղամեան»:
12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 842 Ժամանակակից տեսութիւն:—
Գրութիւնը:
13 860 Մի էջ Ռուսիայի նորագոյն պատմ.
մութիւնից:
14 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ. 862 Արտասահմանեան քրոնիկ:
15 ԽՄԲ. 871 Զանազան լուրեր:
16 ԽՄԲ. 889 Բովանդակ. Մուրճ 1896, № 1—6:

№ 7—8

- 1 ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ. 895 Նորեկ (վէպ չարունակ.):
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ. 921 Մեղսի քեղ, Աստուած... (բանաստ.):
3 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 923 Տգիտութեան զոհեր (վէպ. չարուն.):
4 ՇԱՆԹ. 950 Թաթիկներուդ մէջ (բանաստ.):
5 » 951 Լիւռ (բանաստ.):
6 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ. 952 Ապահովութեան զործը:
7 ԲԵՐՆՍՈՆ'ից ՅԱԿՈԲԵԱՆ. . . 958 Կանաչ տերեւով... (բանաստ.):
8 ՖՐԻԲԷՐԳ'ից ՎԱՆՅԵԱՆ. . . 960 Գիւղական համալսարաններ:
9 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ. 968 Մի թափէք, աչեր... (բանաստ.):
10 » 970 Խելագարի օրագրից (բանաստ.):
11 ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀ. 972 Գոյութ. կռիւր վէպի մէջ. Օրժեղօի:
12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 987 Կուսակց. կռիւները Ֆրանսիայում:
13 ՏԼՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ. . . 1003 Հեօքսիլի՝ «Տարերք բնակ. գիտ.»:
14 ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, ՄԱՐՏ. . . 1005 Շանթի՝ «Գուրսեցիները»:
15 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ. . . 1013 Բուրժէի «Une idylle tragique»:

- 16 ԱՐԱՍԽԱՆՆԵԱՆՑ, ԱԻՆՏԻՔ. . . 1018 Ժամանակակից տեսութիւն:—Հաւ-
կական խնդրի արդի դրութիւնը:
—Թշուառութիւնը և նպաստների
գործը:—Դրան գործողութիւնները
—Արտադարձութիւններ:—Ան-
գլխա:—Ռոսիա:
- 17 ԽԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ. 1026 Կ. Պոլսից: Պատրիարքական փոփոխ.
- 18 1039 Օգոստոսի 14-ի մեծ խռովութիւն.
- 19 Ա. Ա. 1044 Կրէտէ (պատմական ակնարկ):
- 20 ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԱԴԱԹ. . . 1051 Գաւառական նամակներ.
- 21 ՍԱՐԳՍԵԱՆ, ԳԱՐ. ԲԺՇ. . . 1057 Հաւ ուսանողութիւնը Մոսկուայում:
- 22 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ. 1061 Նամակներ Անգլիայից VI.
- 23 " " 1072 Արտասահմանեան քրոնիկ:
- 24 ԽՄԲ. 1092 Զանազան լուրեր:

№ 9

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 1095 Տղիտութեան զոհեր (վէպ, շար.):
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ. . . 1113 Ես հանդիպում էի... (բանաստ.):
- 3 ԲԱԲԿԵՆՑ, Գ. 1114 Նորեկ (վէպ, շարունակ.):
- 4 ԼՈՆԳ ՖԵԼԼՕ'ից ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 1133 Խրախույս (բանաստ.):
- 5 Ա. Ա. 1135 Բաքուի շրջանի նաւթային գործը:
- 6 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ. . . 1146 Վալրի սէր (բանաստ.):
- 7 ՖՐԻԲԷՐԳ'ից ՎԱՆՑԵԱՆ. . . 1147 Գիւղական համալսարաններ:
- 8 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ. 1155 Տանջեցէք մտքեր!... (բանաստ.):
- 9 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑ, ՅՈՎՀ. . . 1157 Ժողովրդի ընթերցանութիւնը:
- 10 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 1172 «Կրակ» Շիրանզադէի.
- 11 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑ, ՅՈՎՀ. . . 1174 «Տաքութիւն և օդ»:
- 12 " " . . . 1176 «Աղքատի բաղդը»:
- 13 " " . . . 1178 «Փոքրիկ Հեղինէի երազը»:
- 14 Ա. Ա. 1180 Ժամանակակից տեսութիւն —Օ-
գոստ. 14-ի կոտորածի առթիւ:
Գաղթող հաւեր:—Աղքատաւորներ:
Նոր կոտորածներ:—Դրան գոր-
ծողութիւններ:—Պետութիւնների
գործողութիւններ:—Անգլիայի
գիրքը:—Գերմանիա:—Շէշարի ա-
—Վլադստոն և Ռոզբերիի
հրաժարականը:—Նպաստների
գործը:—Պատրիարքարանի գոր-

ծողութիւններ:—Պատրիարքի
ընտրութեան խնդիրը:—Արտա-
լաւտու իւններ:

- 15 ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԱԴԱԹ. 1196 Գաւառական նամակներ Կոբի
գիւղը:
16 ՍԵԻԱՆ, Հ. 1205 Թատրոնի շուրջը, VIII:
17 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ. 1209 Արտասահմանեան քրոնիկ:
18 ԽՄԲ. 1221 Զանազան լուրեր:

№ 10—11

- 1 ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ. 1251 Նորեկ (վէպ, շարունակ.):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 1276 Խորհրդաւոր գիշեր (բանաստ.):
3 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 1277 Տգիտութեան զոհեր (վէպ, շար.):
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ 1303 Գրչի հանաքներ (բանաստ.):
5 Ա. Ա. 1305 Բաքաւ նաւթալին շրջանը, II:
6 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 1322 Ամրոցի թաղուհուն (բանաստ.):
7 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ. . . 1324 Ժողովրդի ընթերցանութիւնը:
8 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ. 1339 Ֆրիդրիկ Նիլսէ:
9 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 1349 Տուրդ. «Արձակ Բանաստեղծութ.»,
10 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ. . . 1352 «Ծաղիկ և պսուղ», (գրախօս.):
11 " " " 1353 «Անձրև և ձիւն», (գրախօս.):
12 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 1355 «Փոքրիկ ընթերցարան» (գրախ.):
13 " " " 1356 «Գեոմաթիորի երկխաները» (գր.):
14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, Ա. 1360 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Գաղ-
թականութիւնը:—Նոր կոտորած.
ներ:—Գրութիւնը Վանում:—Թըր-
քական զործողութիւններ:—Անգ-
լիական արտալաւտութիւններ:—
Ֆրանսիա:—Հանոտո՛ի ճառը:—
Ռուսիա:—Գերմանական արտա-
լաւտութիւն:—Իսլիցիալի հա-
կերը:
15 Ա. Ա. 1382 Պատրիարք Օրմանեան:
16 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, Ա. 1386 Նոր դպրանոցների խնդիրը:
17 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1393 Հալերի երգումը դատարաններում:
18 *** 1398 Գալոցները Կովկասեան շրջանում:
19 ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ, ԱՇՈՏ 1404 Կաթնատնտեսակ. ցուցահանդէսը:
20 ՍԵԻԱՆ, Հ. 1410 Թատրոնի շուրջը, IX:
21 ԽՄԲ. 1415 Զանազան լուրեր:

№ 12

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 1445 Տգիտութեան զոհեր (չարուն.):
- 2 ԼՈՆԳՖԵԼԼՕՒՅ—ԾԱՏՈՒՐԵ. 1506 Նետ և երգ (բանաստեղծ.):
- 3 » » 1507 Ուրականներ (բանաստ.):
- 4 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ. 1509 Գիշերալին ժամերգութիւն:
- 5 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ . . 1520 Նրան (բանաստ.):
- 6 ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ. 1521 Նորեկ (վէպ, շարունակութիւն):
- 7 ԱԹԱՅԵԱՆՅ, ԱՐՇԱԿ 1551 Հովիւ սէրը (բանաստ.):
- 8 ԲԵՅՐՆՍՈՆ, Բ. 1552 Հալը (պատմածք):
- 9 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 1556 Ապահովագրութ. գործը (վերջ):
- 10 ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ. . 1563 Ժողովրդի ընթերցանութիւնը:
- 11 ԳՐԸՆԷԻՅ—Յ. ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵ. 1571 Գաղտնի ձալն (բանաստ.):
- 12 ՋԱՔԱՐԵԱՆՅ, ԹԱԴԵՈՍ, ԲԺ. 1572 Ամուսնական առողջապահութիւն:
- 13 Ա., Ա. 1587 «Գեղարքունի» Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանի:
- 14 ԱՂԲԱԼԵԱՆՅ, Ն. 1597 Ճողողերանի՝ «Մոռացւ. աշխարհ»:
- 15 » » 1600 Յ. Մալխաս. «Պատանեկ. կուշեր»:
- 16 Տ.-Մ. Յ. 1602 Օրժէշի՝ «Գիւղակ. փաստաբան»:
- 17 » 1603 Լաբուլէի՝ «Փաշան հովիւ»:
- 18 ԱՂԲԱԼԵԱՆՅ, Ն. 1605 Շանթի՝ «Երազ օրեր»:
- 19 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԱԻ. 1619 Շիրանդաղէի՝ «Կրակ»:
- 20 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 1622 Ժամանակակից տեսութիւն. — Հակական գործերը:
- 21 ՍԵՒԵԱՆ, Հ. 1632 Թատրոնի շուրջը, X:
- 22 ԽՄԲ. 1637 Ջանազան լուրեր:
- 23 ԽՄԲ. 1653 Մուրճի 1896 թ. բովանդակ.

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ւ

I

Ե Ր Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի

Թիֆլիսից-Բաքու. ա) ելք—1 ժ. 10 ռ. օրւայ, հասնում է Բաքու—7 ժ. 30 ռ. առաւ. բ) ելք—10 ժ. 50 ռ. երեկ. հասնում է Բաքու—4 ժ. 49 ռ. օրւայ:

Բաքուից-Թիֆլիս. ա) ելք—2 ժ. 30 ռ. օրւայ, հասնում է Թիֆլիս—8 ժ. 21 ռ. առաւօտ. բ) ելք—11 ժ. 5 ռ. գիշերւայ հասնում է Թիֆլիս—5 ժ. 50 ռ. գիշերւայ:

Թիֆլիսից-Բաթում. ա) ելք—9 ժ. 10 ռ. առաւ., հասնում է Բաթում—9 ժ. 45 ռ. գիշերւայ. բ) ելք—6 ժ. 50 ռ. երեկոյեան, հասնում է Բաթում—8 ժ. 15 ռ. առաւօտեան:

Բաթումից-Թիֆլիս. ա) ելք—9 ժ. 40 ռ. առաւ., հասնում է Թիֆլիս—9 ժ. 55 ռ. երեկոյեան, բ) ելք—11 ժ. 20 ռ. գիշերւայ, հասնում է Թիֆլիս—12 ժ. 25 ռ. ցերեկւայ:

II

ՌԱԶՄԱՎԻՐԱԿԱՆ ԽՃՈՒՂՈՎ, ԹԻՖԼԻՍԻՑ ՎԼԱԴԻԿԱՎԿԱԶ
ԳՆԱՑՈՂ ԿԱՌՔԵՐ

Թիֆլիսից—Հինգ տեղով կառքեր. ա) Դուրս է գալիս սո ժամը 7-ին, գիշերում է Մէթում և միւս օրը երեկոյեան ժամը 6-ին հասնում է Վլադիկավկազ: բ) Դուրս է գնում առաւ. ժամը 9-ին, գիշերում Պասանաուրում և միւս օրը գիշերւայ ժամը 8-ին հասնում է աեղ:

Վեցտեղով հանրակառքեր (օմնիբուս) գնում են երկու անգամ, առանց գիշերելու, ա) 9 ժ. 30 ռ. առաւօտ և բ) 7 ժ. երեկոյեան: Հասնում են Վլադիկավկազ, առաջինը՝ միւս օր 12 ժ. օրւայ և երկրորդը՝ 8 ժ. 50 ռ. երեկոյեան:

ՎՂԱԴԻԿԱՆԿԱՋԻՑ—Հինգ տեղով կառք. ա) Գուրս է գալիս առաւ. 7 ժ., զիշերում է Մլէթ, հասնում է Թիֆլիզ միւս օրը երեկոյեան 6-ին. բ) Գուրս է գալիս ժամը 9-ի ն, զիշերում է Գուրաուր, հասնում է Թիֆլիզ միւս օր ժամը 7-ին երեկոյեան:

Վեցտեղով հանրակառք. երկու անգամ, առանց զիշերելու, ա) առ. ժ. 10-ին և բ) երեկ. ժ. 7-ին. հասնում են Թիֆլիզ. առաջինը՝ միւս օրւայ ժամ 11-ին առ., երկրորդը՝ ժամը 8-ին երեկոյեան:

Գներն են: Կառքի ներսում իւրաքանչիւր անձի համար 19 ռ. 60 կոպէկ: Կառքի կից կաբրիօլետում՝ 13 ռ. 20 կ. կառապանի մօտ՝ 5 ռ. 40 կոպէկ:

Մլէթի կայարանում գտնւում են ամեն կառքի համար մանուկների և կանանց համար առանձին համարներ զիշերելու՝ առանց վարձի, իսկ տղամարդիկ կարող են զիշերել ընդհանուր սենեակում կամ վճարելով՝ մասնաւոր համարներում:

„Ա Ր Օ Ր Ի“

Պատկերազարդ սեղանի օրացոյց 1897 թ.

Դեկտեմբերի սկզբներում «Արօր» տպարանի հրատարակութեամբ լոյս կը տեսնի սեղանի պատկերազարդ օրացոյց, 1897 թ.: Բացի օրացոյցի մասից և զանազան վիճակագրական տեղեկութիւններից, օրացոյցը ունի և հարուստ յաւելւած:

Դինը ծանալարհաժախքով 1 ոտքի:

Դիմել՝ Բագու, տպարան «Արօր»:

XV ԱՂԲԻԻՐ XV 1897 VIII ՏԱՐԱԶ VIII

Միամսեակ պատկերադարձ հանդէս մանուկներէ, ծնողներէ և դաստիարակներէ համար:

Պատկերադարձ շաբաթաթերթ ընտանեկան ընթերցանութեան համար:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ԱՂԲԻԻՐԸ լոյս է տեսնում իւրաքանչիւր ամիս 2—3 թ., տարեկան 12 №№:

ՏԱՐԱԶԸ լոյս է տեսնում ամեն կիրակի, իւրաքանչիւր № 1—2 թերթ. տարեկան 48—50 №№:

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ. Մանրավէպ, Զրոյց, Հէքիած, Հանապարհորդութիւն, Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն: Գիտութիւն եւ արեստ: Նոր լուրեր: Այլ եւ այլք: Զարճալիք: Մանկական, Ֆրեօքելեան, ջախմատի եւ այլ խաղեր, Ռեբուսներ, Թուրանական խնդիրներ, Անեկդոտ, Հանելուկ, Երգեր նուաններով:

Բ. ԲԱԺԻՆ. Կրթութեան եւ դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդածներ եւ տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն եւ նոր գրքեր: Խառն լուրեր: Պատասխաններ: Յայտարարութիւններ:

Գեղարեստ եւ գիտութիւն: Պատմական, Ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, Թատրոնական գրաւորներ: Բանաստեղծութիւն: Վննագրութիւն: Կենսագրութիւն: Կար, ծեւ, ձեռագործ եւ ամեն նորութիւն արհեստների վերաբերեալ: Տնային, արդիւնագործութիւն, տնտեսութիւն: Հանապարհորդութիւն եւ արկածք: Երաժշտութիւն եւ Թատրոն: Լուրեր, տեղեկութիւններ: Ծօղածներ եւ այլն: Ֆելիետոն, ծաղր, առակ եւ կատակ: Շախմատի եւ այլ խաղեր, Ռեբուս: Հարցեր, խորհուրդներ: Այլ եւ այլք: Սուրհանդակ: Յայտարարութիւններ:

ԱՂԲԻԻՐ-ՏԱՐԱԶԻ խմբագրութիւնը անմիջական և սերտ շարաքերութիւն ունենալով Եւրոպայում կլիշէ պատրաստող Նշանաւոր գործարաններին հետ, արդէն կարելի է դարձրել բաւական արագութեամբ տպագրել օրակ հարցերի, դէպքերի հետ համարեա զուգընթաց և նրանց վերաբերեալ նկարներ, տեսարաններ, պատկերներ: Բացի ան՝ որ ՏԱՐԱԶԸ ընթերցանութեան շատ նիւթ է տալիս բելետրիստիկայից, պակաս էջեր չեն դարդարում և կրիտիկական չօղածներով:

ԱՂԲԻԻՐ և ՏԱՐԱԶ միեւնոյն հասցեով 1897 թ. ստորագրողը իրաւունք ունի 1 ռ. ուղարկելով ծանապարհածախս ստանալ Տարազի № 1-ի հետ. 1) Միքայէլ Նուրանդեանի (խսկական եւ վերջին ֆոտոգրաֆիայից) մեծադիր դրուիւր: 2) Մալրիկի Ննջարանում, շքեղ խրտօ, 3) Հարեմի աղջիկ, յլեօգրաֆիական պատկերները:

Բացի այդ իւրաքանչիւր ամիս եւ Պարիզի մողաներ:

ԱՂԲԻԻՐԻ տարեկան գինը 3 ռ. (արտասահման 4 ռ. կամ 12 ֆր.) ՏԱՐԱԶԸ 6 ռ. (արտասահման 10 ռ. կամ 30 ֆր.):

Հասցէն՝ Редакция „Арбюръ“ կամ „Таразъ“ Тифлисъ. Rédaction des journaux „Agbur“ et „Taraz“ Tiflis (Caucase).

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА „НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

НА 1897 ГОДЪ.

(четырнадцатый годъ изданія).

У С Л О В І Я П О Д П И С К И

съ доставкой и пересылкой:

На 12 мѣсяцевъ . . .	10 р. — к.	На 2 мѣсяца	2 р. 75 к.
„ 6 „ . . .	6 „ — „	„ 1 „	1 „ 50 „
„ 3 „ . . .	3 „ 50 „		

Заграницу на годъ 17 р., на полгода 9 р., на три мѣсяца 5 р.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа любого мѣсяца.

Для годовыхъ подписчиковъ какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, **ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА** на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносятся — 3 р., къ 1-му марта — 2 р., къ 1-му мая — 3 р. и къ 1-му сентября 2 р.

Лица, подписавшіяся теперь на будущій годъ, получаютъ газету безплатно въ текущемъ году съ дня подписки.

Подписка принимается: въ Тифлисъ — въ редакціи „Нов. Обозр.“, Барятинская ул., № 8; въ Баку — въ типографіи „Араръ“; въ Батумъ — въ книжномъ агентствѣ М. И. Николадзе; въ Кутаисъ — въ книжныхъ магазинахъ Чиладзе и Бежанейшвили.

О Т Ъ Р Е Д А К Ц І И.

Открывая подписку на будущій годъ, редакція „Нов. Об.“ считаетъ нелишнимъ заявить, что всѣ сотрудники (за немногими исключ.), которые принимали участіе въ нашей газетѣ до сихъ поръ, примутъ участіе въ ней и въ будущемъ году. Кроме того, намъ обѣщали сотрудничать некоторые петербургскіе литераторы: Д. Н. Маминъ, М. А. Протопоповъ (критикъ), В. Вересаевъ (сотрудникъ „Русскаго Богатства“).

Д-р. Напѣ лондонскій корреспондентъ Л.—вичъ, временно прекратившій участіе въ „Нов. Обозр.“, въ скоромъ времени возобновитъ печатаніе у насъ своихъ политическихъ писемъ. Печатаніе специальныхъ телеграммъ изъ Петербурга и отчасти изъ главнѣйшихъ центровъ Закавказья будетъ продолжаться круглый годъ.

Но улучшеніе литературнаго и политическаго отдѣловъ нашей газеты не отвлечетъ насъ отъ главнѣйшей нашей задачи — отъ обсужденія мѣстныхъ, ~~кавказскихъ~~ вопросовъ, стоящихъ на очереди, и отъ сообщенія возможно полныхъ свѣдѣній о событіяхъ мѣстной жизни. Мы заручились постоянными корреспондентами не только въ главныхъ городахъ Кавказскаго края, но и въ нѣкоторыхъ второстепенныхъ его пунктахъ. Многое зависитъ въ данномъ случаѣ, конечно, отъ содѣйствія мѣстныхъ дѣятелей, голосъ которыхъ мы будемъ продолжать высушивать съ особеннымъ вниманіемъ. Пользуясь ихъ сочувствіемъ, мы съ своей стороны ни минуты не будемъ забывать, что газета должна совершенствоваться съ каждымъ днемъ; мы будемъ стремиться къ тому, чтобы читающая публика получала возможно болѣе матеріала, обработаннаго и правильно освѣщеннаго, при чемъ никогда не перестанемъ руководствоваться той основной точкой зрѣнія, которая ясна для всякаго, кто внимательно слѣдитъ за нашей газетой.

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառում էն հետևեալ գներով

«ՄՈՒՐՃ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — 4.
«ՄՈՒՐՃ» 1890 թ. անկազմ	5 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1891 թ. անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1893 թ. անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1894 թ. անկազմ	7 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1895 թ. անկազմ	8 » — »
ԲՈՒՈՐ 7 ՏԱՐԻՆԵՐԸ ՄԻԱՍԻՆ անկազմ	45 » — »
» » » » կազմով 14 հատոր	50 ռ. — »

Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկուած է մի-մի ռուբլի
ամեն տարւոյ համար:

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

ՓՈՏՈԳՐԱՓԻԱ ՅՈՎ. ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆԻ

Բացած է 5-ից մայիսի 1896 թ.

Դռլովինակի պրոսպեկտ, տուն Զուբալովի, № 8

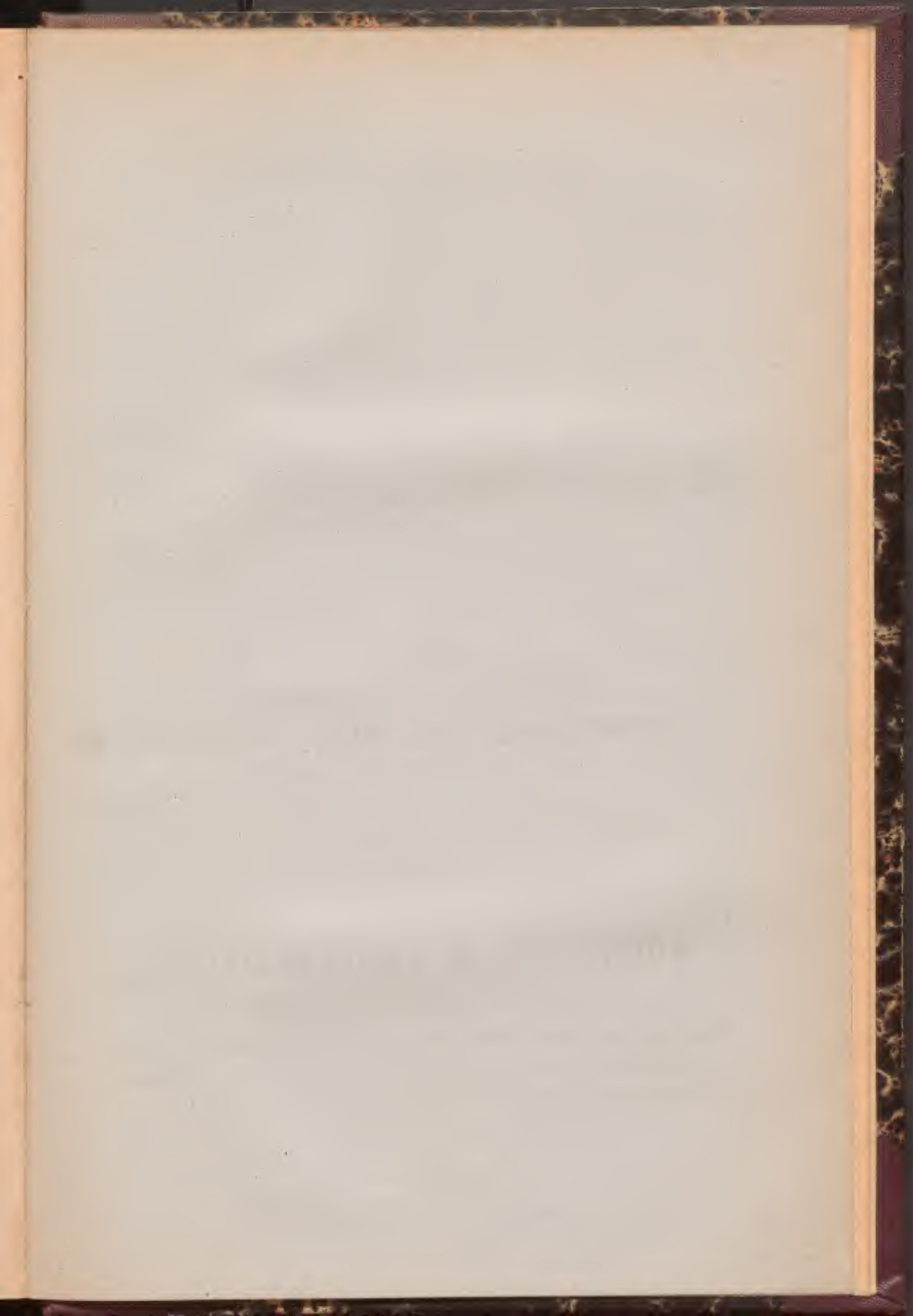
Աշխատակիցներ Ս. Պետերբուրգից: Ամենակատարելագործւած ասպ-
պարատներ ԴԱՄԲՅԵՐԻ և ՐՈՍՍԻ:

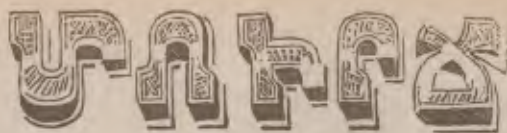
ФОТОГРАФИЯ И. БАШИНДЖАГІАНЪ

Открыта съ 5-го Мая 1896 г.

На Головинскимъ проспектъ, въ домѣ Зубалова, № 8.

Сотрудники изъ С. Петербурга. Самые усовершенствован-
ные аппараты ДАЛЬМЕЙЕРА и РОССА.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1897 ԹԻՒԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆոանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Վերամիտեան փողոց, տուն № 8: Այլ քաղաքներ-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧУ“. *Արտատահմանից՝* Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCHU“. և կամ հեռուեղանակներին.

ԲԱՔՈՒ—պ.պ. Ֆրիդման Մարգարեան՝ Հ. Մելիքեանի զրասենեակ:

ԲԱԼԱԽԱՆԻ.—պ. Մկրտիչ Էհրամճեան:

ԲԱԹՈՒՄ—պ. Սարգիս Մակարեան և պ. Ալեքս. Խոջամիրեան:

ԵՐԵՒԱՆ—պ. Դէորդ Ղարաջեան:

ԿԱՐՍ—պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱԲ.—պ. Զաւադ Տէր-Դրիգորեան:

ՆՈՒԽԻ—պ. Աբրահամ Բունիաթեան:

ՂԱԶԱՐ—պ. Ստեփ. Սողոմոնեան:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.—պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեան:

ՄՈՍԿՒԱ—պ. Ալեքսանդր Մատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ—պ. Քրիստ. Բաշինջաղեան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.—պ. Ալեքս. Յովսէփեան, Ռէշո, անգլիական բանկում:

